

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Murad Uçaner Hafızasını Kaybeden Kent: Antep

*dipnot

MURAD UÇANER

HAFIZASINI KAYBEDEN KENT ANTEP

*dipnot

MURAD UÇANER

Hafızasını Kaybeden Kent
Anteb

Murad Uçaner: 1961'de Anteb'de doğdu. 2006 yılından itibaren Anteb tarihini araştırmaya girişti. 2008 yılında Ermenice öğrenmeye başladı. Böylece Anteb tarihiyle ilgili bu dilde yazılmış kitapları okuyarak Türkçe'ye çevirmeye ve yaşadığı kentin karanlıkta bırakılan tarihini açığa çıkarmaya çalışmakta. Yayımlanmış çevirisi: *Antep'in Var Oluş Mücadelesi* (Belge Yayınları, 2015)

Hafızasını Kaybeden Kent: Anteb

© Murad Uçaner, 2021

© Dipnot Yayınları, 2021

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Dipnot Yayınları 377

ISBN: 978-605-73576-1-8

Sertifika No: 48147

Editör: İbrahim Yıldız

Kapak Tasarımı: Duysal Tuncer

1. Baskı: 2022 / Ankara

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Ltd. Şti.

Baskı: Sözkese Matbaacılık San. Tic. A.Ş. (Sertifika No: 46586)

İvedik O.S.B. 1518. Sok. Mat-Sit İş Merkezi No: 2/40

Yenimahalle/ANKARA Tel: (0 312) 395 21 10

Dipnot Yayınları

Selanik Cad. No. 82/24 Kızılay / Ankara

Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32

www.dipnotkitap.com ♦ e-posta: dipnotkitavebi@yahoo.com

Murad Uçaner

**HAFIZASINI KAYBEDEN KENT
ANTEB**

Ümit Kurt'un Önsözüyle

***dipnot yayınları**

İçindekiler

<i>Önsöz/Ümit Kurt</i>	7
Giriş: Anteb	13
Alâeddevle Camii	45
Anglikan Kilisesi.....	51
Amerikan Hastanesi (Azariah Smith Memorial Hospital).....	61
Amerikan Kız Koleji - Kız Enstitüsü	73
Apostolik Ermeni Kilisesi	81
Arasa.....	95
Kırkayak	107
Balıklı Çarşısı	113
Boyacı Camii	119
Ermeni Katolik Kilisesi.....	125
Kara Nazar Han.....	133
Kayacık Kilisesi.....	143
Kendirli Kilisesi	157
Kilikya Enstitüsü	163
Mardintepe.....	171
Merkezi Türkiye Koleji.....	175
Mezarlıklar	191

Nazaretyan Evi.....	197
Nersesyan Okulu	211
Nuri Mehmet Paşa Camii.....	233
Sacur Suyu	241
Suburcu	249
şeyh Fethullah Camii.....	259
Vartanyan Okulu	271
<i>Kaynakça</i>	299

ÖNSÖZ

Ümit Kurt

İnsan unutmayı bir türlü öğrenemeyip de hep geçmişe bağlı kaldığı için şaşar durur, kendi kendine de: İsteddiği kadar ileri ve çabuk yürüsün, zinciri ile birlikte yürür, hızla akıp geçen olaylarla bağlıdır gene de. Şaşılabacak bir şey: An birden burada, birden yok, daha önce bir hiç, daha sonra bir hiç, yine de bir hayal gibi yeniden gelir ve daha sonraki bir anın rahatını kaçıır. Zaman tomurundan boyuna bir yaprak çözülür, düşer, uçup gider, birden insanın kucağına geri döner. İşte o zaman insan “anımsıyorum” der. (Friedrich Nietzsche, *On the Use and Abuse of History for Life*, 2010, s. 6.)

Temmuz 2012’de Antep’i yakan pastırma sıcaklarının olduğu bir günde tanışmıştık sevgili Murad Uçaner ile, hem de Sarkis Krajian’ın evinde. Antep Ermenileri üzerine doktora yapmakta olduğum Amerika Birleşik Devletleri’nin Boston şehrinde ahabplık kurduğum Antepli bir Ermeni dostum tanıştırmıştı bizi ve görüşmemize vesile olmuştu. Ne tuhaf değil mi? İki Antepli, iki hemşeri, bir zamanlar büyükbabasının ve büyükannesinin yaşadığı, kök saldığı ve 1915’te yerinden edildiğı başka bir Antepli aracılığıyla birbirimizi bulmuştuk. Antep’in otokton halkı olan Ermeniler üzerine merak salmış, bu meseleyle tanışmış ve araştırmalar yapan biri olarak Murad Abi’yle tanışmak benim için heyecan vericiydi. Günün sonunda neyse ki benim gibi başka bir “deli” daha vardı bu konuya merak salan.

Sarkis Krajian'ın artık başka bir Anteplinin mülkiyetinde olan evinde bazı onarımlar yapıyordu kendisiyle tanışmaya gittiğimde Murad Abi. O Sarkis Krajian ki Birinci Cihan Harbi ve akabindeki Ermeni Tehciri öncesinde Antep'in en muteber, eğitime, sanata önem veren zengin ve köklü Protestan ailelerinden birine mensuptu. Antep'in diğer Protestan Ermeni ailelerinin Der Zor'daki akıbetine uğramamak için malını mülkünü Ali Cenani'ye vererek bir anlamda onun "sayesinde" tehcir edileceği rotayı Halep'e çevirtmeyi başarmış ve böylece hayatta kalabilmişti. Krajian başta olmak üzere şehirdeki diğer Ermenilerin hikayesi Murad Abi'yle peşimizi hiç bırakmadı. Murad Uçaner'i tanımak benim gibi akademik düzeyde araştırmalar yürüten bir tarihçi adayı için paha biçilmezdi. Antep'in genel tarihi başta olmak üzere şehre dair her şeye öyle hakimdi ki Murad Abi, sahip olduğu detaylar karşısında şaşkınlığımı gizleyemediğim birçok an oldu. Antep Ermenilerinin tarihine ilişkin edindiği bilgiler muazzamdı. Adeta ayaklı bir yerel kütüphane ile tanışmış gibiydim.

Murad Uçaner'in bir tarihçi olarak dikkatimi celp eden ve hayran olduğum özelliği şu idi: Murad Abi şehrin, şehrin sakinlerinin ve mekanlarının sadece tarihini bilmekle kalmıyor, söz konusu tarihi adeta yaşıyor, ete kemiğe büründürüyordu. Bunu yaparken kullandığı yöntem biz tarihçilerin belki de olmazsa olmazı olan ve pek çok tarihçinin de edinemediği olayları *hikâyeleştirerek* anlatmaktı. Kendisinin edebiyatçı/romancı kimliği bu noktada işini oldukça kolaylaştırıyor ve sahip olduğu bilgileri kuru-luktan ve mekanlıktan çıkarıyordu. Ermeni mahallelerini her gezdiğimizde buradaki evlere, kiliselere ve diğer mekanlara dair bana aktardığı bilgiler ve bu yerlerin tarihlerini anlatırken kullandığı edebi ve hikâye anlatıcı üslubu sayesinde bu bilgileri kafama nakşediyor ve muhayyilemde canlandırabiliyordum.

Şeyh-ül Müverrihin Halil İnalçık iyi bir tarihçinin aynı zamanda iyi bir edebiyatçı ve hikâye anlatıcısı olduğunu söyler. Tarih çalışmalarında edebiyat bilgisinin ve kaynaklarının kullanımı bir hayli önemli; fakat tarihçilerin edebiyat kaynaklarını genel olarak görmezden geldiğini söylemek mümkün. Tarih araştırmalarında edebiyat bilgisinin bana göre en kayda değer yanı metinlerin anlaşılır olmasını sağlamasıdır. Akademik bir üslup ve kavram repertuarıyla yazılan metinler okuyucuyu sıkır, çavdar ekmeği çiğniyormuşsunuz gibi bir his verir. Bu anlamda edebi bir belagat ve retorik en kuru ve lezzetsiz bir metni bile okunabilir kılabilir. Murad Uçaner'in edebiyat ile tarihi bilgiyi buluşturan üslubu elinizdeki kitabı tadından yenmez bir metne dönüştürüyor.

Hafızasını Kaybeden Kent: Antep başlıklı bu değerli çalışmada Murad Uçaner, kentte var olan mekanların doğumundan günümüze kadar geçirmiş olduğu dönüşümleri bu mekanların kendi dilinden, onları konuşturarak bize oldukça canlı bir şehir portresi sunuyor. Mekanların kendilerini anlattığı kısa öyküler, onların eski görselleriyle, fotoğraflarıyla adeta ete kemiğe bürünüyor. Uçaner bu sayede okuyucuyu da bu öykülerin ve mekanların tarihinin bir parçası yapıyor ve bizimle aslında interaktif bir ilişki kuruyor. Kitapta başta Antep olmak üzere kilise, cami, okul, hastane, cadde, meydan ve konut gibi otuz ayrı mekânın öyküsü mevcut. Buradaki hikayeler sayesinde Uçaner, Antep özelinde son yüz yıl içerisinde kentin geçmişinin nasıl değiştirildiğini gözler önüne sermeye çalışıyor. Bu sayede şehrin hatırlatılması, hatırlanması istenmeyen, unutulmaya yüz tutmuş bir tarihsel epizodunu anlatarak kentin hafızasını tazeliyor. Böylece kentin tarihsel hafızasına teşkil eden, dokusunda ve ruhunda her daim varolan ancak hafızadan silinmesi istenen bir döneme de ışık tutuyor.

Kitapta, şehirde bulunan yirminin üzerinde tarihi mekânın kendi özel hikayelerinin, yaşanmışlıklarının ve hafızalarının serencamını bulacaksınız. Uçaner, şehrin anlatılmayan veya çeşitli nedenlerle anlatılmaktan imtina edilen tarihinin olmazsa olmaz parçası olan bu hafıza mekanlarının hikayelerini gözler önüne sererek aynı zamanda bu mekanlarda tecrübe edilen toplumsal ilişkiler repertuarını da ortaya koyuyor. Bu sayede Gaziantep'in şimdiki sakinlerinin şehrin kimliğine, karakterine ve tarihsel konumuna ilişkin daha fazla bilgi sahibi olmalarını sağlamanın yanı sıra şehrin tarihine *alternatif* bir yaklaşım da sunuyor. Bu noktada anı, tarihsel epizotları yakalamamıza, adeta o anın prizmasından geçmemize ve ona tanık olmamıza olanak sağlayan fotoğraf sanatının bütün imkanlarından da faydalanmaya çalışıyor.

Bu mekanları gezerken karşınıza bir zamanlar Adil Bey ile ayakkabıcı Zadik'in Arasa Meydanı'ndaki pazar yerinde tavla oynadıklarını; Kara Nazar Ağa Hanı'nın önüne iskemlesini atmış, tütününü tellendiren Nigoğos Ağa'yı; Atatürk Bulvarı'ndan defalarca geçen Müslüman ve Ermenileri; Balıklı Çarşısı'nda alış-veriş yapanları; Boyacı Camii'nden Cuma namazından çıkanları; Kendirli Kilisesi'nde Pazar ayininden çıkıp Kırkayak Parkı'na doğru yürüyen, iki dirhem bir çekirdek giyinmiş Ermeni aileleri; Amerikan Hastanesi'nin önünden eşeğinin sırtında geçen ve Merkezi Türkiye Koleji'ndeki dersine yetişmeye çalışan Alexan Bezciyan Hoca'yı; Aziz Meryem Ana Kilisesi'nin karşısında Kilikya Koleji'nin balkonundan Mardin Tepe'ye doğru seğirten Armenag Camicyan'ı; Suburcu'dan aşağıya doğru inerken Şeyh Fethullah Camii'nde abdest alanları tahayyül edebilirsiniz.

Tabii arşiv belgeleri ile karşılaştırıldığında tarihsel malzeme olarak kişisel anlatıların objektifliği ve "bilimselliği" her daim tartışma konusu olagelmiş. Bu türden canlı tanıklıkların tarihsel olayları ve aktörleri sahih ve objektif olarak ortaya koymalarının

mümkün olmadığı ileri sürülür. Bu konvansiyonel görüşe göre anı, otobiyografi ve günlük niteliğindeki “kişisel” materyallere ihtiyatla yaklaşılması, güvenilirlik ve geçerliliklerinin test edilmesi elzemdir. Zira bu türden metodolojik kaygılarla söz konusu materyallere tarihsel “belge” demekten bile imtina edilir. Bir kimya laboratuvarında deney yapan bilim insanı edasıyla yazılan tarihlerde kişisel anlatılara deneyin bağımlı değişkenleri muamelesi yapılır.

Anı, otobiyografi ve günlük türü metinler dönemin tanığı farklı aktörlerin olguları ne denli tutarlı analiz ettikleriyle değil, bize neyi, nasıl anlattıklarıyla değerlendirilmeli, incelenmelidir. Bir başka deyişle bu anlatıları pür gerçek(çi)lik ve objektiflik kistasıyla yargılamak yerine, onların çoklu hakikatler, tahayyüller ve kurgular üzerine düşünmemizi sağladıklarına vurgu yapılmalı.

Bu bağlamda tarihsel kurguların ete kemiğe büründürülmesinde bu tür tanıklıklar ve öznel hikâyeler vazgeçilmez önemdedir. Şüphesiz ki bunları kaleme alan kişiler tarihi kendi subjektif pencerelerinden yeniden inşa ederler. Ancak asla unutulmaması gerekir ki, hiçbir belge ve arşiv malzemesi de tarihsel bağlamdan kopartılarak anlamlandırılmaz ve onları üreten aktörlerin siyasal, sınıfsal ve kültürel konum, çıkar, arzu ve önyargılarından ayrı düşünülemez. Bu durum tarihyazımında bir malzemeler hiyerarşisi kurmanın zorluğuna işaret ediyor. Daha verimli bir tartışma, spesifik bir araştırmanın sorunsallarına nasıl bir metodolojik stratejiyle ve buna denk düşen ne tür kaynak referansı ile yaklaşmanın bizi en çok sesli, en kompozit kurgu ve anlatıya götürebileceğidir.

Bir tarihçi açısından önemli olan elindeki malzemenin -bu hatırat olur, günlük olur, belge ve/veya arşiv malzemesi veya kişisel hikâyeler olur- sahih olup olmadığı değil, bizatihi “anlatırın”

kendisidir. Son tahlilde ilgili malzeme bu anlatıyı besleyen, kurgulayan ve yeniden inşa edilmesini sağlayan araçlardır. Esas olan hikâyedir, anlatıdır.

Murad Uçaner'in *Hafızasını Kaybeden Kent: Anteb* çalışması bize bu önemli noktayı bir kez daha hatırlatıyor ve salt bu nedenle bile okunmayı ziyadesiyle hak ediyor. Bir şeyi, bir yeri hatırlamak ve hafızaya kazımak için onu evveleminde hayal etmek, muhayyilenizde canlandırmak gerekir. İşte bu kitapta yer alan hafıza mekanları kendi ağzından ve kendiliğinden söze dökülen cümlelerle kendi hikayesini size anlatmak ve hatırlatmakta. Zira geçmiş silinmez ve de değişmez. Unutmanın ve unutturmanın alışkanlık haline geldiği bu topraklarda hatırlamanın, hatırlatmanın ve hafızayı canlı tutmanın gündelik bir yaşam pratiği haline dönüşmesine önemli bir katkı sunan bir çalışma bu.

Hafızasını Kaybeden Kent: Anteb son tahlilde bize aslında anlatılanın hep bizim hikayemiz olduğu gerçeğini bir kez daha hatırlatıyor. Tarihi bilgiyle edebiyatı ve hikayeciliği çok iyi harmanlayıp bir araya getiren bu kitabı herkese hararetle tavsiye ediyorum. Dipnot Yayınları'na ve emekçilerine böyle değerli bir çalışmayı okuyucuya kazandırdıkları için ayrıca gani gani teşekkürler.

Nietzsche'nin söylediği gibi zaman tomurundan boyuna bir yaprak çözülür, düşer, uçup gider, birden insanın kucığına geri döner. İşte o zaman insan "arınıyorum" der...

GİRİŞ: ANTEB

Her ne kadar son zamanlarda gördüklerime ve duyduklarıma üzülüyor olsam da yüzlerce yıldır yaptığım gibi, sabahın ilk ışıklarından gün batana kadar gezip dolaşıp yuvama geri dönmüş-tüm... Yuvam mı? Hemen söyleyeyim; benim bu dünyada var olmamı sağlayan kale, benim yuvam. Gördüklerim, duyduklarım beni üzmüştü. Burçlardan birine çıkmış yeni doğan ayı seyre dalmıştım. Gün içindeki hengame yerini sessizliğe bırakmıştı. Ne trafik gürültüsünden, ne çarşıda çalışanların çekiş seslerinden, ne de alışveriş yapanların veya gezmeye gelenlerin bağırış çağırışlarından eser kalmıştı. Kürttepe'nin arkasından yükselen dolunayın şavkıyla ruhum yıkamışçasına arınmış, pirüpak olmuştum. Sessizlik o kadar yoğundu ki en ufak yaprak hışırtısını dahi duyabiliyordum. Hafta sonu olduğunu zannederek bir an için, gece yarısından sonra Alleben'in kenarındaki kebabçılara cartlak kebabı yemeye gelenlerin şamatası başlamadan bu sessizliği bozacağını düşünerek tedirgin olmuştum. Neyse ki hafta sonu olmadığını hatırlayarak rahatlamış, geçmiş güzel günlerin anılarına dalıp gitmiştim ki bir anda batı tarafımda günde beş defa ezan dışında sesi sedası çıkmayan Şirvani Camii, uyuduğumu düşünmüş olmalı ki, güneyimdeki Lala Mustafa Paşa Hanına, "Onlar senden sonra bana uğradılar. Şöyle bir bakıp geçtiler. Seninle saatlerce konuşanların beni önemsememelerine anlam veremedim" diye fısıldadığını duydum. Ne olduğunu merak etmedim desem yalan olur. Fakat, bakalım bu yeniyetme ne

diyecek diyerek, bir süre sesimi çıkartmadım. Bekledim. Daha düne kadarki perişan halini çabuk unutan handan ses seda çıkmayınca dayanamadım; Şirvani Camiine neye anlam veremediğini sordum. Onun sesimi duyduğunda ürküp, kem küm etmesi üzerine de, beni sinirlendirme de şu anlam veremediğin ne, onu söyle dedim. "Şey... Birileri Anteb'de bulunan tarihi mekânlar hakkında bir yazı dizisi mi, bir kitap mı ne hazırlıyormuş... Bundan dolayı da kendilerine göre önemli gördükleri mekânları ziyaret edip onlarla konuşuyorlarmış... Onunla saatlerce konuştular, ama bana şöyle bir bakıp geçtiler. İşte buna anlam veremedim" dediğinde, "Sen bunları kafana takma da yat uyu! Birazdan sabah namazına gelecek insanlar" diyerek sözünü kestim. Onun sözünü kesmiştim kesmesine de, içime bir kaygı düşmüştü. Mademki benim tarihi mekânlarım hakkında bir şey hazırlıyorlar, onu hazırlayanlar eninde sonunda kesinlikle benimle de konuşacaklardır. Onlara ne anlatmalıyım? Gerçekleri mi?... Yoksa son seksen doksan senede oluşturulmaya çalışılan sahte tarihi mi? Kim bunlar? Gerçekleri gün yüzüne çıkartmak isteyenler mi yoksa benim geçmişimi kendi meşreplerine göre şekillendirmek isteyenler mi diye bir burçtan diğerine gidip geliyordum ki kuzey burçlarımdan birine geldiğimde; Naip Hamamının duvarına sırtını dayamış, elinde bir şişe şarapla kaleye bakarak, kimseyi rahatsız etmemek için yarı duyulur yarı duyulmaz bir şekilde şiir okuyan birini gördüm:

Kavaklık neresiydi, İthaka neresi

Belki Kırkayak bahçesinden başlamıştı yolculuğun senin

Belki Nurgana'dan

Başpınar' da konaklar mıydı Odysseus

Penolope kurar mıydı tezgâhını Kayacak'ta

Troya neresiydi

Bir dağ-yüreğimin sesiydi

*Meyan şerbetçileri dolduruyor sokakları
 Sebil sarıp sarmalıyor ikindiye
 Alçalan güneşin altında Kypklops
 Birecik yolunu gösteriyor tek gözüyle
 Dağ yeli, dağın yüreği, söyle
 Kimdi Odyseus
 Antep'e gelenlerin delisi miydi?*

Döneminde beni en iyi anlatanlardan, sevgili Ülkü Tamer'in bu şiirini duymamla, kim olurlarsa olsunlar, ister yazsınlar ister yazmasınlar, geldiklerinde gerçekleri, yaşadıklarımı ne bir eksik ne bir fazla onlara olduğu gibi anlatmaya karar verdim.

Her ne kadar antik bir yerleşim yeri olmasam da içinde bulunduğum bölgede neolitik dönemde bile yerleşim yerlerinin olduğunu atam olarak kabul ettiğim kale anlatmıştı. Onun anlattığına göre MÖ 2700 civarında Babil Krallığı bölgeyi egemenliği altına almış. Daha sonra bölge Antik Mısır'ın egemenliğine geçtiğinde ise kuzeyden gelen Hitit saldırılarına karşı Mısır Firavunlarına bağlı karakol noktası olan ve günümüzde Dülük diye adlandırılan savunma kalesi ile de benim ilk harcım konulmuş. MÖ 1900 yılında Hititliler, daha sonra Huriler ve MÖ 1500'lü yıllarda Mittaniler bölgede egemen olmuşlar. Fakat MÖ 14. asrın ortalarında meşhur Hitit Kralı Şuppiliuma Mittanileri yenerek bölgeyi kısa bir süre için de olsa yeniden Hitit egemenliği altına almış. Bölgeyi hâkimiyeti altına almış almasına da bu duruma Avrupa'nın kuzeyinden kopup gelen halklar bölgeyi ele geçirerek Hitit İmparatorluğunu ortadan kaldırmış, onların başkenti Karkamış'ta Frigyalıların egemenliğini kurmuşlar. MÖ 1180-700 yılları arasındaki dönem her ne kadar neo-Hitit dönemi olarak adlandırılrsa da İlyria Frigyalıların kurduğu devletin adıymış. Daha sonra Asurlular bölgede İlyalıların hâkimiyetine son vermişler. Ama onların da bölgede ömrü fazla uzun sürmemiş; önce

Persler, sonra Helenler, daha sonra da Roma İmparatorluğu bölgeyi egemenliği altına almış. Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldığında yaklaşık yedi yüz kadar yerleşim yeriyle birlikte Doğu Roma, yani Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmışız. MS 8. yüzyıldan itibaren bölge Arap-İslam orduları tarafından ele geçirilmesinden sonra kısa süreler halinde İslam ve Hristiyanlar arasında el değiştirmiş. MS 10. yüzyıla gelindiğinde bölge yeniden Bizanslıların egemenliğine geçmiş; burada yaşayan Arap-Müslüman halk Hristiyan egemenliği altında yaşamak istemediklerinden Suriye ve Irak'a geri çekilmişler. Bizanslılar bu gidenlerin yerine Mezopotamya'nın Asurî-Hristiyan halkını yeni ele geçirdikleri memleketlere davet etmişler. Fakat bölgeyi yeteri kadar nüfusla dolduramadığını gören Bizanslılar kendi egemenlikleri altında bulunan batı Ermenistan'dan kısmen gönüllü, kısmen de zorla çok sayıda Ermeni halkını buralara göç ettirmiş ve bu durum 10. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş. Doliche, Rumkale, Tel Başar ve Karkamış o dönemin önemli kentleri olarak zikredilmesine rağmen benim adım sanım bile anılmıyormuş. Çünkü ben henüz var olmamışım.

Yine kalenin anlattığına göre, 12. yüzyılda bölgede meydana gelen deprem Doliche kentini harap etmesinin yanı sıra kente su sağlayan kanalın da hasar görmesine ve halkın su sıkıntısı yaşamasına sebep olmuş. Bundan dolayı da Doliche kenti halkının kalenin etrafına gelip yerleşmeye başlamalarıyla da ben yavaş yavaş kent görünümü almaya başlamıştım. Yani, uzun sözün kısası, bazıların dediği gibi öyle üç-dört bin yıllık bir kent değilim. Hepi topu yedi-sekiz yüz yaşındayım.

Bu arada yeri gelmişken, isminin kökeni hakkında orada burada öyle şeyler duyuyorum ki aklım almıyor. Kimin ne söylediği hakkında hiç yorum yapmayacağım. Onlar bana ne kulp takarlarsa taksınlar umurumda bile değil. Benim adımlı benden iyi

bilemezler. İnsanlar yaşadıkları dönemin politik koşullarına, kendi meşreplerine göre her türlü şeyi söyleyebilirler. Ama benim adım "Anteb". Bu adın kökenine gelince, hatırlarsanız, bölge Bizanslıların egemenliğine geçtiğinde Ermenistan'dan gönüllü veya zorla Ermenilerin bölgeye getirildiğini söylemiştim. İşte o Ermenilerin içinde günümüzde Ağrı kentinin ilçelerinden biri olan Tutak yakınlarında, Anteba kentinde yaşayan halk da Doliche'ye göç edip gelenlerin arasındaydılar. Depremden sonra da kale civanna gelip yerleşmeye başlayan Dolicheliler bu yeni kente Anteb ismini vermişlerdi. Her ne kadar polemige girmeyeceğim desem de burada bir ayrıntıyı belirtmek zorundayım. Sizin de bildiğiniz gibi, bazı kaynaklarda adım Ayntab olarak anılır; bunu nedeni ise ismimi Arapçanın etimolojisine uydurma çabasından başka bir şey değildir.

İlk harımın konulmasından yaklaşık 2.500 yıl sonra, Doliche'nin yerle bir olmasına neden olan depremin beni var ettiğini söyleyebilirim. Çok değil, kırk-elli yıl içinde kalerin etrafında konutlarıyla, işyerleriyle, kilisesiyle küçük şirin bir yerleşim yeri olarak adımdan söz edilmeye başlanmıştı. Deprem felaketinden kurtulandıktan oluşan halkım öylesine yoksul durumdaydı ki yağma ve talan peşinde koşanların dönüp bakmadığı bir kasaba olmam dolayısıyla halkımın huzurlu, rahat, sakin bir hayatı vardı. Buna rağmen, halkım ne olur ne olmaz diyerek batı ve doğu taraflarıma, dönemin olmazsa olmazı kent surlarını inşa etmeyi ihmal etmemişti. Fakat bu surlar o kadar basit bir şekilde yapılmıştı ki adeta üfürsen yerle bir olacak gibiydi. Kendi yağında kavrulan halkımın huzuru ve mutluluğu bölgede nam salmıştı.

Şöhretim o kadar yayılmıştı ki, 12. yüzyılın sonlarına doğru asırlardır göçebe bir hayat yaşayan Türkmenlerin bir kısmı dahi huzurlu yaşamımı, etrafımdaki tarlaların, bağların ve bahçelerin verimliliğini görerek gelip dört bir yanıma yerleşmişlerdi. Bu

arada, az önce Bizans döneminde gelen Asurîlerden söz etmiştim ya, onların da kalenin güneydoğusuna, günümüzde Şehreküstü olarak bilinen bölgeye yerleşmiş olduklarını belirtmem gerek. Burası Doliche'den sonra bana en yakın yerleşim yeri idi ve halkın büyük çoğunluğunu Muhammediler teşkil ediyordu. Benim gelişmeye başladığım dönemde Asurîler, Museviler, Muhammediler orada hep birlikte yaşıyorlardı. Tel Başar coğrafi konum olarak benim kadar şanslı değildi. Etrafımı çevreleyen dağlar ve tepeler savunmamı kolaylaştırmasına rağmen Tel Başar ovalık bir yerdeydi. Haçlı Seferleri döneminde İslam orduları ve Hristiyan orduları arasında sürekli çarpışmaların yaşandığı bir savaş alanına dönüştüğünde orada yaşayan halklar da gelip bana sığınmışlardı.

Kıyıda köşede olmamın ve halkımın kendi halinde, etliye sütüye karışmadan, kendilerinden istenen vergileri ki bunları bölgede egemen olan ve hâkimiyetin sürekli el değiştirdiği krallıklara, beyliklere gelen ağam giden paşam anlayışıyla düzenli olarak ödemeleri sayesinde karışarım görüşenim olmadan Halep'e bağlı bir kasaba olarak hem halkım hem de ben gül gibi yaşayıp gidiyorduk.

13. yüzyılın ortalarında bölgeyi doğudan gelen İlhanlılar egemenlikleri altına almışlardı; fakat onlar buralarda fazla kalamadılar. Bu defa da güneyden gelen Memlukluların eline geçtim. Onların zamanında kuruluş dönemimdeki kadar olmasa da etrafımdaki kentlere kıyasla daha huzurlu bir kasaba haline gelmiştim. Kurucuları olan Ermenilerin yanı sıra Türkmenler, Kürtler, Asurîler ve Sami ırkından gelenler bir arada huzurlu bir hayat sürüyorlardı. İsevi, Muhammedi ve Musevi halklar birbirlerinin dini inançlarına ve etnik kimliklerine bakmaksızın birlikte yaşıyorlardı. Halkım yoksuldu, ama mutluydu.

Anadolu'nun tamamını yüz elli-iki yüz yıl boyunca kasıp kavuran kaos ortamından pek etkilenmemiştim. Gelip giden tüccarlardan, seyyahlardan, İlhanlıların Anadolu Selçuklu Devletini paramparça etmesinden sonra kurulan beyliklerin birbirleriyle çekişmesinden kaynaklanan düzensizlikten dolayı, neredeyse her kervan gelişinde bir yerlerin yakılıp yıkıldığı, halkının kılıçtan geçirildiği haberlerini duyuyor ve halime şükrediyordum.

Batıda bir yerlerde Osmanlı Beyliği'nin kurulduğunu, hızla gelişip güçlendiğini yine onlardan duymuştum. Duyduklarım beni ve halkımı endişelendiriyordu. Zira duyduklarım hiç de iç açıcı haberler değildi. Ele geçirdikleri yerlerde yaşayan halkları İslam dinine geçmeye zorluyorlarmış. Kabul etmeyenleri ya kılıçtan geçirip mallarını mülklerini yağmalıyorlarmış ya da yüksek vergiler ödemek zorunda bırakıyorlarmış. Endişeli olmasına endişeliydim fakat bir taraftan da yönlerini batıya dönüp bizim bu taraflarla ilgilenmiyor olmaları yüreğime su serpiyordu. Ama ben batıyı düşünürken, bir anda Timur'un orduları kükreyen bir sel gibi her yeri tarumar ederek gelip geçtiklerinde 15. yüzyıla yeni girmiştik.

Timur felaketinden kurtulup, belimi doğrultmaya başladığımda ise Osmanlıların yönünü doğuya çevirdiği haberleri kulağıma geliyordu. 1516 yılının baharında gelen kervanlar büyük bir Osmanlı ordusunun buralara doğru geldiği haberini vermişlerdi. Ve ömrümün dönüm noktası, 1516 yılının Temmuz ayı ortasında bir gündü. Kale komutanının Osmanlı ordusunun günümüzde Yavuzeli olarak adlandırılan yer yakınlarında kamp kurduğu ve Memluklularla savaşa hazırlandığı haberini almasıyla birlikte yanına sadık adamlarını alarak Sultan Selim'in huzuruna çıkması bir olmuştu. Yıllardır Memluk Sultanı Kansu Gavri'ye hizmet eden bu adamın Sultan Selim'in yanında kendi sultanına karşı savaşaacağını duyduğumda şaşırmıştım. Fakat beni hayrete

düşüren şey onun bu kararı tek başına değil, halkın ileri gelenleriyle ortak olarak alması oldu. İleri gelenler, Osmanlıya karşı direnmek isteyenlere kentin yakılıp yıkılmasına, halkın kılıçtan geçirilmesine, yağma ve talana engel olmak için böyle bir karar aldıklarını söylüyorlardı. İleri gelenler kim diye soracak olursanız, her dinden din adamları, kentin yöneticileri, tüccarlar falandı. Memleketlerini, yani beni savunmak isteyenler ise Osmanlının diğer yerlerde yaptıklarını duyup, aynı şeylerin kendi başlarına gelmesini engellemek, en azında öleceklerse onurları ile ölmeyi göze alan Türkmen, Ermeni, Musevi gençlerdi. Hatta onlardan yüz elli-iki yüz kadarı Osmanlının öncü birliklerine saldırmışlardı. Fakat büyük bir orduya karşı ne yapabilirlerdi ki! Ve Ağustos ayının başında Osmanlı askerleri ellerini kollarını sallayarak, kılıçlarını kınlarından, oklarını sadaklarından çıkartmadan beni ele geçirmişlerdi.

Osmanlının ilk yaptığı iş Ermenileri İslam dinini kabul etmeye zorlamak olmuştu. Onların bir kısmı canını ve malını korumak, ağır vergi ödememek için bu durumu kabullendi. Bir kısmı parası neyse veririm, ama yerimden yurdumdan olmam ve dinimi değiştirmem deyip kaldı. Lakin büyük çoğunluğu beni terk ederek yakın veya uzak diyarlara göçtü. Halkımın neredeyse yarısı beni terk edip gitmişti. Çarşım ıssızlaşmış, tezgâhların susmuştu. Bir de beni Maraş'a bağlayıp oradan iki yüz elli-üç yüz aileyi getirmeleri yetmezmiş gibi, ki bu gelenler Sünni inancından olan Müslümanlardı, halkımın ekip biçtiği tarlaların, bağların bahçelerin yarısını da onlara vermeleri bütün yaptıklarının tuzu biberi olmuştu. Halkım eskiler ve yeniler olmak üzere ikiye bölünmüştü. Kendilerine şürefa diyen eskiler başlarına siyah sanki saran yeni gelenlere yeniçeri demeye ve kendilerinin onlardan farklı olduğunu belirtmek için başlarına yeşil sarık sarmaya başlamışlardı. Bunlar birbirleriyle değil konuşmak, selam-

laşmıyorlardı bile. Sultan'ın desteğiyle yeni gelenler kenti yönetmeye, halkı inim inim inletmeye başladıklarında ise eskiler başkaldırıp onları alaşağı etmeye çalışıyorlardı. İnanmayacaksınız ama bir zamanlar huzurlu bir kent olan Anteb'de her bir buçuk-iki yılda bir isyan çıkmaya başlamıştı ki bu durum yaklaşık üç yüz yıl sürmüştü. Öyle bir hale gelmiştim ki beni yaralamak be-relemek için dış düşmana gerek yoktu. Birileri halkının kendi kendini yok etmesi için çalışıyordu adeta. Kim miydi bu çaba harcayanlar? Her iki taraftan üç beş aile. Bunların beni yönetmek için birbirleri ile giriştikleri kavgada olan sıradan halka oluyordu.

Osmanlıların ilk günlerinde Ermenilerimin neredeyse tamamına yakınının beni terk ettiğini söyledim ama araya başka olaylar girmesinden dolayı lafın devamını getirememiştim. Onlar gittiğinde kent yöneticisi, halkın tamamına yakınının Muhammedi olduğu bir kentte görev yapmanın rahat olacağını zannederek adeta zevkten dört köşe olmuştu. Fakat çok geçmeden ekonomin çöktüğü gerçeğiyle yüzleştğinde ne yapacağını bilememişti. Kentte neredeyse ne nalbant ne de demirci, ne yapıcı ne de duvarcı, ne dokumacı ne de derici kalmıştı. Atrun nalı düşen nalbant, sabarı kırılan sabancı bulamıyordu. Uzun sözün kısası, kentte zanaatkâr sıkıntısı çekiliyordu. Hiç yok değildi, ama yok denecek kadar az sayıda işinin ehli zanaatkâr kalmıştı ve onlar da halkın ihtiyaçlarına yetişemiyorlardı. Halkın bu durumdan şikâyetleri yetmezmiş gibi bir de tahsis edilen vergileri toplayamadığından son çare olarak göç eden Ermenilere elçiler, haberciler gönderip, onlara can ve mal güvenliğini sağlayacağına, dinlerine karışmayacağına dair sözler vererek memleketlerine geri dönme çağrısı yaptı. Ermeniler gittikleri yerlerde mutsuz olduklarından dönüp anavatanlarına geldiler ama eski yerlerine yerleşmeyip şehrin dışı taraflarına evlerini kurdular. İşyerleri kent merkezinde olan Ermeniler akşamları merkezden uzak evlerine

çekiliyorlardı. Bu durum üzerine halkım Ermeniler şehre küsüp uzağa gittiler demeye başladılar, böylece onların oturduğu mahallenin adı Şehreküstü diye adlandırıldı. Onlar şehre küsme-mişlerdi, geceleri rahat uyuyabilmek için yeni yuvalarını şehrin biraz dışında kurmuşlardı.

Ermenilerin dönüp gelmesiyle yeniden yüzüm gülmeye, çarşım canlanmaya, tezgâhlarım çalışmaya, halkım para kazanmaya başladı.

Bu söylediklerimden diğerlerinden memnun, Osmanlıdan şikâyetçi olduğum sonucu çıkarmayın. Yaşadıklarım bana bir bölgeyi egemenliği altına alanın iyisi kötüsü olmadığını, hepsinin de kendine yakın gördüğü halklara biraz daha yumuşak davrandığını öğretti. Hani şu Osmanlı için söylenen, "*Şalvarı şaltak Osmanlı / Eyeri kaltak Osmanlı / Ekende yok biçende yok / Yiyende ortak Osmanlı*" dizelerinin üç aşağı beş yukarı bütün egemenler için geçerli olduğunu düşünüyorum.

Neyse, bu genel tanımlamaları bir tarafa bırakıp, benim öze-lime dönecek olursak; Osmanlı dönemim her ne kadar sıkıntılı başlamış olsa da, zamanla biz ona o da bize alıştığımızdan ufak tefek sorunları kafamıza takmadan geçinip gidiyorduk. Halkım kendi kendine yettiğinden gününü gün etmese de ekmeğinin tüm olduğuna şükrediyordu. Hatta Yeniçeri-Şürefa didişmele-rine bile alışmıştık. Mevsimlerin değişmesi gibi şürefa veya yeni-çeri döneminin ne zaman başlayıp biteceğini tahmin edebiliyorduk.

Osmanlı egemenliği altında geçen ilk iki yüz yıllık dönemimi bir iki cümleyle özetlemem gerekirse; halkımın dışarıdan gelecek düşman için endişelenmesine gerek yoktu. Artık kenarda köşede, sınır boyunda olan bir kasaba değildim. Dostum da düş-manım da kendi içimdeydi. Ve dediğim gibi bu duruma alış-mıştı. Ama 18. yüzyılın ortalarından itibaren devletin otoritesi zayıflamaya başladığında sağdan soldan gelen yağmacıların

kenti haraca bağladıklarını, bunu yaparken de birbirine düşman olan taraflardan birini ya da diğerini kendi yanlarına çektiklerini gördüğümde yapabileceğim bir şey yoktu. Avazım çıktığı kadar “Bir olun, diri olun! Sizler Anteblisiniz!” diye bağırısam da ya duymadılar ya da duymak istemediler.

Sizlerin yaşamunda da olmuştur belli bir günü, ayı veya yılı mümkün olsaydı da farklı geçirseydim dediğiniz dönemler. Ben de aynı şeyi 19. yüzyıl için diyorum. Bu melun yüzyıl başladığında sekiz yüz yaşına yeni girmiştim. Ömrümün baharında bile değildim. Duyduklarımdan kötü bir şeyler olacağını hissediyordum hissetmesine de bu kadarını beklemiyordum. Osmanlının hasta bir adama benzetildiğini sağır sultan bile duymuştu. Ne otoritesi kalmıştı ne de parası. İmparatorluğun her tarafından isyan haberleri geliyordu. Bu isyanların benim üzerimde fazla etkisi olmaz diye düşünerek gönlümü ferah tutuyordum. Ama içimde bir sıkıntı vardı ve her an kötü bir şeylerin olacağı endişesiyle kendi kendimi yiyordum. Nitekim yeni yüzyılın hemen başında, 1812 yılının ilk günlerinde meydana gelen deprem sanki gelecekte olacak felaketlerin habercisiydi. Bu sarsıntıyı ufak tefek kayıplarla atlatmış, yaralarımı sarmaya başlamıştım. Hani sorunlar birbirinin peşi sıra gelir derler ya; depremin üzerinden ancak altı yıl geçmişti ki bu defa da kuraklık darbesini indirmişti. Tam iki yüz elli gün boyunca bir damla yağmur düşmemişti toprağıma. Ne Alleben'de su kalmıştı, ne pınarlarda, ne de kuyularda. İnsanlar bir yudum su için birbirlerinin boğazına sarılacak raddeye gelmişlerdi. Tarlalarım, bağlarım, bahçelerim kurumuş, bir dirhem ürün vermemişti. Neyse ki o kış çok kar yağmıştı da bu felaketin etkisi çabuk geçmişti. Fakat daha oh demeye fırsat bulamadan 1822 yılının Ağustosunun ilk günlerinde, akşamın erken saatlerinde yer beşik gibi sallandı. Sarsıntı öyle şiddetliydi ki bir an için Doliche'nin akıbetine uğramaktan korktum. Binalarımın yarısından fazlası yerle bir oldu ve enkaz altında kalan beş

yüzden fazla hemşerim hayatını kaybetti ki o zaman nüfusum ancak on bin kişi kadardı. Nedir bu başımıza gelenler, kahpe felek sana ne ettik ne eyledik diyerek yıkılan binalarımızı onarmaya başlamış, belimizi doğrultmaya çalışıyorduk ki, kara ölümün, yani veba illetinin pençesine düştüğümüzde depremin üzerinden üç yıl geçmişti. O da şöyle bir kırıp geçirmişti. Neyse ki depremin sebep olduğu can kaybının onda bir kadar bir kayıpla bu felaketi de atlatmıştık. Felaketi atlatmıştık atlatmasına da halkta ne para kalmıştı, ne de belini doğrultacak derman.

Ben ve halkım son yirmi beş senedir ardı ardına yaşadığımız felaketlerden başımızı kaldırmaya, dünyada neler olup bittiğine bakmaya fırsat bulamamıştık. Öğrendik ki Osmanlı topraklarının batısında yaşayan halklar devlete başkaldırıp bağımsızlıklarını kazanma mücadelesi verir olmuşlar. Bunların ilki de Yunanlılar. Onların ilk isyanı güçlkle de olsa bastırılmış. Ama ikincisinde Yunan halkı bağımsızlıklarını kazanmışlar. Onların bağımsızlıklarını kazanmasında, ilk isyanda ordularını Sultan'ın yardımına gönderen M. Ali Paşa'nın, kendisine verilen sözlerin yerine getirilmemesi üzerine ikinci isyanda yardım göndermesinin etken olduğu söyleniyordu. Bir gün duyduk ki işte bu M. Ali Paşa hakkını almak için ordularını Mısır'dan yola çıkartarak İstanbul üzerine göndermiş. Akka'yı, Şam'ı, Halep'i alarak hızla payitahta doğru ilerlerken beni de topraklarına katmayı ihmal etmemişti. Böylece on yıl kadar onun egemenliği altında kaldım.

Benim için göz açıp kapayana kadar geçmiş olan o on yılda yaşananlar hakkında şöyle baskı uygulandı, böyle zulüm edildi diye atıp tutarlara aldırmayın. Onlar M. Ali Paşa Mısır'a geri çekildikten sonra Osmanlıya yaranamak için o şekilde yazıp konuşalar da o dönemin nimetlerinden en çok yararlananlardı.

Sizin de bildiğiniz gibi zor zamanlarda bir gün bir asır gibi gelir yaşayana. Ama mutlu günler saniyeler gibi hızlı geçer. M.

Ali Paşa'nın gelişiyle makûs talihim değişmeye başlamıştı. Daha düne kadar ağır vergiler altında ezilen halkım, vergilerin düşürülmesiyle, hem de kimsenin dinine bakılmaksızın aynı oranda vergi vermeye başlamasıyla rahat bir nefes almaya başlamıştı. Bu durumun civar kentlerde duyulmasıyla da çok sayıda zanaatkâr ve tüccar yaşadıkları yerlerden göç ederek bana geldiler. Zanaatkârlar geldikçe üretim arttı. Üretim artınca ticaret gelişti ve halkımın bir bölümü yoksulluğun boyunduruğundan kurtulmaya başladı. Dikkat ettiyseniz, halkımın bir bölümü dedim. Neden mi böyle dedim? Açıklayayım. Bir zanaat hemen birkaç ayda öğrenilmez. Osmanlının uyguladığı askerlik sistemine göre Müslüman delikanlıların bir zanaat öğrenmesi neredeyse imkânsızdı. Onlar bir zanaatı öğrenmek için bir ustanın yanına çırak olarak konsalar bile tam işi öğrenmeye başlayacağı çağlarında askere alınıyorlardı. Bundan dolayı da hiçbir zanaatkâr yanına Müslüman bir çırak almak istemiyordu. Çünkü o çırağın askere gidiş yaşı belli olmasına rağmen ne zaman ve ne şekilde dönüp geleceği belli değildi. Dönse bile kör mü, topal mı, çolak mı geleceği bilinmiyordu. Müslüman gençler yıllarca o cephe senin bu cephe benim diyerek Sultan için savaşıyorlar, sağ salım dönüp gelebilenler de ustalık gerektirmeyen işlerde çalışmak zorunda kalıyorlardı. Ustalık gerektiren işlerde Ermeniler vardı, onlar bedeli karşılığında askere alınıyorlardı. Sizin de takdir edeceğiniz gibi Müslümanın cebine Ermeninin cebine girenden daha az para giriyordu. Bu durum ne yerel yöneticilerin umurundaydı ne de İstanbul'un. Onların derdi davası vergi toplamaktı. Ermeni de yaklaşık üç kat daha fazla vergi ödediğine göre varsın daha çok kazansın anlayışı içindeydiler. Ama baltayı dizlerine vurduklarının farkında değildiler.

Dert söyletir diye boşuna dememişler. Ne anlatıyordum, nelerlere geldim. Makûs talihim nasıl mı değişti? Her ne kadar ye-

niden Osmanlı'nın hâkimiyetine geçmiş olsam da bu durum gelişmeme engel olmadı. Gelişmeme Kavalalı M. Ali Paşa'nın yapmış olduğu uygulamaların vesile olduğunu herhalde tahmin etmişsinizdir. Bir de onun hâkimiyet döneminin başlarında gelip gitmeye başlayan İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış İncilleri getirip onların bir iki kopyasını Ermenilere bırakması bir anda her şeyi değiştirmeye başlamıştı. Şimdi bana Müslüman mahallesinde salyangoz satmayı, Ermeni güzellemesi yapmayı bırak da İncil'in bir kopyası nasıl her şeyi değiştirebilir onu söyle dediğinizi duyar gibi oluyorum. İster inanın ister inanmayın, o bir iki kitap olmasaydı ben bu durumda olamazdım. Şöyle ki, o zamanlar Ermeniler ne anadillerini konuşabiliyorlar, ne de Arapça harflerle okuyup yazabiliyorlardı. Bunların ikisi de onlara yasaklanmıştı. Bundan dolayı da halk günlük hayatta Türkçe konuşurken, hesap kitap işlerinde Ermeni alfabesiyle Türkçe yazıp okuyorlardı. Kendi dillerinde yazılmış kutsal kitaplarından da hiçbir şey anlamıyorlardı. İşte o bir iki kitap sayesinde birkaç kişinin Protestanlığa geçmesiyle misyonerlerin geliş gidişleri arttı.

Misyonerlerin ne yaptıkları, ne ettikleri hakkında fazla konuşmayacağım. Fakat ekonomik olarak gelişmeme Kavalalı M. Ali Paşa'nın ne kadar etkisi olduysa, eğitim alanında gelişmeme misyonerlerin o kadar etkisi olduğunu belirtmem gerek. Onların katkılarının neler olduğunu, onların öncülüğünde kurulan kurumların adıyla anılan binaları dinlerseniz ne demek istediğimi daha iyi anlarsınız.

Ne Kavalı M. Ali Paşa ne de misyonerler para pul vermişti; ama yol yordam öğretmişlerdi. Ve onların ettikleri tohumlar filizlenip meyve vermeye başladığında, bir zamanlar Küçük Buhara olarak adlandırılan ben -ki 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine geldiğimizde o eski benden eser kalmamıştı- Ermeniler tarafından Kilikya'nın Atina'sı olarak addediliyordum.

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren yaşananlara bizzat şahit olan binalarım, meydanlarım, yollarım ve mekânlarımın, başlarına gelenleri ayrıntılı olarak sizlere anlatacağından emin olduğumdan, o günlerde yaşananları şu şekilde özetleyebilirim:

Kırk yıl önce on bin civarında olan nüfusum yetmiş-seksen bini bulmuştu. Hanlar, hamamlar, camiler, kiliseler, her biri saray yavrusunu andıran evler inşa edilmişti. Bunların yanı sıra, bence en önemlisi ardı ardına okul binaları inşa edilerek modern eğitim kurumları açılmış olmasıydı ki bunların içinde Anadolu topraklarında yüzlerce yıl sonra üniversite seviyesinde eğitim veren okulun açılması, bunun üzerine bir de ilk modern hastane-nin açılması onurunu yaşamıştım. Lakin bunlar beni mutlu etmemişti. Neden mi? Çünkü halkımın bir bölümü hızla kalkınıp çağın nimetlerinden yararlanırken, bir bölümü aynı hızla Ortaçağ karanlığına sürükleniyordu. Ve ne yazık ki onlar hatayı kendilerinde değil, hızla gelişmeye, refah seviyesini yükseltmeye devam eden Ermeni halkında arıyordu. Onlar gibi nasıl gelişiriz sorusundan çok onları nasıl durdurabiliriz sorusuna cevap arar olmuşlardı. Çok geçmeden aradıkları cevabı sözüm ona buldular. Onları katletmek, mallarını mülklerini yağmalamak, yakıp yıkmaktı buldukları çözüm yolu. Aslına bakarsanız bu çözüm yolunu bulanlar benim gariban yoksul halkım değildi. Onlara bu akıllı devleti yönetenlerin öncülüğünde ağalar, beyler vermişti. Onlar da uygulamışlardı. 1895 yılının Kasım ayında geçmişin hasımları, yani şürefalar ve yeniçeriler devletin yönlendirmesiyle ortak düşman olarak gösterilen Ermeni komşularını katletmek, mallarını mülklerini yağmalayıp yakıp yıkmak için birlik olmuşlardı. Nitekim amaçlarına ulaştılar. Üç gün boyunca ellerine geçen Ermenileri öldürdüler, mallarını yağmalayıp, evlerini, işyerlerini yakıp yıktılar. Peki, onları durdurabildiler mi? Hayır! Ellere ne mi geçmişti? Sadece üç-beş altın ve komşusunun kanıyla boyanmış eller. Gelişmenin, zenginleşmenin ve refah seviyesini

artırmanın yolunun asıp kesmek, yağmalamak, yakıp yıkmak olmadığını anlamışlar mıydı? Ne yazık ki hayır. I. Dünya Savaşı'na fırsat bilip Anadolu'yu Hıristiyan halklardan temizlemek isteyen Talat ve Enver Paşa'ların bile sürgünden muaf tuttuğu Anteb Ermenilerinin sürgün edilmesi için ellerinden geleni artlarına koymamışlardı. Onların mallarında mülklerinde gözü olan ağalar, beyler ne yapıp edip onlar hakkında sürgün kararını çıkartmayı başarmışlardı. Ermeniler dönülmezliğe doğru yola çıkarken onların mallarına mülklerine göz koyanların emellerine ulaştıklarını düşünerek ellerini ovuşturup sırtımları değildi yüreğini yakan; bundan hiçbir çıkar olmadığı gibi yüzlerce yıldır bir arada yaşadığı komşularının ölümüne gönderildiğini bilerek onları hakaretlerle, küfürlerle yolcu etmeye çıkanlardı. Neyin sevincini yaşıyordu bunlar, anlayamamıştım.

Büyük umutlarla girilen I. Dünya Savaşı'nın sonucunun ne olduğunu size söylememe gerek yok. Savaş döneminde zaten yoksul olan halkım iyice yoksullaşmış, ellerinde avuçlarında bir şey kalmamıştı. Neredeyse halkımın üçte ikisinin sürgüne gönderilmesiyle üretim düşmüş, kalanlar da yiyecek ekmek bulamaz hale gelmişlerdi. Savaşa gönderilen gençlerimin yarısından çoğu geri dönenememişti, dönenler ise yaralarını sarmaktan bile acizdiler. I. Dünya Savaşı'nın sonunda, sıradan halkımın perişanlığına karşın, ağaların ve beylerimin göbekleri şişmiş, enseleri daha da kalınlaşmıştı. Savaş bitip, Osmanlının yenilgiyi kabul etmesi ve Mondros Mütarekesi'ni imzalamasının ardından hâkimiyetimin İngilizlere geçmiş olması aslına bakarsanız ilk başlarda kimsenin umurunda değildi. Ne de olsa gelen ağamız giden paşamızdı. Ama sürgüne gönderilen otuz beş bin Ermeninin hayatta kalabilen yaklaşık on iki bin beş yüzünün anavatanlarına geri dönmesiyle birlikte ağalar, beyler daha önce el koydukları bağların, bahçelerin, tarlaların ellerinden alınacağını bildiklerin-

den, İngiliz işgalini bahane ederek Müslüman halkı Ermeni komşularına karşı kışkırtma gayretine girmişlerdi. İlk başlarda güvenlik, asayiş gerekçesiyle Müslüman halkının elindeki silahları toplayan İngilizler, üç beş Ermeninin canını kurtarmak, mallarının mülklerinin geri verilmesini sağlamak bana bir şey kazandırmaz diye düşünmüş olmalı ki benim başım ağrıyacağına Fransızların ağrısını deyip beni onlara bırakmış, on bir ay sonra geldikleri gibi gitmişlerdi. Giderken de topladıkları silahlardan daha fazlasını Müslüman halkıma vermeyi ihmal etmemişlerdi.

1918 yılı Aralık ayının ortalarında gelen İngilizler 1919 yılı Kasım ayının ortalarında beni Fransız idaresine bırakıp gitmeleriyle ömrü hayatımda başıma gelmeyen işler gelmişti. Ne İlhanlılar ne Moğollar ne de deprem beni o kadar yakıp yıkmıştı. İlk defa savaş alanı olmuş, bombardımanın, kuşatmanın ne anlama geldiğini yaşayıp öğrenmiştim. On bir ay sürmüştü savaş. Sona erdiğinde adeta ben kentlikten, halkım da insanlıktan çıkmıştık. Harp dönemini anlatmak bile içimden gelmiyor. O dönem hakkında her üç taraf o kadar çok şey yazıp anlattı ki bir kez de benim anlatmama gerek yok. Umarım o dönemde yaşadıklarımı bir daha ne ben ne de başka bir kent yaşar.

Çatışmaların durduğu gün, yani 8 Şubat 1921, saat sabah sekiz sularında, ellerinde beyaz bir bayrak olan iki Türkün Kozanlı sokağının başında Ermeni askerleriyle konuştuklarını daha dün gibi hatırlıyorum. On bir aydır onları ve Fransızları memleketlerinden atmak için canla başla yapmış oldukları mücadeleden sonuç alamayacaklarını anlayarak Ermenilerden Fransız komutanla görüşebilmek için aracılık yapmalarını istiyorlardı. Ermeniler hemşerilerinin bu isteklerini geri çevirmeyip onları Fransız karargâhına götürmüşlerdi. Onlar da Türk yöneticiler tarafından imzalanmış olan bir mektubu Fransız komutana teslim etmişlerdi. Mektupta yazılanlar ise şuydu:

"Sayın Bay,

Teslim şartlarını görüşmek üzere yapılacak toplantının günü ve saatini bize bildirmenizi rica ediyoruz. Biz aynı zamanda Kozanlı sokağına bizimle temas kurması ve şehri teslim etmek için nihai düzenlemeler yapılana kadar, düşmanlıklara son vermek için gerekli emirleri vermesi için karargâhınızdan muhafızlar gönderilmesini rica ediyoruz."

Aynı gün öğleden sonra iki taraf arasında görüşmeler yapıp anlaşmaya varıldı ve yönetimim Fransızlara bırakıldı. Kaderin cilvesine bakın ki aynı gün TBMM'nin aldığı bir kararla adım başına Gazi unvanı eklendi.

Teslim anlaşmasıyla sona eren çatışmaların sesleri hâlâ kulaklarımda yankılanmaktayken beni Fransızların denetiminde Türklerin ve Ermenilerin birlikte yöneteceğini öğrenmem acılarımı azaltmıştı. Anlaşmadan on beş-yirmi gün sonra hayat normale dönmeye başlamıştı. Bir yandan çatışmalarda, bombardımanlarda yıkılan binaların enkazları kaldırılırken, bir taraftan da işyerleri açılmaya, tezgâhlar çalışmaya başlamıştı. Halkım, özellikle de Ermenilerim artık hayatın, özgürlüğün ve mutluluğun keyfine varacaklarına emin olmuşlardı. Halkımın yüzünün güldüğünü görmek beni o kadar sevindirmiş, neşelendirmişti ki kendimi hemen yanı başımdaki bağlara bahçelere atmıştım. O yıl acı badem ağaçları çiçeklerini erken açmıştı, onların kokularından mest olarak her gün akşama kadar o bağlarda bahçelerde dolaşıyordum. Lakin, kışın karanlık günlerinin bittiği, doğanın yeriden uyanışının kutlandığı Newroz günü duvarlarıma asılan ilanlar ben de neşeden, keyiften eser bırakmamıştı. Bu ilanlarda "*Fransız Hükümeti ve Bekir Sami Bey arasında imzalanan anlaşma taslağına göre Fransız askerleri Anteb'den ayrılacak. Şehir yönetimi millîcilere teslim edilecek ...*" yazıyordu. Bu ilanı okuyan Ermenilerim canlarının ve mallarının güvencesi olduklarını düşündükleri Fransız askerlerinin çekip gidecekleri haberiyle karalar bağlar-ken, Türkler işgal gücünün vatanlarından gidecek olmasıyla

zevkten dört köşe olmuşlardı. Üzülen de haklıydı, sevinen de. Ve 25 Aralık 1921 günü son Fransız askeri de gittiğinde, sadece üç bin beş yüz Ermeni kalmıştı. Bunların büyük kısmı paraları olmadığından gidememişti. Ne yazık ki ağaların ve beylerin o bir avuç Ermeniyeye bile tahammülleri yoktu; onları göndermek için yapmadıklarını bırakmadılar. En sonunda da muradlarına erdiler. 1923 yılına girildiğinde tüm Ermenilerim gönderilmişti, bir avuç Musevi halkımı saymazsak nüfusumun tamamı Müslüman olan bir kente dönüştürülmüştü.

29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti resmen ilan edildiğinde, öyle perişan, öyle bedbaht haldeydim ki aynaya baksam kendimi tanıyamazdım. Beni kendime bile yabancılaştırmışlardı. Ne o eski güzelliğimden ne de çok kültürlülüğümden eser kalmıştı. Adım bile bana yabancı geliyordu. Nasreddin Hoca'nın leyleği bir kuşa benzetmek için yaptıklarını bilirsiniz. Beni de bir kuşa benzetmişlerdi.

Gerçeği söylemem gerekirse, cumhuriyetin ilanının benim ve halkımın hayatına ilk dönemlerde olumlu anlamda katkıda bulunduğunu söyleyemem. Hatta maddi ve manevi kayıplarımıza neden oldu diyebilirim. Maddi kayıplarımın bir bölümünü zamanla telafi edebilirdik, ama beni ben eden kurucularımın ana-vatanlarından adeta kovulmaları içimizde onulmaz yaralar açmıştı. Padişahlığın kaldırılmasıyla, daha dün padişahım çok yaşa diye avazı çıktığı kadar bağırان ağalar beyler her şeyin güllük gülistanlık olacağını söylüyorlardı. Ne de olsa vatan iç ve dış düşmanlardan temizlenmiş, halkın karını emen Ermenilerden kurtulmuştu. Böylece yoksul halkın gelişip zenginleşeceği söyleniyordu. Hem Fransızları hem de Ermenileri memleketlerinden kovan Anteb'in cesur ve çalışkan Türk halkının savaşın yaralarını en kısa sürede sararak hızla muasır bir memleket yaratacağı söyleniyordu. Bunları söyleyenler ise savaş döneminde memleketi terk edip güvenli yerlerde yaşayan, savaşın bitimiyle de geri

dönüp gelerek Emvali Metruke'den yok pahasına satın aldıkları Ermeni evlerine yerleşenlerdi. Onlar savaş döneminde neredeyse hiç hasar görmemiş konak misali evlerde yeni rejimin nimetlerinden yararlanmanın yollarını ararken, canı pahasına memleketlerini savunanlar viran olmuş yuvalarında hayata tutunmaya çalışıyorlardı.

Bağlarım, bahçelerim bakımsızlıktan, sahihsizlikten verimsizleşip ürün vermez, tezgâhlarımda çalışacak ustalar bulunmaz olmuştu. İşgücümün neredeyse tamamını kaybetmiştim. Elin-den az biraz iş gelenler halkın talebine yetişemiyordu. İşgücümü artırmak, yeniden canlanmamı sağlamak amacıyla halkımın muhacirler dediği Balkan göçmenlerini göndermişti devletimiz. Ama ağalar beyler onları da barındırmadılar. Gelmelerinden bir iki yıl sonra birçoğu kaçıp canını kurtardı.

Otuzlu yıllara geldiğimizde halkım üzerindeki ölü toprağını silkeleyip kendi ayakları üzerinde durmaya çalışmasına rağmen, yokluktan ve yoksulluktan, içine düştükleri aciz durumdan kurtulmayı bir türlü başaramıyordu. Neden mi başaramıyordu? Ağlayanın malının gülüne hayrı olmaz da ondan.

Anlamadınız galiba! Ağlayan kim, gülün kim sorusunu kendi kendinize sorduğunuzu hissediyorum. Açıklayayım. Hatırlarsanız, anavatanlarından kovulan evlatlarımdan, Ermenilerden bahsetmiştim. İşte onlardan kalan bağların, bahçelerin ve evlerin iyilerini ağalar, beyler kendi aralarında paylaşmış, onların beğenmedikleri de Milli Emlak kurumuna geçmişti. Bu kurum da bunları 1926 yılında hem devlet hazinesine gelir elde etmek, hem de yoksul halkı oturdukları virane evlerden kurtarmak için açık artırma ile satışa çıkartmıştı. Hem de sekiz taksitle. Yılda bir taksit ödemek koşuluyla. Benim işini bilmeyen yoksul halkım da, nasıl olsa sekiz yılda ödeyeceğim diyerek o evleri, bağları bahçeleri almak için birbirleri ile yarışmış, çoğu da belirlenen değerin

iki-üç katı fiyatla yeni sahiplerinin olmuştu. O yerleri alanları görecektiniz, cakalarından geçilmiyordu. Elindeki üç-beş liraya gavurun bağı, bahçesini veya evini alanlar, almayanlara, daha doğrusu almak istemeyenlere küçümseyerek bakıyorlardı ve onlara sizde akıl yok, bağı bahçenin kazancıyla taksitlerimi öderken tertipli düzenli evde yaşamak yerine bu harabelere sinlenip kaldınız diyorlardı. İlk taksitleri peşin ödemişlerdi, ikinci, üçüncüyü de ödemekte zorlanmamışlardı. Fakat dördüncü taksitler geldiğinde dünyayı sarsan ekonomik buhranın etkileri görülmeye başladığında, ödeyebilenlerin sayısı yarıdan azdı. Sıra beşinci taksitleri ödemeye geldiğinde neredeye icralık olmayan kalmamıştı. Yoksul yaşanır da onursuz yaşanmaz sözünü kendilerine düstur edinmiş garibanlarım, iyi mal kötü gün içindir diyerek kalan taksit borçlarından kurtulabilmek için almış oldukları o bağları bahçeleri aldıkları fiyatın yansına satışa çıkarttıklarında dahi alıcı bulamıyorlardı. Onları alabilecek olanların sayısı zaten iki elin parmaklarından azdı ve onlar da kendi aralarında anlaşmışlardı. Sonunda o güzelim bağlar bahçeler değerinin dörtte birine o ağaların beylerin olmuş, satanlar da onların yarıcıları olmuşlardı. Devlet sermayeyi halka dağıtmaya çalışmış ama başaramamıştı.

Ekonomik sıkıntılardan yanı sıra halkın sağlık ve eğitim sorunlarıyla boğuşuyordu. Salgın hastalıkların önü alınamıyordu. Trachom, sıtma, kolera, tifo, dizanteri gibi hastalıklar halkımı kırıp geçiyordu. Ne yeterli doktor, eczane, hastane ne de ilaç vardı. Hatta sağlıklı içme suyu bile yoktu. Devlet eğitim seferberliği başlatmıştı başlatmasına da ne yeterli okul vardı ne de yeterli öğretmen. Çok değil yirmi sene önce üniversite seviyesinde iki okulum, onlarca ilkokulum ve lisem olduğunu söylesem o günlerde kimseyi inandıramazdım. Bir yandan eğitim çağındaki yavruların eğitimden mahrum bırakıldıklarına üzülmürken, bir yandan

da eğitim öğretim görmüşlerin beni bu hâle sanki kendileri getir-memiş gibi yazdıklarını, konuştuklarını duymak yüreğimi yakı-yordu. Baltarın sapı ağaçtan misali, benim okumuş, mürekkep yalamış, kendilerini aydın olarak nitelendiren hemşerilerim geç-mişimi unutturabilmek için öyle şeyler yazıp konuşmaya başla-mışlardı ki aklım almıyordu. Hatta bir ara yeni imar planımı çiz-mesi için Almanya'dan bir mimar getirmişlerdi. Onun çizmiş ol-duğu plan uygulansaydı geçmişime ait tüm izler silinecekti. Bun-lara gülsem mi, ağlasam mı karar veremiyordum.

Her neyse, bunlar netameli konular. Zaten dilini tutamayan evlatlarımdan bazıları bunları size anlatacaktır. En iyisi ben neler yaşadığımı anlatmaya devam edeyim.

Ekonomik buhranın ardından gelen II. Dünya Savaşı dertle-rimin üzerine dertler eklemişti. O günlerde iğneden ipliğe, buğ-daydan ete, gazyağından kibrite kadar her şeyin sıkıntısını çeki-yorduk. Hem sınır kenti olmam hem de I. Dünya Savaşı öncesi bana en yakın ticaret merkezi olan Halep'ten alışveriş yapma alışkanlığından dolayı bulunmayan birçok ürün oradan geli-yordu. Eskiden yasal olan bu ticaret artık yasal olmaktan çıkmış, kaçakçılık almış başını gitmişti. Ağır cezaları olmasına rağmen bu yasadışı ticaret engellenemiyordu. Halk yerli malı kullan-maya davet ediliyordu edilmesine de onlar olmayan malları na-sıl kullanacaktı. Sigara kâğıdından çıkmak taşına, kumaştan ip-liğe, ceketten çoraba, hatta kibrite kadar her şey sınırın diğer ta-rafından getirilip satılıyordu.

Yeter be! O yok, bu yok diyerek içimizi kararttın! Olan bir şey yok muydu dediğinizi hissediyorum. Olmaz olur mu? Kırk iki tür üzümlemeden üretilen rakılar vardı. Hem de alül alası. Çeşit çeşit şarapların ve bunların üretildiği şaraphanelerim vardı. Her mahalleimde en az üç dört tane olmak üzere kahvehanelerim vardı. Çok sayıda meyhane, saz, pavyon gibi eğlence mekânla-rım vardı. Kimi neşeden kimi kederden içen müdavimlerim

vardı. Her keseye uygun randevu evlerim vardı. Sinema salonlarım bile vardı.

Anlamadım! Fabrika, imalathane, işyeri mi dediniz? Olmaz olur mu! Bir iki iplik fabrikası, elektrik santrali, kırk eli kilim tezgâhı, sekiz on imalathane, her türlü sebzenin yetiştirildiği bostanlar, on beş yirmi lokanta ve kebabçı, iki üç un değirmeni, tarım ürünleri komisyoncuları, çok sayıda bakkal, berber ve kasap, sayıları hızla artan erkek ve kadın terzileri vardı. Daha mı? Daha ne olsun! Bunlar bize yetiyor da artıyordu. Bir de atmış bini aşan nüfusuma hizmet veren bir lisem, bir de devlet hastanem vardı.

Kör total ellili yıllara gelmiştik. Bu kör total sözünü lafın geliş söylemedim. O kadar çok kör, total vardı ki saymakla bitiremezsiniz. Hatta ileriki yıllarda bir körler okulu bile açılmıştı. II. Dünya Savaşı bitmiş, her yerde liberalizm rüzgârı esiyordu. Bu rüzgârın etkisiyle ülkemde çeyrek asırdır devletçi ekonomiyi savunan ve uygulamaya çalışan CHP iktidarı kaybetmiş, yerine liberal ekonomiyi savunan DP iktidara gelmişti. Benim kaz gelecek yerden yumurta esirgenmez anlayışındaki ağalarım, beyletim politik rüzgârın eseceği yönü tahmin ederek, ki ileriki yıllarda bu konuda hiç yanılmadılar, her zaman seçimlerde en yüksek oyu alabilecek partileri desteklediler ve oylarını ona göre verdiler. Gelen ağam giden paşam diyen halkımı artlarına takıp Demokrat Parti'yi bende de birinci parti yapmışlardı. Halkım demokratlar ve halkçılar olmak üzere ikiye bölünmüştü -tıpkı dört yüz sene önce olduğu gibi. Yoksulluk aynı yoksulluktu ama bunun ne önemi vardı ki! Nasıl olsa devleti kurmakla, cumhuriyeti ilan etmekle övünen, halka tepeden bakanlar iktidarsızlaşmışlar, "Yeter, söz milletin" diyenler işbaşına gelmişlerdi. Halk en yakın zamanda rahat bir nefes alacak, her mahallede bir milyoner olacaktı. Halkım hayallerini kuru ekmeğe katık ediyordu. On yıllık D.P. döneminden aklımda kalanlara gelince; hani cumhuriyetin ilanının onuncu yılı şerefine yazılan, "*Demir ağlarla ördük anayurdu*

dört baştan" sözü uyarınca yirmi yıl sonra da olsa benim de anayurtta olduğum hatırlanmış ve demiryolu güzergâhına eklenmişti. İleriki yıllarda Anteb'in Almanya'sı olarak nitelendirilen Tekel İçki Fabrikası ve Çimento Fabrikası'nın temelleri atılmıştı. Bir de yıllardan beri emanet binalarda hizmet veren devlet dairelerini içine alan hükümet konağım olmuştu. Ayrıca köyden kente göç hızlanmış, yeni yeni mahalleler oluşmaya ve ben gelişip büyümeye başlamıştım. Ama bu gelişip büyümem ne yazık ki tertipli düzenli, planlı programlı olmamıştı. Ve beni büyük bir köye dönüştürmüşlerdi. Ben kendi görünüşümden utanır olmuştum olmasına da, en azından eski binalarımın büyük çoğunluğunu yıkmamış, bağlarıma bahçelerime dokunmamış olmaları teselli kaynağımdı.

Ellili yılların sonuna yaklaştığımızda, "Yeter, söz milletin" diyerek iktidara gelenler milletin anasını ağlatmaya başlamışlardı. Halkı cephelere bölmüşlerdi; kendi cephelerinde olmayanları hain ilan ederek hapse atıyor, sürgüne gönderiyorlardı. Halk bir an önce seçimler yapılsa da şunlara haddini bildirsek diyordu. Lakin askerler seçime gitmek de neymiş, madem bu devleti biz kurduk, cumhuriyeti biz ilan ettik, biz koruruz diyerek yaptıkları darbeye DP iktidarına son vermiş, böylece askeri darbeler dönemini başlatmışlardı.

Askeri darbeye halkımın yaklaşımını, o dönemde yayınlanan bir dergide çeşitli konularda yazılar, kendi meşrebine göre tarih hakkında makaleler yazan evlatlarımdan biri, darbeden bir iki hafta önce yöneticisi olduğu futbol takımıyla birlikte Urfa'ya maç yapmaya giderken anlattığı yazısında sergiliyordu. Söz konusu kişi politik ortamın belirsizliğini dikkate almayı ihmal etmeyerek, duygularını otobüs şoförünün ağzından, "Bu hükümetin yol yapmasına diyecek yok" diyerek mevcut iktidara övgüler düzmüştü. Aynı kişi, darbeden hemen sonraki yazısında ise sabık iktidarı ve partiyi uzun uzun suçladıktan sonra "Sözün kısası:

Türkiye, ikinci cumhuriyetin kuruluş hazırlıklarıyla meşguldür. İkinci Cumhuriyet'in karakteristik özelliklerinin Atatürk devrimlerine bağlılık, ilme ve demokrasiye gereken önemin verilmesi olacağı için gerçek Türk aydınları sevinç içindedir..." diye döktürüyordu. Ve aynı yazarın, yapılan ilk genel seçimlerde YTP (Yeni Türkiye Partisi) milletvekili adayı olduğunu ama seçilemediğini, 1962 yılında bu partinin il teşkilatı kendini feshederek Demokrat Parti'nin devamı sayılan Adalet Partisi'ne katıldığını, bu kişinin de bu partiden belediye başkan adayı adayı olduğunu gördük. Biliyorum, bir kişinin yazdıkları ve sergilediği tutumu halkın geneline mal etmek doğru değil. Fakat yeni anayasa için yapılan halkoylamasında halkın ne şiş yansın ne kebab mantığıyla hareket etmiş, kırk dokuz mahallemden yirmi dokuzunda evet, yirmisinde hayır oyları fazla çıkmıştı; evet diyenler ile hayır diyenler arasında da öyle ahım şahım bir oy farkı yoktu. Böylelikle politik dengenin her an değişebileceğini hesaba katan halkın iki tarafı da küstürmek istememişti.

Politikayı bir yana bırakıp, o yıllarda benim ve halkımın içinde bulunduğu duruma gelirsek: Her ne kadar her on kadından birinin, her on erkekten dördünün okuma yazma bildiği bir kent olsam da sanayide ve ticarete hızla geliştirmekteydim. Halkımın dörtte biri altı binden fazla el tezgâhında, yüzlerce işçi çalıştıran iplik ve dokuma fabrikalarında, iplik boyama evlerinde, çırçır fabrikalarında, ipekli kumaş dokuma tezgâhlarında, yüzlerce çorap ve trikotaj imalathanelerinde, havlu tezgâhlarında, üç binden fazla kilim tezgâhında çalışarak geçimini sağlıyordu. Bunların yanı sıra dökümcülük, demircilik, doğramacılık, oto tamirciliğiyle uğraşanların sayısı hızla artmaktaydı. Hatta buzdolabı, vantilatör ve radyo imalatı dahi yapılmaktaydı. Ayrıca un fabrikalarının, bulgur, mercimek, nişasta ve irmik imalathanelerimin sayısı iki elin parmaklarının sayısını geçmişti. O yıllarda birbir-

leri ile konuşan yaşlı iki arkadaştan birinin "Vaktiyle Ermenilerde imrendiğimiz zanaatları daha fazlası ile Türkler elde ettiler ve bu zanaatlar insana gurur verecek derecede tekâmül etti. Ermeniler gelip şimdi görsünler" dediğini duyduğumda, heba olan bunca senenin hesabını kim verecek dedim ama duyan olmadı.

Uzun sözün kısası, gitgide bir sanayi kenti görünümüne bürünüyordum. Sanayi olur da işçi olmaz mı! Hayatını emeğiyle, kol gücüyle, alın teriyle kazanan evlatlarımızın sayısı da hızla artıyordu. Komşu illerde işsizlik sorunu yaşanırken ben de işsizlik sorunu yaşıyordum. Yeterli iş gücünün olmaması en büyük sorunlarımdan biriydi. Ve mevcut işçiler daha fazla çalışmaya zorlanıyorlardı. Emeğinin karşılığını alamayan işçilerim örgütlenip sendikalar kurmuşlar, haklarını alabilmek için mücadele etmeye başlamışlardı. Ve 1964 yılının Haziran ayının altıncı günü tarihinde bir ilk yaşanmış, altı tekstil fabrikasında çalışan dokuz yüz işçim greve gitmişler ve bunun neticesinde haklarının bir kısmını alabilmişlerdi.

Sanayi kentine dönüşmemle birlikte sorunlarım da artıyordu. O yıllarda sanayimin ve halkımızın ihtiyaç duyduğu elektrik enerjisini belediyenin dizel santrali ve çimento fabrikasının termik santrali sağlıyordu. Ama onların ürettiği enerji ihtiyaca yeterli gelmiyordu. Buna çözüm bulmak amacıyla belediye Soma'da bulunan termik santralin alınması konusunda Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile anlaşarak santrali 12.200.000 liraya satın alıp buraya getirerek kurmaya karar vermişti. Neyse ki, Allah'ın yanında bir iyiliğim varmış. Gerekli para bulunamamıştı da ben de bir süre daha temiz hava soluyabildim, bağlarım, fıstıklıklarım o termik santralin neden olacağı tahribattan kurtuldu. Elektrik enerjisi sorunu mu? Yıllar sonra enterkonnekte sisteme bağlanarak çözülmüştü.

Bağlarım, fıstıklarım dedim de aklıma geldi. O yıllarda en çok üretilen ve ihraç edilen iki tarım ürünümünden biri kendi adımla

anılan fıstığım, diğeri de kuru üzümümüdü. Ve bu bağların ve fıstıklıkların hemen yerleşim yerimin bitiminden başlayarak beni çepeçevre dört yanından sarardı. O kadar çok bağların vardı ki yüzölçümü olarak ülke birincisiydim. Bağlarımdan senede dört yüz, beş yüz milyon kilogram üzüm elde edilirdi. Bu üzümlerimin bir kısmı Tekel'in rakı ve şarap fabrikasıyla birlikte özel sektöre ait üç şarap imalathanesinde rakıya, şaraba dönüştürülürdü. Bir kısmı dediysem öyle az bir şey anlamayın, senede yaklaşık yirmi milyon kilogram yaş üzüm alırdı bu fabrika ve imalathaneler. Şimdi ne bağların kaldı ne de imalathanelerim.

Yetmişli yıllar, belki de son yüz yıldır yaşadığım ve bundan sonra da yaşayabileceğim en güzel yıllarım olmuştu. Ne o? Böyle dememi neden garipsediniz? Anlıyorum sizi. Sanki askeri muhtıra o yılların başında verilmemiş; politik ve ekonomik istikrarsızlık, siyasi gruplar arasındaki çekişmeler, kavgalar, öldürmeler, yaralanmalar olmamış; çaydan margarine, sigaradan akaryakıt kadar çoğu ürün sırta kadem basmamış; işbaşındaki hükümetler özellikle ilericilere, aydınlara zulmetmemiş, işkenceye çekmemiş, hatta genç fidanları idam sehpalanna göndermemiş gibi o dönemin görüp göreceğim en güzel yıllar olduğunu nasıl mı söyleyebiliyorum? Senin kısacık ömründe zorluklarla, acılarla, üzüntülerle dolu yıllar olabilir o dönem. Fakat benim asırlardır yaşadıklarımla kıyaslayacak olursan, sen de benim yaşadıklarımla yaşamış olsaydın bana hak verirdin.

Yetmiş yılının Mayıs ayıydı. Kavaklık gazinosunda bir akşamüzeri, iki arkadaş rakılarını içip sohbet ediyordu. Biri buralı, diğeri iş görüşmesine gelmiş dışarıklıydı. Üniversiteden arkadaşlardı. Laf dönüp dolaşıp yine yaşadıkları kentlere gelmişti. Buralı olan dışarıklı olana, "Hatırlıyor musun, bundan beş yıl önce geldiğinde şehriniz ne güzel, etrafını çevreleyen dağlar ne şehri kapatacak kadar yakın, ne de bodurlaştıracak kadar yüksek; hepsi saygı gösterircesine açıkta, hepsi şehirden ayrılmayacakmış gibi

yakında. Kurulduğu üç tepeden batıdaki Tepebaşı, ortadaki Kayacık asil yapıları ve kalabalığı yüklenmiş. Doğudaki Kürttepe ise nedense şehrin fakir tarafı kalmış demiştin... Şimdi ne şehri kapatma endişesi ne de dokusuna saygı duyma gayreti kaldı. Çevredeki tepeler, vadiler ve düzlükler birbirine karıştı. Tepe sayısı üçten on üçe yükseldi. Yarı yarıya mezarlık, ondan sonrası bağlarla kaplı tepelerden gecekondu fışkırdı. Şehrin güzel yüzü yamuk yumuk oldu” dediğini duymama rağmen bugünleri gördükten sonra son atmış yılının en güzel dönemi altmışlı ve yetmişli yıllarımdı demekte hâlâ ısrar ediyorum.

Şöyle ki, sanayileşmenin getirdiği canlılık sayesinde çevremdeki illerden, ilçelerden ve köylerden göç ederek bana gelenlerin katkılarıyla nüfusum kırk yılda beş kat artmış olmasına, etrafımdaki tepelerde mantar gibi gecekondu yükselmesine karşın, en azından eski yerleşim yerimin batısına doğru modern bir kent görünümünü kazanma yolunda hızla ilerliyordum.

Sanayileşmeye paralel olarak emekçi kitlem artmış, buna bağlı olarak kurulan sendikalarla örgütlü ve bilinçli hak mücadelesi gelişmişti. Özellikle gençler arasında gelişen ilerici hareketin sonucu olarak da o dönemlerde en işlek caddem olan Atatürk Bulvarı’nda yirmiye yakın kitapçı açılmıştı. Nüfusa oranla en çok gazete okunan kentler arasında ilk sıradaydım. Okullarımda kurulan tiyatro gruplarının haricinde beş altı tane özel tiyatro topluluğu oyunlarını sahneleyebilmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Bir taraftan kendini eğitmeye, bilinçlendirmeye çalışan hal-kım, eğlenmeyi de ihmal etmiyordu. Gündüzleri çalışan, geceleri eğlenen bir kenttim. O dönemde halkım kendini “Altı gün eşek gibi çalışırız, yedinci gün de it gibi yeriz” diye tanımlardı. Pazar günleri Kavaklık, Sangüllük, Değirmişem gibi mesire yerlerim hıncahınç dolar, kebab mangallarından yükselen dumanlar ortalığı yangın yerine çevirirdi.

Bir de o yıllarda Mühendislik Fakültesinin açılmasına sevinsem mi, üzülsem mi bilememiştim. Aydınlanmanın öncülüğünde, yıllardır devletten bir üniversite kurmasını talep eden halkımın sesine kulak verilmiş, en sonunda 1974 yılında -ki bundan tam yüz yıl önce halkım kendi çabalarıyla Merkezi Türkiye Koleji adıyla Anadolu'da ilk yükseköğretim kurumunu faaliyete geçirmişti- Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne bağlı Mühendislik Fakültesini belki de sanayileşmemi dikkate alarak açmıştı. Şimdi bunda üzülecek ne var diyeceksiniz. Sorun, sayın yetkililerimin hangi akla hizmet ederek seçtiklerini anlayamadığım kampus alanıydı. Kampusu kurmaya karar verdikleri alanın hemen karşısında yüzlerce dekar kıraç arazi olmasına rağmen, en verimli üzüm bağlarının, fıstıkların olduğu alana nasıl kıydıklarını, orayı beton yığırına nasıl dönüştürdüklerini hâlâ anlamış değilim. Şimdi o bağların, fıstıklıkların yerinde devasa binalarla kendi adımı taşıyan üniversite var.

12 Mart askeri muhtırası bile ne ilerici fikirlerin gelişmesini, ne de eğlence hayatını engelleyebilmişti.

Ama 12 Eylül darbesiyle her şey altüst olmuştu. Ne o ilerici, aydınlanmacı hareketliliğimden eser kalmıştı, ne de eğlence hayatımın o güzel günlerinden. Modernleşme görünümünü adı altında bir yandan bağlarım, bahçelerim, yeşil alanlarım beton yığınlarının altında ezilirken, bir yandan da kültür ve sanatın adı anılmaz olmaya başlamıştı.

Aslına bakarsanız yetmişli yıllardan sonra yaşadıklarımı anlatmak içimden gelmiyor. Ama el mahkûm, anlatacağım. Zira anlatmazsam çatlar ölürüm.

Öncekiler gibi bu askeri darbeyi de halkımın büyük bölümü sevinçle karşılamıştı. Ne de olsa "Elhamdülillah Atatürkçüydük". Atatürk inkılaplarının verdiği güçle nurlu ufuklara doğru yelken açmış, muasır medeniyete doğru hızla yol alıyorduk. Bu hedefe ulaşmanın olmazsa olmaz şartı sanayileşmek ise biz de

bir sanayi kentiyiz ve yeni rejimin nimetlerinden faydalanmak bizim de hakkımız diye düşünüyorduk. Fakat darbeci iktidarın gözünde kaçakçı kentiymişiz. En küçüğümüzden en büyüğümüze, küçük esnafımdan sanayicime kadar hepimizin boynuna kaçakçı yaftası asılmıştı. Devlet ne kredi veriyordu ne de teşvik. En küçük devlet yatırımını bile bize çok görülüyordu. Cezalandırılması gereken birer suçluyduk devletin gözünde. Tamam, bir yere kadar haklı olabilirler de; ama bu yolu biz seçmemiştik ki! Bizi devletin kendisinin bilerek veya bilmeyerek bu yola sürüklemiş olduğunu daha önce söylemiştim. Ülkeyi yetmiş sente muhtaç duruma biz düşürmemiştik, ithalata yüksek vergileri de biz koymamıştık. Ticaretini yaptığımız ürünlerin muadillerini kalitesiz olarak biz üretip satmıyorduk. Ayrıca sen devlet olarak vatandaşının ihtiyaçlarını karşılayamazsan, benim işini bilen halkımın bir bölümü her türlü riski göze alarak bu ürünleri yasal olmayan yollarla getirip halka arz eder. Alan da memnundu, satan da. Batı kentlerinden insanlar akın akın bu mallardan almaya geliyordu ve halkım için iyi bir kazanç kapısıydı. Lakin devletin üst makamlarının emriyle, bu kazanç kapımın kapatılmasına karar verilmişti. Bu tür ticaretle uğraşan evlatlarıma, evinde izlediği televizyondan içtiği kahvenin fincanına kadar kaçak malları kullanan savcılar organize suç örgütü oluşturmaktan davalar açtı, hâkimler cezalandırdı. Böylece de ekonomimin can damarlarından biri darbeyi takip eden günlerde ülke ekonomisine zarar verdiği gerekçesiyle kesildi. Şimdi mi? Siz durumu benden daha iyi biliyorsunuz. İthal etmedikleri ne kaldı ki!

Seksenli yılların ikinci yarısından itibaren neoliberalizm adı altında uygulanan ekonomi politikasından benim payıma da kelimenin tam anlamıyla çarpık kentleşme, plansız programsız sanayileşme düştü. Teşviklerle, kredilerle ardı ardına fabrikalar kuruluyor, yeni binalar yapmak için tarım alanlarım tahrip ediliyordu. Kuzeyimdeki verimli tarım alanlarımda olduğu bölgeye

kurulan organize sanayi sitesiyle bir taşla iki kuş vurmuşlardı. O bölgedeki tarımsal faaliyeti bitirdikleri gibi hâkim rüzgânın kuzeybatı yönünden estiğini dikkate almayarak havamı kirletmiş, temiz hava alamaz hale getirmişlerdi beni. Yine o yıllarda, bir zamanlar mülk elde etmek için komşularını öldürmeyi bile göze alanların mirasyedi torunlarının boşalttıkları, üçe beşe bakmadan satıp terk ettikleri tarihi evlerim tinercilerin, uyuşturucu madde bağımlılarının bannağına dönüştüğünü görmemek için neler vermezdim ki!

Doksanlı yılların sonuna geldiğimizde elli-altmış yıldır insanüstü bir çabayla değiştirmeye çalıştıkları tarihimi, kendi gerçeklerine göre düzenlemenin mutluluğuna nail olmuştu ağaların beylerin çocukları, torunları.

Günümüzdeki durumum mu? Ne diyeyim, ne söyleyeyim ki! Bizde bir laf var, gün günden kötüye gidermiş. Benim durumum da aynen böyle. Değil yüz yıl öncesini, on yıl önceki halimi arar hale getirildim. Yüz yıl önce doğu yakamın en uç noktasından batı yakamın en uç noktasına kadar olan mesafe taş çatlasa iki, bilemedin iki buçuk kilometreydi. Şimdi, doğu yakam neresi, batı yakam neresi ben bile karıştırıyorum. Aradaki mesafe mi? En azından kırk kilometre. Yine yüz yıl önce güney-kuzey hattım hepi topu bir kilometre dahi değildi; bugün ise on kilometreden fazla. Şimdi diyeceksiniz ki ne güzel işte, büyüyüp gelişmişsin. Evet, büyüdüm büyümesine de, gelişmedim. Neden mi? Hani pazara sebze meyve almaya gidersiniz, tezgâhlarda görünüşü cezbedici domatesler, hıyarlar görüp alır, eve gelirsiniz, ama onları yediğinizde görürsünüz ki hiçbirinin tadı tuzu yoktur. Sizin deyiminizle hormonludurlar. İşte beni de tıpkı onlar gibi yaptılar. Fakat hiç değilse onların görünüşleri güzel. Beton yığınları arasına hapsolan halkın büyük bir kısmı ne kadar iğrenç bir hale getirildiğimin farkında değil veya fark etmek istemiyor, ama gerçek görünümümü görmek istiyorsanız bana gelmek üzere

bindiğiniz uçağın havalimanıma inişe geçtiği anonsu yapıldığında başınızı çevirip pencereden bakmanız yeterli. Grinin bütün tonlarının hâkim olduğu bir manzarayla karşılaşacaksınız. Benim geçmişimi az buçuk biliyorsanız içiniz burkulacaktır.

Bu hale nasıl getirildiğime gelince: Bir taraftan doksanlı yılların başından itibaren Fırat'ın doğusunda yaşananlar nedeniyle yurdunu yuvasını, işini gücünü bırakıp, canını kurtarmak pahasına bana sığınan ve konut ihtiyaçlarını karşılamak için gecekondu yaptıran göçmenler, bir taraftan da inşaat müteahhitlerinin para hırsıyla plansız programsız yaptıkları binalara göz yuman yerel yöneticilerim ve aman başımı sokacak bir evim olsun da nasıl olursa olsun diyen halkım el ele vererek beni bu hale getirdiler.

Sözü uzattım. İçinizi kararttığımın farkındayım. Bir dokundunuz bin ah işittiniz; sizin deyiminizle dert insanı söyletir misali içimi döktüm. Affınıza sığınarak, sözlerime son vermeden belirtmem istediğim bir şey daha var. Ki aslında bu bir nevi itiraf. Binalarımı, yani okullarımı, camilerimi, kiliselerimi, hanlarımı, hamamlarımı yıkmaya başladıklarında, herhalde günün koşullarına uygun olarak daha iyisini, daha güzelini yapacaklarını düşünmüştüm. Ne yazık ki yanılmışım. Kiliselerimi, okul binalarımı, evlerimi salt hoyratça bir barbarlıkla yıkmakla kalmadıklarını, aynı zamanda yalnızca insanları öldürmekle, öldüremediklerini kovmakla imha politikalarının başarıya ulaşamayacağını bildiklerinden, onların varoluşlarına ait tüm izleri silmeyi ve gelecek kuşakların hafızasına kendilerine göre yeniden kurguladıkları sahte tarihi nakşetmeyi de amaçladıklarını anladım.

Dertleri davaları hafızamı silmekmiş. Maddi ve manevi olarak paramparça ederek beni ben olmaktan çıkartmayı amaçlıyorlarmış. Fakat unuttukları bir şey var: O anılar ilmek ilmek benim her taşıma yüzlerce yılda işlendi ve hâlâ işlenmekte.

ALÂEDDEVLE CAMİİ

Kentin doğu kesiminde Uzun Çarşı olarak adlandırılan, sağında ve solunda hanlar ve işyerlerinin bulunduğu Kalealtı ile Arasa'yı birbirine bağlayan yolun batı yakasında yer alan bir ibadethaneyim.

Kentte bulunan diğer eski camilerle kıyaslandığında belki yaşım genç olabilir; fakat adı yüzyılların ötesinden gelen bir camiyimdir. Alâeddevle camii, ya da halk arasında bilinen adıyla Alidola camii. Maraş'ta bazen

Mısır Kölemen devletine, bazen Osmanlılara dayanarak 186 sene saltanat süren Dulkadir (Zülkadir) Beyliği'nin yedinci

hükümdarı, Alâeddevle lakaplı Bozkurt tarafından yaptırılmıştı. Aradan neredeyse beş yüzyıldan fazla zaman geçtiğinden kesin yapım tarihimi hatırlayamama rağmen bundan altmış sene kadar önce Anteb kentinin tarihi konusunda araştırmalar yapan Cemil Cahit Güzelbey bir arkadaşına benim tarihçemi anlatırken şöyle dediğini duydum: *"Kesin inşa tarihi konusunda herhangi bir belge bulunamadığından dolayı yapım tarihinin 1479-1515 olabileceği tahmin edilmektedir. Çünkü Bozkurt 1479 yılında kardeşi Şahbudak'tan sonra bey olmuştur ve 1515 yılında 90 yaşındayken Yavuz Sultan Selim tarafından öldürülmüştür."* Bu varsayıma göre de neredeyse beş yüz yaşındayım.

İlk yaptırıldığım dönemde günümüzdeki kadar büyük bir camii değildim. Zamanla yıkılmaya yüz tuttuğumdan 1898 yılında eski binam yıktırılarak bugünkü binam yaptırılmaya başlanmıştı.

Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Kültür Dergisi*'nin Ağustos 1961 tarihli sayısında camiinin yapım hikâyesini, "Cami yapılmazdan evvel burası ormanlık bir bölge imiş" cümlesiyle sonlandırdığı yazısında, şöyle anlatmaktadır:

"Sait Güllü, Ökkâş Kuranel ve babamdan edindiğim bilgiye göre: Camiinin yeniden yaptırılması işi Güllü Hacı Mahmut ile Millet Hanının yanındaki bedestenin üstünde bulunan ve Ermeni vakfına ait Millet kahvehanesini işleten Kel Ahmet'in teşebbüsü ile başlar. Birçok kişiden nakdi ve aynı yardım toplanır, birçokları da bedeneni çalışırlar. Eski camiinin enkazı inşaat yerinden o zaman mevcut bulunan Kale hendeğine kadar sıralanan gönüllü işçiler tarafından zembillerle elden ele geçirilmek suretiyle sözü geçen hendeğe doldurulur. Boş zembiller de aynı şekilde sıralanan 8-10 yaşlarındaki çocuklar tarafından nakledilir. Camiinin temeli kazılırken batı-kuzey tarafındaki kaya çok güç bulunur buradan önemli bir su çıkar. Küçük su motorları kurutmak için zorluk çeker. Kurutma işinde tabak esnafının yardımı olmuştur. Temele büyük dut bedenleri uzatılır, yapı bunun üzerine kurulur. Yapım Abdullah Edip

Bayram, Ali Cenani, Abdullah Necip Barlas, Bahdeniz emiri oğlu Sait, camiinin imamı Ali Efendi'den kurulu bir heyet tarafından idare edilir. Sait Efendi muhasebe, İmam Ali veznedarlık işini görürler. Diğerleri de müteşebbislerin de yardımı ile halktan para ve aynı yardım toplar. Camiinin mimarı Ermeni Ermenak, ustabaşısı büyük kiliseyi yapan Ke-vork. İnşaat sırasında duvarlar biter, kubbenin yapımına para kalmaz, bunun üzerine halk II. Abdülhamit'e başvurur, cami onun yardımı ile tamamlanır. Yapımı tamamlanan bu camiinin minaresi eski camiye aittir. Camiinin inşa ve ikmâli münasebetiyle Abdullah Edip Efendi birinci mısrası mihrabın sağında, ikincisi solunda bulunan şu tarihi düşmüş-tür:

*Yapıldıkta umumun hizmeti ile çıktı bir tarih
Ahali oldu tecdide muvaffak işbu mihrabı. (1319)"*

Demek ki camii beş senede tamamlanmıştır. Ali Cenani Bey milletvekili olduktan sonra camiye bir Lihye-i Şerif temin etmişti; bundan dolayı da bana Sakal-ı Şerif camisi diyenler de oldu. Sakal-ı Şerif'in gelişi zamanın en büyük karşılama töreninin düzenlenmesine neden olmuştu.

Kitabemde zikredilen tarih binamın inşasının tarihi değildir. O tarihe kadar halktan ve yardımseverlerden toplanan paralarla ancak mihrabımın üst seviyesine kadar yapılabilmişti. Az önce ifade edildiği gibi II. Abdülhamit'e başvurularak ondan maddi yardım istenmiş ve ondan gelen yardımla tamamlanabilmiş olmama rağmen kitabemde bu başvurunun ve yardımın belirtilmemesi manidardır. İster istemez, aklıma beni bina ettirenlerin arasında Ali Cenani'nin olması ve onun da II. Abdülhamit'i tahttan indiren İttihat Terakki Cemiyeti'nin önemli bir üyesi olmasının etkisi olduğunu getiriyor. Zira 1909 yılında tahtından indirilmiş ve gözden düşmüş II. Abdülhamit'in yardımıyla bitirilmeme rağmen adını anmaya dahi tenezzül etmemişlerdi. 1910 yılında inşaat bitmiş, kentin Müslüman halkı o güne kadar görmedikleri

genişlikte ve yükseklikte bir camide ibadetlerini ifa etmeye başlamışlardı. İnşaatında sıra atlamalı bir şekilde beyaz keymih taşı ve siyah bazalt kullanılması bana göz alıcı bir çekicilik kazandırmıştı.

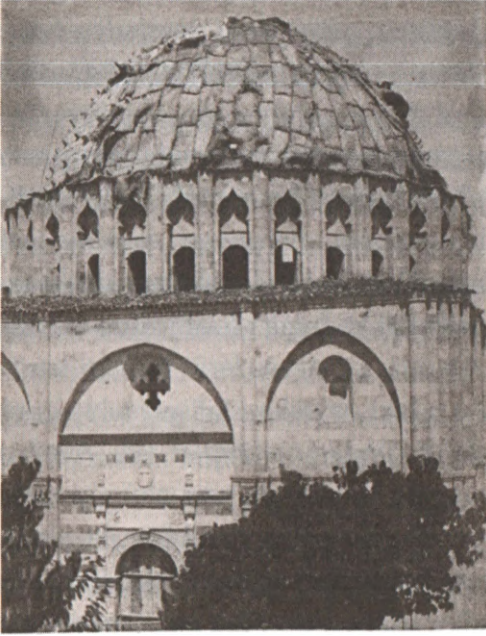
İttihat ve Terakki'de Anteb mebusu seçilen Ali Cenani Bey hacca gitmiş, hac farızasını yerine getirip dönerken de Sakal-ı Şerif'ten bir tel alarak Anteb'e getireceğini bildirmişti. Bunu haber alan yerel yöneticiler ve halk bir karşılama töreni düzenlemişti. Bu karşılama törenini *Anteb Ermenileri Tarihi* adlı kitapta V.N. Güleseryan şöyle anlatmakta:

... Cenanzade Ali Bey, Anteb mebusuydu. 1912 yılında Muhammed'in mezarını ziyaret etmişti ve sakalından bir teli Anteb'e getirmişti. Telin konulduğu altın kutu değerli kumaşlara sarılarak oldukça büyük bir sandığın içine konulmuştu, şatafatlı bir devenin arkasına iki sepetin arasına yerleştirilmişti. Müslümanların ekabirleri, beyler, şeyhler, hocalar ve devlet memuru olan şahsiyetler yürüyerek üç saatlik bir mesafeye karşılamaya götürülmüşlerdi; saadetli devenin önünde hiyerarşik sıraya girerek gururlu adımlarla geri dönmüşlerdi. Karşılama çok ihtişamlı geçmişti. Tük namahremeler -kadınlar- yarı açık yüzleriyle izliyorlardı ve devenin sepetinin üzerine asılı yeşil örtüyü görüp 'Sana kurban olayım' haykırılarıyla -zılgıt- katılmış olmaktan dolayı duydukları genel mutluluğu belirtiyorlardı. Tarikat üyeleri dini aletlerini, şişlerini vücutlarının çeşitli yerlerine sonuna kadar geçirip dışarı çıkarttılar. Hilalle son bulan yedi Sancak-ı Şerif top gürlmeleriyle kalabalığın şehre girişinde göndere çekildi. Bu törenin aktörleri şehirden ayrıldığında ve ziyaretçiler uzaklaştığında şehir fırtına sonrası sessizlik gibi sakin bir hâl almıştı. Halk kendi günlük nafakasını düşünmeye başlamıştı..."

Tüm kenti etkileyen I. Dünya Savaşı'nın ve sonrasındaki Anteb Harbi'nin olumsuzluklarının beni pek etkilediğini söyleyemem. Lakin Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan yol genişletme çalışmaları sırasında bahçemin bir bölümü yola katılmıştı. Bir de minaremin şerefesinde değişiklik yapılmıştı.

80 yıldan fazla halka hizmet vermekten ve doğal nedenlerden ötürü yıpranan binam 1990 yılında restore edilerek yenilenmişti. Bu restorasyondan on dört yıl sonra, yani 2014 yılında bir defa daha restore edildim. Birçok kişiye göre hâlâ kentin en görkemli camisiyim.

ANGLİKAN KİLİSESİ

کلیسا انگلیکان آنتب

۵۴۹۶

Anteb'in Protestanlıkla tanışması 1830'lu yılların başında kenti ziyaret eden İngiliz seyyahlar sayesinde olmuştu. 1840'lı yılların ortalarında İngiliz Anglikan kilisesi kentte bir misyon oluşturma çalışmalarına başlamış olmasına rağmen, 1857 yılına kadar bu çalışmalarından bekledikleri sonucu alamamışlardı. O yıl Anteb Ermenileri Milli Yönetimi, milli vergilerin hafifletilmesi meselesini görüşmesi

için Piskopos Mgrdiç Şahanyan'ı, gidiş dönüş masraflarını milli sandıktan karşılayarak İstanbul'a gönderecekti. Piskopos, masrafların en azından bir miktarının peşin ödenmesini talep etmişti. Toplantı başkanı Nigoğos Nazaretyan Ağa bu talebi kabul etmemiş, gerekçesini de "Piskopos zengin biri, gidip gelsin, onun hesabı bu kasada" diye bildirmişti. Piskopos paragöz, açgözlü bir

adamdı; masraflarının peşin ödenmesinde ısrar etti ve anlaşmazlık derinleşti. Piskopos Mgrdiç her ne kadar Anteb Ermenilerinin dini lideri olsa da, babası Nazar Ağa'nın desteğine sahip olan Niğoşos Nazaretyan'ın bu emrivakisine karşı çıkamadı. Kendi parasıyla İstanbul'a gitti.

Mgrdiç Şahanyan'ın İstanbul'a gitmesinin üzerinden altı ay geçmesine rağmen kendisinden bir haber gelmedi. Bir sene geçti, gene haber gelmedi. Sonra, yanında eşi olduğunu söylediği bir kadınla Anteb'e geri döndüğünde, gitmesinin üzerinden neredeyse iki sene geçmişti. Evlenmiş olması nedeniyle piskoposluk görevinden azledildi. İstanbul'da ne yaptığını kimse bilmiyordu. Kişiliğini de bildiklerinden vergi meselesi hakkında kimse ona soru da sormuyordu. Zira herkes onun bu sorunla ilgilenmediğini düşünüyordu. Yanılmamışlardı. Şahanyan Anteb'e geri döndükten sonra bir seneye yakın kimseyle görüşmedi. İstanbul'dan gelirken yanında getirdiği ve İngiliz İncil'i adını verdiği kitabı okudu. Notlar aldı. Onunla Lusaroviçlerin İncil'ini karşılaştırdı. Ara sıra Kudüs'e, oradaki Anglikan kilisesi rahiplerinden birine mektuplar gönderdi. Ondaki mektuplar aldı. Anteb'e geri dönüşünün ikinci senesinde kendisinin yeni okuyup bitirdiği İngiliz İncil'ini daha önce okumuş olan Anteb'liyle görüşmeler yaptı. Onları bir araya toplayarak Apostolik kilisenin eksikliklerini, hatalarını -kendine göre- anlatıp bu insanları yanına çekti. Etrafına topladığı kişilerin sayısı yüz elli-iki yüze vardığında Anteb'de bir Anglikan kilisesi kurmaya karar verdi. Önce Kudüs'e, ardından İngiltere'ye gitti.

1870 yılında Anteb'e geri döndüğünde cebinde 1000 İngiliz poundu, yanındaysa İngiltere'nin Halep Konsolosu vardı. Onun yardımları ve aracılığıyla Eyuboğlu Camii yakınlarında bir arazi satın aldı ve berim inşama başladı. Mgrdiç Şahanyan'ın Anteb'de bir Anglikan kilisesi kurmakta olduğunu duyan Amerikalı misyonerler, Apostolik kilisenin önde gelenleri, Müslüman

halka caminin bu kadar yakınında bir kilisenin doğuracağı sarkıncaları öyle tatlı bir dille anlattılar ki, sanki bundan kendi kiliseleri zarar görmeyecek de Müslüman halk zarar görecekmış düşüncesini onların zihinlerine yerleştirdiler. Onlar da yerel yetkililere hemen itiraz dilekçesi yazdılar. Bunun üzerine yerel yönetim inşaatımı durdurduğunda, temelimin üzerine üç dört sıra taş ancak döşenmişti. Olay Halep valisine aksettiğinde, İngilizlerle arasının bozulmasını istemeyen valinin benim camiye yakınlığının bir sorun teşkil etmediğini bildirmesiyle yapımuma yeniden başladığında 1876 yılına gelmiştik. Evet, 1876 yılında kâğıt üzerinde bir kiliseydim, binam henüz tamamlanmamıştı.

Yapımın maddi imkânsızlıklar nedeniyle sık sık durmak zorunda kalarak kör total devam ediyordu. Mgrdiç Şahanyan kelimerinin tam anlamıyla taşıma suyla değirmen döndürmek istiyor, elini cebine atmıyordu. Çevresine topladığı cemaatim ise istese de mali katkıda bulunamıyordu, zira tamamı yoksullardan oluşuyordu. Uzun sözün kısası, güç bela kubbem de yapıldığında bir kilise görünümü kazanmıştım. Ama ne görünüm! Para yokluğundan kubbem kurşunla kaplanamamıştı ve hangi akla hizmetse, evlerde odaların zeminine döşenen hasırlarla kaplanmışlardı kubbem. Çatıma ise sağdan soldan topladıkları kırık dökük bardakları, yani kiremitleri döşemişlerdi. Aynaya bakma imkânım yoktu. Fakat yanımdan geçen Amerikalı bir misyonerin, yanındaki arkadaşına, "Dikkat ettin mi? Mgrdiç Şahanyan'ın kilisesi mısır tarlasındaki korkuluğun yırtık pırtık hasır şapkasını alıp başına takan fraklı bir adama benzetmiş" demesiyle ne kadar sefil göründüğümü anlamıştım.

Mgrdiç Şahanyan, İngilizlere yazdığı mektuplarda cemaatim şöyle gelişt, böyle büyüdü, daha da gelişecek diye yazıyordu; ama gerçek tam tersiydi. Cemaatimin üyeleri birer ikişer beni terk edip, bir daha geri dönmek üzere diğer kiliselere katılıyorlardı. Açılmamın üzerinden bir sene geçmeden cemaatinin

yarısından fazlasını kaybeden Mgrdiç Şahanyan'ın eşini yanına alarak kapımı bile kitlemeden Anteb'i terk etmesiyle, cemaatsiz ve rahipsiz bir kilise olarak ortada kalakaldım.

Altı ay sonra onun geri dönmeyeceği belli olmuştu. O yıllarda Amerikalı misyonerlerin etkili çalışmaları sayesinde Evangelist kiliseye katılanların sayısı günden güne artıyordu ve yeni kiliseye ihtiyaçları vardı. Bu nedenle benim binamı satın almak istemiş olmalarına rağmen alamadılar. Birkaç yıl sonra Mormon misyonerler de satın almak istediler, onlar da alamadılar.

Yıllarca boş kaldım. Her nasıl olduysa anahtarım Amerikalı misyonerlerin eline geçmiş, onlar da Mardin Yetimhanesi'nin Müdürü İngiliz Miss Frearson'a vermişler.

Yaklaşık yirmi yıl kapım kilitli kaldı. Zamanla kubbemin etrafındaki pencerelerin camlarının kırılmasıyla güvercinlere, serçelere yuva oldum. Kubbemi kapladıkları o iğrenç hasırlar çürüdü, rüzgârlarla savrularak yok oldular. Kışın yağmuru karı, yazın kavurucu sıcaklığı kubbemin taşlarına zarar verdi, taşlar birer ikiye düşmeye başladılar. Sizin de bildiğiniz gibi bir bina, içinde yaşayan insanlar olursa hayatta kalabilir. Ve ben, günden güne, sonuma bir adım daha yaklaştığımı farkındaydım. Yeni ev sahiplerimin, yani kuşların da ayakta kalmam için yapabileceği bir şey yoktu. Onların dışkıları ve dökülen tüyleri, kubbemden ve pencerelerimden içerime dolan yağmur ve karla birleşerek zeminimi için için çürütüyordu. Artık umudumu kaybetmiş, kaderime razı olmuşum. Kendiliğinden yıkılacağım günü endişeyle bekliyordum. Kendim için endişelenmiyordum. Yıkıldığımda, bulunduğum dar sokakta oynayan çocuklara veya oradan geçmekte olan insanlara zarar verebileceğimden korkuyordum. Yaşarken kimseye bir faydam olmadı. Hiç değilse ölürlen kimseye zarar vermesem diyordum kendi kendime.

1914 yılı baharının başıydı; serçelerimin bahçemde yeniden yeşil örtülerini bürünen ağaçlarımda cıvıldaşmaları, güvercinlerimin birbirlerine kur yapmaları, doğanın yeniden canlanması bile karamsarlığımı alıp götürmemişti. Bahçe kapımda tıkırtılar duydum. Sanki birileri onun kilidini açmaya uğraşıyor gibiydi. Mahallenin çocuklarıdır deyip önemsemedim. Ama kilit açılıp, yıllardır kullanılmayan kapımın menteşeleri gıcırdadığında, hâyırdır inşallah dedim. Arkasına biriken tozdan talazdan, çerden çöpten zorlukla da olsa açılan kapımdan içeri bir kadın ve bir erkek girdi. Kadını tanıyordum: Mardin Yetimhanesi'nin müdiresi Miss Frearson. Fakat otuzlu yaşlarda gözüken erkeği daha önce görmemiştim. Bahçemdeki berbat görünümüne aldırmadan kapımı açıp içeri girdiklerinde Miss Frearson, "Haralambos bira-der, şayet tavanı tamir ettirirsen burayı kullanabilirsin" dedi; be-riki de hemen kabul etti, sonra çıkıp gittiler. Neler oluyordu? Beni bu halimle kullanmaya hiç düşünmeden karar veren bu adam da kimdi? Beni ne maksatla kullanacaktı? Bu sorulara ce-vap arayarak günü geçirdim.

Ertesi gün sekiz-on işçi geldi. Bir taraftan gerekli tamiratları yapmaya, bir taraftan da konuşmaya başladıklarında Haralambos'un kim olduğunu öğrendim.

Haralambos, geçen Aralık ayının son günlerinde Adana'dan Anteb'e gelmiş. İngiliz kilisesine bağlı olduğundan, ilk geldiği günlerde burada kendisini hoş karşılamayacak, eleştirecek in-sanlar bulacağından endişe ediyormuş. Fakat hem Apostolik hem de Evangelist kilisesinin yetkilileri onu hoşgörüyle, seve-cenlikle karşılamışlar. Hatta kiliselerinde, okullarında vaaz ver-mesine izin bile vermişler. Haralambos tartışmalı bir kitabın, *Me-sih'in Dönüşü ve Dünyanın Sonu*'nun yazarıymış. Onun vaaz ver-diğini duyan Ermeniler konuştuğu salonları hıncahınç doldur-maya, hatta kışın ayazında dışarıda, pencerelerin demir parmak-

lıklarının ardından dahi olsa onu dinlemeye koşmuşlar. Haralambos'un saatler süren vaazları dinleyicilere birkaç dakika gibi geliyormuş, onu dinlemeye doyamıyorlarmış. Gündüz evleri ziyaret ederek, akşamları okulların salonlarında vaazlar vererek bir iki haftada halkı, yani Ermenileri, kendi düşüncelerine yaklaştırmaya başlamış. Halkın ona gösterdiği ilgiden Evangelist kilisesinin yetkilileri rahatsız olmaya başlamışlar. Evangelist misyonun yetkilileri kiliselerin rahiplerine Haralambos'un Anteb'e kiliselerine zarar vermek maksadıyla geldiğini söyleyerek, ona kapılarını açmamalarını emretmişler. Ama her nedense Apostolikler ona karşı sert tavır almamışlar ve okullarında bir süre daha vaaz vermeye devam etmesine izin vermişler. Ama o kapı da kapandığında Haralambos bir ara Anteb'i terk etmeyi düşünmüş. Günlerini ev ziyaretleriyle geçirirken, Amerikalı misyonerlerin ona karşı takındıkları tutumdan üzüntü duyan Miss. Frearson onu alıp yanına getirmiş. Ben de Haralambos ile bu sayede tanıştım ve onun sayesinde yeriden mutlu oldum.

Haralambos çok kısa sürede gerekli tamiratlarını yaptırdı ve vaazlar vermeye başladı. Miss Frearson da yetimhanedeki kızları o vaazları dinlemeye getiriyordu. Fakat Evangelist misyonerler onun Anteb'de olmasına katlanamıyorlardı. Önce Miss Frearson'a gerekli uyarıları yapıp, yetimhanedeki kız çocuklarını onun vaazlarına götürmemeleri talimatını verdiler. O da kabul etmek zorunda kaldı. Ama kız çocukları o yöneticilerle dalga geçer gibi kendi aralarında bir oyun uydurdular. Bu oyunu oynarken hep bir ağızdan "Korkma, şaşırma, Haralambos'a yanaşma!" diye çığlık çığlığa bağırıyorlardı. Miss Frearson yöneticilerinin yasağına uydu uymasına da halk Haralambos'un vaazlarını dinlemeye devam ediyor ve sayıları her geçen gün artıyordu. Sınır savaşı gün geçtikçe şiddetlendi. Bunun üzerine Türk yetkililer herhangi bir tatsız olay yaşanmasını engellemek amacıyla bir hafta boyunca toplantı saatlerinde kapının önünde iki polisin

nöbet tutmasına karar verdiler. İlk başlarda teolojik boyutta olan çatışma sonradan kişisel saldırılara dönüştü. Misyonerler, Haralambos'tan kurtulmak için, Türk yetkililere onun vaaz vermeye yetkisi olmadığını, zaten vaaz da vermediğini belirttikleri bir dilekçeyle şikâyet ettiler. Sözüm ona vaaz verir gibi yaparak hem halkı hem de devlet yetkililerini aldatıyordu Bunun da yasada cezası hapse atılmaktı. Gerekçesi ise asker kaçaklarıyla mücadele etmektir. Çünkü vaizler askerlikten muaf tutuluyorlardı.

Bu suçlamanın doğru olmadığını kendileri de biliyorlardı ama ondan kurtulmayı kafalarına koymuşlardı. Yetkililerin suçlamaların doğru olup olmadığını öğrenmeye veya gerçeği ortaya çıkarmaya ne zamanları ne de niyetleri vardı. Ülkede o sırada sıkıyönetim hüküm sürüyordu. Ve Haralambos şikâyetin olduğu akşam gözaltına alınıp karakola götürüldü. Falakaya yatırılıp ayaklarına on beş sopa vuruldu ve minberin gaspçısı suçlamaıyla hapse atıldı.

Haralambos kendine yapılan haksızlık karşısında metanetli davrandı. Polisler yasal hükümlere dayanarak Haralambos'u hapse atmışlardı. Ama yasaya göre onun da belirli bir miktar para ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olma hakkı vardı. Ermeniler bu hakkı biliyorlardı. Şayet kırk beş Osmanlı altını öderirse Haralambos'a isnat edilen suçlama düşecek ve serbest kalacaktı. O günlerde bu para büyük bir meblağ olmasına rağmen toplandı. Haralambos yirmi dört saat bile geçmeden hapisten ve askerlik görevinden kurtuldu.

Amerikalı misyonerler onun hapisten bu kadar kısa sürede çıkmasından memnun olmamışlardı. Ne yapıp edip onun sesinin bu kentte yankılanmasını engellemek istiyorlardı. Onun hapisten çıkmasından bir hafta sonra misyon yöneticileri Amerikan Hastanesi'nin başhekimi Dr. Shepard'ın odasında toplanmış, Haralambos sorununu nasıl çözebileceklerini konuşuyorlarmış.

Odanın kapısı açılmış ve içeri toplantıya çağrılı olmamasına rağmen Dr. Shepard'ın oğlu Dr. Lauren girmiş, girer girmez de, "Kardeşler, bu adam elinde Yeni Ahit'le size geldi ve siz onu hükümetin müdahalesiyle etkisizleştirmeye çalışıyorsunuz. Konumuna saygı duysam da taktiklerinden hoşlanmıyorum. Haklısınız, ondan kurtulmalıyız. Fakat hükümeti işin içine karıştırmamalıyız" demiş ve çıkmış. Onun bu sözleri misyon yöneticilerini yumuşatacağına, Haralambos'a karşı daha sert bir tavır takınmalarına yol açmış. Ona çok tehlikeli bir iftira atmışlar. Onu, vaazlarını dinlemeye gelen bir genç kızla zina hayatı yaşamakla suçlayarak hükümet yetkililerine şikayet etmişler. Haralambos yine gözaltına alınmış, sorguya çekilmiş, dövülmüş. Yetkililer gerçeği anladıklarında Haralambos aklanmış ve serbest bırakılmış. Bütün bu olaylar Müslüman yetkililerin olan bitene büyük ilgi göstermesine neden olmuş. Bazıları onun toplantılarına gizlice katılıp gerçeği anlamaya çalışmış.

Bunlardan biri çok nazik bir devlet memuru olan Osman Bey'di. Haralambos ile arkadaş gibi konuşup, ona karşı kurulan komploları anlattı ve ona dostça bir tavsiyede bulundu: "Bu yerde hiç dostun yok. En üst makamlar seni buradan atmaya kararlı. Koşullar kötüleşiyor. Yerinde olsam, bir nebze olsun huzurlu yaşamak için şehri terk ederim." Haralambos da bu tavsiyeye uydu, arkadaşlarına ve kilise halkına veda ederek Adana'ya doğru yola çıktı.

Haralambos'un gidişinin ardından başlayan I. Dünya Savaşı'nın acıları yaşanan bu olayı ve beni unutturdu. Savaşın bitmesiyle, bir İngiliz kilisesi olmamdan dolayı işgal diyemediğim İngiliz yönetimi başladığında beni hatırlarlar diye umutla bekledim. Ama onlar yüzüme bile bakmadılar. İngilizler gitti, Fransızlar geldi, yine necisin diyen olmadı. Anteb Harbi ve ardından Ermenilerin ikinci göçü derken kenarda köşede unutulup kaldım.

Ama *Gaziantep* gazetesinin 7 Kanunuevvel 1931 tarihli 123 nolu sayısının 4. sayfasında Vilayet Daimi Encümeni'nin dört sene müddetle ve sekiz taksitle satışa çıkardığı otuz iki parça gayrimenkul listesinin yedinci sırasına beni satılacak binalar arasında İngiliz Kilisesi olarak koyduklarını duyduğumda, ne zaman daimi encümenin malı olmuştum, onlar beni kimden nasıl satın almıştı anlamamıştım. Kimse tenezzül edip beni satın almadı. Birkaç defa daha satışa çıkartıldım ama gene alan olmadı. Beni kilise olarak satamayacağını anlayan yetkililer yıktırılmama karar verdiler ve yıkıma başladılar. Yıkıma kubbemden başlanmıştı. Yıkım esnasında ne yazık ki kubbemin çökmesi nedeniyle iki işçi hayatını kaybetmişti. Yıkım işleri tamamlandıktan sonra taşlarım, siyah ve keymih taşlarım ihaleye çıkartılarak satıldığında boş bir arsaya dönmüştüm. Lakin bir zamanlar üzerinde yükseldiğim arsanın satışa çıkartıldığını, daha önce bahsi geçen gazetenin 4 İkinci Kanun, 1933 tarive 201 sayılı nüshasının 4. sayfasındaki şu ilandan öğrendim: *“Belediye emvalından Eyuboğlu mahallesinde İngiliz kilisesi mülkiyeti müzayedeye çıkartılmıştır. İhale katiyesi 8 Kânunusani 934 tarihinde müsadif pazartesi günü saat 14'tedir. Talip olanların belediyeye müracaat eylemeleri ilan olunur.”* Bu defa da belediyenin malı olmuştum ve arsa olarak bir şahsa satıldım.

Berimle ilgili satış ilanlarının söz konusu gazetenin hep dördüncü sayfasında yayınlanmış olduğu mutlaka dikkatinizi çekmiştir. İktidarın Anteb'deki sesi olan bu gazete haftada iki gün yayınlanırdı; 1930 yılından 1945 yılına kadar neredeyse her sayısının dördüncü sayfasında benzer ilanlar yer alırdı. Satışa çıkarılan gayrimenkullerin neredeyse tamamı Anteb'i terk etmeleri için her türlü zulme maruz kalan Ermenilere aitti. Bu satışlar iki amaca hizmet ediyordu; birincisi bir zamanlar bu kentte yaşayan Ermenilerin izini silmek, diğeri ise kısa günün kârı anlayışıyla devlet hazinesine para aktarmaktı. İkinci amaçlarına ne kadar

60 | Hafızasını Kaybeden Kent: Anteb

ulaştılar, ne kadar ulaşmadılar bilmem. Ama birinci amaçlarına ulaşamadıklarını söyleyebilirim. Beni yerle yeksan etmelerine rağmen hâlâ hatırlanıyor olmam bunun kanıtı.

AMERİKAN HASTANESİ (AZARIAH SMITH MEMORIAL HOSPITAL)

Ben Anteb halkına yüz kırk dört yıldır kesintisiz hizmet verme onuruna erişmiş, kelimenin tam anlamıyla şanslı bir binalar kompleksiyim. Tabii ki ilk kurulduğum dönemde bu kadar binaya sahip değildim. Ama şu anda sahip olduğum binalar da ilk otuz yılımda inşa edilmiş binalardır. Kuruluş hikâyeme geçmeden önce neden şanslıyım, onu açıklamak isterim. Şanslıyım

çünkü Anteb'de Ermeniler tarafından inşa edilen binalar içinde ilk günden bugüne kadar yapılış amacına uygun olarak hizmet verebilen bir tek ben varım!

Nasıl ve hangi sebeplerden dolayı meydana getirildiğime geçmeden önce, beni yaptırırların anısına ithaf edildiğimi belirtmek amacıyla bana adını verdikleri Dr. Azariah Smith hakkında bilgi vermem gerek. Her ne kadar halk arasında kurulduğum günlerde ve bugün Amerikan Hastanesi olarak anılsam da, benim adım Dr. Azariah Smith Memorial Hospital'dır.

Anteb'de Amerikalılar tarafından verilen sağlık hizmetleri, Yale'de öğrenim görmüş olan Azariah Smith adında bir doktorun 1847 yılında kente gelmesiyle başlamıştı; bu çalışmaların on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bir hastanenin kurulmasına öncülük ettiğini söylemem yanlış olmaz. Dr. Smith ayrı zamanda Protestan bir pastördü ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 1820 yılında din, eğitim ve sosyal hizmet alanlarında çalışmalar başlatan American Board of Commissioners for Foreign Mission'ın da (ABCFM) üyesiydi. ABCFM'in Türkiye'deki faaliyetleri 1840'lara kadar İstanbul ve İzmir merkezliydi; ancak Board'un Anadolu'da etkinlik gösterdiği yerleşim birimleri de vardı, bu yerler arasında Anteb de bulunmaktaydı. Şehirdeki Ermenilerden ABCFM tarafından basılan kitap ve risaleler aracılığıyla Protestan görüşe aşina olan bir bölümü, 1845 yılında o kuruma başvurarak kendilerine Protestan inancını öğretecek birisinin gönderilmesini istemişlerdi. Bu talep üzerine Harry Van Lennep 1847 yılı başlarında Anteb'i kısa süreliğine de olsa ziyaret etmiş, birkaç ay sonra da şehirde sürekli kalmayı planlayan Thomas Johnston Anteb'e gelmişti. Ancak Apostolik Ermeni Kilisesi mensupları ve kıdemli din adamları tarafından yeni doktrine gösterilen düşmanca tavırlar sonucunda iki ay sonra kentten kovulan, şehirden kaçarken Protestanlık karşıtı kişiler tarafından taş yağmuruna tutulup yuhalanan Johnston canını zor kurtarmıştı.

Johnston'dan sadece birkaç gün sonra Dr. Azariah Smith Anteb'e gelmişti; ilk başta kendisi de aynı akıbete uğrayacakmış gibi gözükiyordu. Kentteki Protestan cemaatinin başı tarafından yemeğe davet edildiği gün evi kuşatan kalabalık bir grup, şayet şehri terk etmezse kendisine zarar vereceklerini söyleyerek tehdit ettiklerinde, bu huzursuzluğun sebebinin "Frenk Protestan doktor" olduğunu öğrenen birkaç Müslüman komşu, eve girip doktoru "en içten dostluk duygularına" sahip oldukları konusunda temin ettikten sonra öfkeli kalabalığın sükûnet içinde dağılmasına yardımcı olmuşlardı. Takip eden haftalarda Dr. Smith'in tıp alanındaki yetenekleri ona hem Türklerden hem de Ermenilerden pek çok dost kazandırmıştı. Son derece korkulan bir hastalık olan kolera salgınının çevredeki köylerde ortaya çıktığı yolundaki haberler onun hizmetlerine olan talebi artırmıştı. Belirtmem gerekir ki, Johnston sadece bir pastördü, oysa Smith eğitim görmüş bir doktor olduğundan Osmanlı ülkesinde mesleğini icra edebileceğine dair fermanı da bulunmaktaydı. Böylece o dönemde ülkedeki eğitimli doktor eksikliğini çok iyi bilen Türk yetkililerin de desteğini almış durumdaydı.

Dr. Azariah Smith, 1848 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne evlenmek için yaptığı kısa bir seyahat dışında, kente gelişini takip eden dört yılı Anteb'de geçirerek burada Amerikan Board'un bir merkezini kurmuştu. Dr. Smith Anteb'de Protestanlık hakkında vaazlar veriyor, konuşmalar yapıyordu. Kentte sekiz üyesi bulunan ilk Protestan kilisesini de kurmuş, hatta biri kız diğeri erkek çocuklar için iki de ilkokul açmıştı; bir yandan mesleğini icra etmeyi de ihmal etmiyordu. Aşırı derecede çalışmaktan ciddi derecede bitap düşünce, din ve eğitim alanındaki görevinde kendisine yardımcı olmak üzere Benjamin Schneider Anteb'e geldi.

Dr. Smith tedavi olmak için gelen Ermenilere ve Müslümanlara evinde klinik hizmeti veriyor, ilaç temin ediyordu. Dr. Smith tıbbi çalışmalarının büyük kısmını yoksullara yardımcı olmak

için yapıyordu. Tedavi olmak isteyenlerin mahalli "amir" tarafından verilmiş imzalı, mühürlü fakirlik belgesi getirmeleri gerekiyordu. Dr. Smith hizmet verdiği kişilerle kurduğu empatinin yanı sıra, tıbbi yetenekleri ve başarılı tedavileri ile de ün kazanmıştı. 1848 yılındaki kolera salgınında Anteb halkının büyük bölümünün karantinaya alındığı ve bu korkunç hastalıktan kurtulmak için her gün dua ettiği dönemde meslektaşı Benjamin Schneider, Dr. Smith hakkında şunları yazmıştı: "Hastalık için reçeteler yazdı, bu ilaçların kullanımına herkesin harfiyen uyması son derece başarılı sonuçlar verdi. Bu, düzgün bir tedaviden beklenmesi gerekeni ortaya koyuyor; ancak pek çok vakada da çok geç kalıncaya kadar hiç ilaç alınmıyor..."

1851 yılı Mayıs ayının sonlarına doğru Diyarbakır'a yaptığı yorucu seyahatten çok yıpranmış olarak dönmesi ve bitip tükenmeyen çalışmaları sebebiyle Dr. Smith tifoya yakalanmış, ardından da komplikasyon olarak zatürree belirtileri ortaya çıkmıştı. 3 Haziran 1851'de hayata gözlerini yuman Dr. Smith, bir dostunun anlattığına göre, ölümünden birkaç hafta önce tek arzusunun Anteb'de yaşamak ve bu kentte ölmek olduğunu söylemişti. Ve bu arzusu da 34 yaşındayken yerine gelmişti.

Dr. Azariah Smith'in ölümünün üzerinden bir yıl geçmeden ABCFM'den başka bir doktor, Henry Lobdell Anteb'e gelmişti. Dr. Lobdell geçici olarak gönderilmişti; Musul'da sürekli çalışacağı göreve giderken kısa bir süre için Anteb'e uğramıştı. Thomas Johnston'ın taş yağmuruna tutularak şehirden uzaklaştırılmasının üstünden sadece birkaç yıl geçmiş olmasına rağmen, Dr. Lobdell'in kentten ayrılacağını öğrenen bir grup Antebli adeta ona yalvarmıştı. Bu durumu Dr. Lobdell günlüğüne şöyle yazmış: *"Her sınıftan insan, Müslümanlar bile, burada kalmam için bana ricada bulunmak üzere bir araya geldiler. Onları, gitmemin gerekli olduğuna ikna etsem de birkaç yüz kişi imza topladı, ak saçlı adamlar ağ-*

ladı. Board'un Prudential Committee adlı kuruluna samimi olarak başvurarak en kısa zamanda bir doktor göndermelerini rica ettim. Kendisi Protestan olmayan çok zengin Ermenilerden biri bana burada kalıp fakir hastalara baktığım, onları açgözlü mahalli doktorların elinden kurtardığım takdirde bu amaç için bin kuruş yardımda bulunacağımı ifade etti... Kalmanın bir görev olduğunu düşünüyorum. Ama kalamam. Birisini mutlaka yollayın."

1853 yılında Dr. Andrew Pratt'in Anteb'e gelmesiyle Lobdell'in arzusu gerçekleşmişti. Dr. Smith gibi o da Yale'den mezundu; New Haven ve New York'ta hem teoloji hem de tıp tahsil etmişti. Dr. Smith gibi Dr. Pratt de hastaların akınına uğradı. Dr. Pratt'a muayene olmak ve ilaç almak için başvuranların sayısı öylesine artmıştı ki bu aşırı yükü başa çıkabilmek için çırak yetiştirmeye başlamıştı. Bir yıl kadar sonra yardımcılar hakkında günlüğüne, "İlaç reçetelerimi hazırlıyorlar, ben de 'hap yapmaktan' kurtulduğum için gelen hasta sayısına pek aldırış etmiyorum" diye yazmıştı.

Anteb'de bir kolej kurulmasına karar verilmişti. Tillman Trowbidge ABCFM tarafından bu kolejin kuruluş çalışmaları için görevlendirilmişti. Trowbidge, kurulacak kolej için yardım toplamak amacıyla İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Amerika'da Dr. Azariah Smith'in Yale'den eski sınıf arkadaşlarına çağrı yapmış. Onlara Smith'in Anteb'de gerçekleştirdiği tıbbi ve dini çalışmaları hatırlatarak arısına bir bina inşa edilerek okul olarak kullanılmasını önermiş. Ve Azariah Smith Memorial Hall'ün hem 1837 mezunu seçkin bir üyesinin arısını canlı tutacak bir anıt hem de "hastalara ve ıstırap içinde olanlara ebedi bir mutluluk ve rahatlama kaynağı" olacağını söylemiş, doğal olarak büyüklüğü de "bir ölçüde bağışlanan paraya bağlı olacak" açıklamasını yaparak onlardan yardım talep etmiş ve çağrısına olumlu cevap almıştı.

1873 yılında Edinburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olan Amerikalı Henry Lee Norris III kolejin açılmasına karar verilen tıp bölümü için ilk başhekim ve cerrah olarak işe alınmış ve 1874 yılında Anteb'e gelmişti. Dr. Norris kolej henüz açılmadığından zamanının büyük bir bölümünü Türkçe öğrenerek ve hasta bakarak geçiriyordu. Merkezi Türkiye Koleji'nin hazırlık ve birinci sınıflarının öğretime başladığı 1876 yılında Dr. Norris kolejin tıp bölümünün kurulmasına yönelik ilk adım olarak bir dispanser açmıştı. Aynı yıl Merkezi Türkiye Koleji, kalıcı bir hastane kurmak için yer alıp etrafını duvarla çevirdi. Bunun için toplam £350 harcanmıştı. Alınan yer şehrin batısında olup daha da batıdaki başka bir tepede bulunan kolejden biraz uzaktaydı. Binanın projeleri çizildi ancak inşaatına başlanamadı; bunun nedeni kolej kampüsünde yapılan binalar nedeniyle mali kaynakların büyük ölçüde azalmış olmasıydı. Tıp bölümünün açılması yönetim tarafından ertelendi. Azariah Smith'in arkadaşlarının bağışladığı para çoktan tükenmişti. Mali sıkıntılara, araç gereç yetersizliğine rağmen Başkan Trowbridge ve M. T. Koleji'nin yönetim kurulu, hem tıp fakültesinin hem de hastane binasının açılmasını 1877 yılından sonraya bırakmak istemiyorlardı. Derslerin resmen başlatılmasını ve Dr. Norris ile 1876'da koleje atanan New York Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun Dr. Karekeen Hekimian Sewny tarafından verilmesini istiyorlardı. Ancak Dr. Norris, *"Tıpta eksik eğitim başka meslekte olduğundan daha tehlikelidir; bu nedenle, başlamak sadece öğrencileri ve halkı aldatmaktır"* diyerek ve gerekli kaynaklara sahip olunmadan böyle bir eğitimin eksik kalacağını belirterek itiraz etmiş, eğitime başlamak için 1880 yılına kadar, yani kolejin edebiyat bölümünün ilk mezunlarını vereceği güne kadar bu bölümde okuma yeteneğine sahip öğrenci bulunamayacağını, bu nedenle de o tarihe kadar bölüme en iyi düzeyde araç gereç ve öğretmen temin etmek için çok zaman olduğunu, o zamana kadar kiralanacak binalarda deneysel

amaçlı hizmet verilmesini bildirerek binamın hemen inşa edilmesine karşı çıkmıştı. Uzun tartışmalar ve görüşmeler sonunda Dr. Norris 1878 yılında görevinden istifa ederek Edinburg'a gitmiş, Dr. Sewny okulun tek öğretim üyesi durumuna düşmüştü. Kolej başka öğretim elemanları ararken tıp bölümü bir tür "Tıp Hazırlık Okulu" işlevi görüyordu. Board'un görevlendirdiği Dr. Cyrus Stevens hem ABCFM'in M. T. Misyonu'nda çalışmak hem de M. T. Koleji'nde cerrahi ve doğum dersleri vermek üzere 1880 yılında Anteb'e geldi. Onu takiben Kayseri'den Board tarafından Doktor Myron Davis'in de tıp dersleri vermek üzere gönderilmesiyle üç öğretim üyesi ve on iki kayıtlı öğrenciyle tıp bölümü daha sağlam bir zemine oturdu. Aynı dönemde Evangelical Union'ın kiliselerinden ve yabancı bağışçılardan sağlanan mali destekle inşaatına 1879 yılında başlanan binam da hastane olarak resmen hizmete açıldı. Ama ben 1876 yılını, yani dispanser olarak kullanılmaya başladığım yılı, hizmete başladığım yıl olarak kabul ederim.

1880 yılında tamamlanan ilk bölümüm, merkezdeki blok ile yanlarındaki beşer yataklı koğuşlar için yapılmış olan iki ek binadan oluşmaktaydı. Beş yıl sonra binamın doğu cephesine paralel uzanan iki katlı bir bina eklendi, otuz yataklı bir koğuş ile hastane yöneticisinin lojmanı inşa edildi. 1882 yılında yeni mali sorunlar ve personel sıkıntısıyla karşı karşıya kalan M. T. Koleji'nde tıp doktoru Fred Douglas Shepard ve eşi Fanny Shepard işe alınmışlardı. Dr. Shepard Anteb'e gelinceye kadar Başkan Trowbridge İngiltere'de topladığı bağışlarla tıp bölümünün acil para ihtiyacını karşılamıştı. En yüksek miktardaki bağış da Londralı hayırsever Anne Marston tarafından yapılmıştı. Böylece binam tamamlanarak öğretim bölümünün donanımı sağlanmış, 1882-1883 akademik yılında tıp bölümüne yedi öğrenci kaydolmuştu; Dr. Shepard ve Dr. Stevens da öğretim görevini üstlenmişlerdi.

1883 yılında ilk kadın yöneticim, hemşirelik öğrenimi almış İskoçyalı Miss Stewart Walker-Arnot Anteb'e geldi. 1884 yılında Dr. Stevens'in ABCFM'den istifa edip Amerika Birleşik Devletleri'ne dönmesi üzerine onun yerine Dr. Robert Neal Anteb'e gönderildi. Fakat Dr. Neal gelişinden birkaç hafta sonra difteriye yakalanarak öldü. Dr. Neal'in ölümünün hemen ardında Miss Stewart Walker-Arnot da aynı hastalık nedeniyle ölünce tıp bölümünün kadrosu çok zayıfladı. Dr. Shepard, tüm sıkıntılara rağmen, M. T. Koleji'nin eski mezunlarından Smpad Kaprielyan'ın yardımıyla sadece öğrenimi sürdürmekle kalmadı; hastane de halka hizmet vermeye devam etti. 1885 yılında doğu tarafıma yeni bir bölüm eklendi. İki katlı bu ek binam esas projemde vardı ve içinde yönetici odasının yanı sıra otuz yataklı bir koğuş bulunuyordu. Yeni bölümümün inşa masrafları Londralı, adı belirtilmeyen bir bağışçı (büyük olasılıkla dört yıl önce de benzer bir durumda cömertçe yardımda bulunmuş olan Anne Marston) tarafından karşılandı. 1885 yılında ek binamın da hizmete girmesiyle modern anlamda hastane niteliği kazanmış oldum. 1878 yılında görevinden istifa eden Dr. Norris'in 1876 yılında hazırlanmış olduğu projeye göre inşa edilmiştim ve "pavyon planının" temel öğelerini sergilemekteydi (pavyon planının temel öğesi koğuşları ameliyathane, ilaçların verildiği yer ve hizmet alanlarından ayırmak, böylece hastaların iyileşmesi için gerekli olan daha iyi havalandırmayı, temiz ve sağlıklı ortamı sağlamaktı. Bu tasanın ilk olarak Fransa'da ortaya çıkmış olmasına rağmen onun en ateşli savunucusu Florance Nightingale olmuştu; çünkü Nightingale Kırım Savaşı süresince hemşire olarak çalışırken bu planın ne denli yarar sağladığını gözlemlemişti). Plan, Edinburg'daki Royal Infirmary'nin planına benziyordu, ama daha küçük ölçekteydi.

1885 yılından önce maalesef kadınlar bende yatakta tedavi görmek üzere kabul edilmiyorlardı. O yıllarda Anteb'de ve Anadolu'nun diğer yerlerinde, hangi dinden ve ırktan olursa olsun bir kadının hastanede yatmasının uygun olmadığı düşünülüyordu. Doktorlar basit tıbbi müdahaleleri de, zor ameliyatları da genellikle kadının evinde yapmaktaydı. 1882 yılında Fanny Shepard'ın Anteb'e gelmesinden sonra bu durum değişmeye başladı. Fanny Shepard da eşi gibi doktordu, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın doktorların sadece ebelik yapmasına izin vardı. Buna rağmen Fanny Shepard, reçete yazmak gibi resmi işleri eşi Fred Shepard'a bırakıp, bana gelen hastalara daha kapsamlı bir tedavi hizmeti veriyordu. Başlangıçtaki işi, ayakta tedavi gören kadın hastalara bakmak ve onların evlerine gitmek olsa da, çabalarının bir sonucu olarak daha fazla kadın hasta tedavi olmak üzere bana gelmeye ve 1886 yılından itibaren de yatarak tedavi görmek üzere kabul edilmeye başlandı. Tedavi hizmeti almak için başvuran kadın sayısı bir doktorun alınmasını gerektirecek kadar artınca, 1892 yılında Dr. Caroline Hamilton ikinci kadın doktor olarak işe başladı.

1888 yılında Anteb çevresinde büyük bir kuraklık yaşandı, çerkege sürüleri tarlaları istila etti, mahsul telef oldu; bunun sonucunda da işlerde durgunluk, geniş çapta açlık ve hastalık ortaya çıktı. Bu doğa felaketi bana ek bir yük getirerek mali güçlüklerimi daha da artırdı. Ücretini ödeyebilen hastaların sayısı azalırken parasız hizmetimden yararlanmak isteyenlerin sayısı arttı. Yaşam mücadelesi veren pek çok aile oğullarını M. T. Koleji'nden aldılar; bunun sonucunda da kayıtlı öğrenci sayısı, okul ücret geliri ve bağışlar azaldı. Kolejin mütevelli heyeti tıp bölümündeki eğitime son verme kararı aldı. Bunun da amacı, sınırlı imkânların benim insanlara hizmet için yaptığım çalışmalara tahsis edilmemesiydi. Koleji'nin ve benim ayakta kalabilmemiz ve gelişmemiz için

mücadele veren Başkan Tillman Trowbridge de tıp bölümünün kapandığı yıl vefat etmişti.

1890 yılına gelindiğinde yirmi civarındaki yatağım sürekli dolu olmasına rağmen yıllık hesaplarım hep açık vermekteydi. Bağışlar normal bakım ve işletme masraflarım için hayati önem taşımaya devam ediyordu. Dr. Shepard özel çalışmalarından elde ettiği paraları bağışlıyordu. Masraflarım azalsın diye yazın, temmuz ile eylül ayları arasında kapanıyordum. Sıkı mali yönetimin yanı sıra faaliyetimi sürdürmek için sürekli bağışlara ihtiyaç duyuyordum. Dr. Shepard'ın, 1890 yılında, eskimiş ameliyat aletlerimin yenilenmesi için kaynak tahsis edilmesi konusunda yaptığı başvuruda belirttiği gibi, araç gereçler hiçbir zaman gerektiği gibi sağlanamıyordu. Sterilizasyon aletleri, röntgen cihazı ve bebekler için kuvöz gibi belli başlı malzemelerin yanında, yatak yorgan, yiyecek ve ilaç gibi en temel malzemelerin de eksikliğini çekiyordum. Hem günlük faaliyetimi sürdürebilmek, hem de gelişmek için bağışlara ihtiyacım vardı. İmdadıma uzun yıllar hastaneye bağışta bulunan Anne Marston'un bıraktığı miras yetti. Bu miras sayesinde 1905 yılında onun adıyla anılan iki katlı yeni bir binam inşa edildi. Bu yapının içinde ilaç dağıtılan bölüm, kadın ve erkeklere mahsus klinikler, göz tedavisi için bir yer ile hastalara cerrahi müdahalenin yapıldığı ameliyathanem bulunuyordu.

1912 yılına gelindiğinde giderlerimin sadece dörtte üçü alınan ücretlerden ve yerel bağışlardan karşılanmaktaydı. Bu durum da, Dr. Norris'in 1877 yılında, hastanenin muhtemelen daha pek çok yıl kendi ayakları üzerinde duramayacağı yönündeki tahminini doğrulamaktaydı. Hayırsever kişilerin düzenli parasal yardımları olmasa verdiğim hizmetlerimin çoğalması ve binalarımı genişletilmesi bir yana, ayakta kalacağım bile şüphe edilebilirdi. Bu bağışçılardan biri olan Miss Lucy Andrews (Fanny Shepard'ın kız kardeşi) ana binamın batı tarafına ikinci bir ek

bina yapılmasını sağlayacak parayı vermişti. İlk projemde yer alan ve temeli 1914 yılında atılan bu ek binada bir ameliyathane ve toplam otuz yatak kapasiteli koğuşlar olacaktı. Lakin I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla proje ancak 1919 yılında Amerikan yardım kuruluşu Near East Relief tarafından gerçekleştirildi.

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından kısa süre sonra Board'un mali işler yöneticisinin talebiyle Dr. Shepard beni Osmanlı ordusunun hizmetine tahsis etti. 1915 yılında Anteb'de tifüs salgını baş gösterdi; Dr. Shepard da 18 Aralık 1915 günü bu hastalığa yenik düşerek hayatını kaybetti. Beni yönetme sorumluluğu da kendisinden sonra en kıdemli doktor olan Hovsep Bezciyan'a geçti. Bu dönemde Dr. Bezciyan hem sivil halka hizmet sunuyor, hem de koğuşlarımdaki askerleri tedavi ediyordu. 1917 yılında tamamen yaralı askerlerin tedavisine tahsis edildim; bu durum savaş sona erene kadar devam etti. 1919 yılında bölgede savaş mağdurlarına yardım eden ve kısaca Near East Relief (NER) olarak tanınan American Committee of Relief in the Middle East adlı kuruluşa geçici olarak devrildim. Bu çalışmalara yardımcı olmak amacıyla Fred ve Fanny Shepard'ın oğlu Dr. Lorrin Shepard, Board tarafından Anteb'e gönderilmişti.

NER yönetimi altındayken, 1919 yılı sonbaharında İngilizlerin kentin kontrolünü devrettiği Fransız işgal kuvvetleriyle Türk direniş ordusu arasında çıkan savaş 1921 yılına kadar sürdü; bu süre zarfında Fransız hattının içerisinde kalmıştım. Fransız askerleri tarafından kullanılmama rağmen sivillerin tedavisine de düzenli olarak devam edilmişti.

1923 yılının Ekim ayında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle birlikte NER şehirdeki çalışmalarını sonlandırarak yönetimimi Merkezi Türkiye Koleji'ne devretti. 1924 yılında Dr. Lorrin Shepard, Cilicia Evangelical Union'a ve kolej mütevellilerine beni ABCFM'e devretmelerini, böylece benim bir American Board kurumu olarak işletilmemi önerdi; 1929 yılına gelindiğinde

ABCFM tarafından görevlendirilen Dr. Albert Dewey'in başhekim olarak göreve başlamasıyla resmen American Board'a bağlandım.

ABCFM, yönetimimi üstlendiğinde Azariah Smith Memorial Hastanesi olarak tanındığım ismimle hizmete devam etmeme rağmen kısa bir süre sonra resmi çevrelerde "Amerikan Hastanesi" olarak anılmaya başlandım; sonunda da bu isim giriş kapısının üstüne yazıldı. Ve bugüne kadar, insanların etnik, dini kimliğine bakmaksızın onlara şifa dağıtmaya devam ediyorum.

AMERİKAN KIZ KOLEJİ- KIZ ENSTİTÜSÜ

Sizlere kendi hikâyemi anlatmadan Anteb’de okuma yazma öğrenen kızların öncüsü iki kişiden bahsetmem gerektiğini düşünüyorum. Onların hikâyelerini, açılış törenimde öğretmenlerimden biri bahçemdeki yaşlı bir kadını bir arkadaşına anlatırken duymuştum. Büyük bir tesadüf eseri ikisinin de adı Vartani imiş. Bunlardan ilki, uyanık ve zeki, meşhur Murad Hoca’dan eğitim alan ve o güne kadar okuma yazma öğrenen ilk kız olmuş. Neredeyse atmış yıl boyunca talihsiz yetim kızları eğitmiş, besleyip büyüttmüş, evlendirmiş. Evi onun okuluymuş. Hayatı boyunca Vartani Bacı olarak anılmış ve 1899 yılında 99 yaşında bu dünyadan ebediyete göçmüştü.

Diğer Vartani, Balıklı mahallesinde doğmuş. Çok küçük yaşta önce babasını, ardından annesini kaybetmiş. Onu, yine aynı mahallede yaşayan halası yanına almış. Halasının üç çocuğuyla birlikte büyümüş. 15 yaşına geldiğinde evlerinin karşısında Nersesyan Okulu açılmış, böylece öğrenmeye meraklı Vartani'nin hayatı değişmiş. Her gün ev işlerini bitirdiğinde gizlice okulun bahçesine süzülerek sınıflarda işlenen derslere kulak kabartır, öğrencilerin söyledikleri şarkıları, ilahileri ve okudukları duaları öğrenirmiş. Bu şekilde okula gidip gelmesi halasının dikkatini çekmiş ve durumu okuldaki öğretmenlerden birine anlatmış. O öğretmen de Vartani'ye okuma yazma öğretmiş. Bunun yanı sıra Mezbur¹ okumayı da öğretmiş ve böylece Vartani Anteb'de okuma yazma bilen nadir kızlardan biri olmuş. Hatta Apostolik Ermenilerin içinde okuma yazma bilen ilk genç kızmış. Vartani 17 yaşına geldiğinde halası ölmüş. Halasının ölümünden sonra, zanaatıyla anılan Yemerici Harutyun ile evlenmiş ve ondan iki oğlu olmuş. Küçük oğlunun doğumundan bir yıl sonra kocası tifodan ölünce çocuklarına hem analık hem babalık yapmış. On iki yıl boyunca bir taraftan çocuklarının nafakasını çıkarmak için terzilik yaparken, bir taraftan da kadınlara ve kızlara kendi evinde okuma yazma ve Mezbur okumayı öğretmiş. Gatoğigos Mıgırdiç bir Antep ziyaretinde bu durumdan haberdar olmuş, Vartani ve öğrencilerinden bazılarını yanına çağırarak onlara çeşitli sorular sormuş. Aldığı cevaplardan memnun olan Gatoğigos'un emriyle kız öğrenciler için bir oda kiralanmış. O odada kör bir öğretmen olan Kırlangıç Hoca'nın yardımcılığına Vartani aylık iki meci diye ücretle atanmış. Böylece de Hayganuşyan Kızlar Okulu'nun ilk tohumu onun sayesinde atılmış ve Anteb'de Apostolik kızların eğitimine önem verilmeye başlanmış.

¹ İlahi ve dua kitabı, Zebur olarak da bilinir.

İkisinin de ruhu şad olsun diyerek hikâyemi anlatmaya başlayayım.

Bina olarak hayatıma 1883 yılında başlamış olsam da eğitim kurumu olarak temellerimin 1852 yılında atıldığını belirtmek zorundayım. O yıl Mrs. Schneider kendi evinde bazı kız çocuklarına ders vermeye başlamıştı. 1860 yılında Miss Proctor Anteb'e geldiğinde, ki o güne kadar Osmanlı topraklarına bekâr olarak gelen ilk kadın misyonerdi, Mrs. Schneider'in ektiği tohumun yersip geliştiğini görerek, onun gönüllü hizmetine kurumsal bir kimlik kazandırmak amacıyla Anteb'de "Seminary for Girls" adıyla genç kızlara hem dinsel hem de bilimsel eğitimin verildiği bir eğitim kurumu olarak beni kurdu. Sadece Anteb için değil Anadolu'da da bu tarz, yani sadece kızlara hem dini hem de bilimsel eğitim vermek amacıyla kurulan ilk okuldum ben.

Üç temel gayeye hizmet etmek için kurulmuştum; üstelik bunlar birbirlerine bağlı amaçlardı. Birincisi, öğrenciyi, almış olduğu teoloji eğitimiyle, evleneceği erkeğin hayat arkadaşı, bir rahibe-eş olmaya uygun hale getirmek; ikincisi, genellikle Ermeni-Evanjelist aileler için kızlar ve anneler yetiştirmek; üçüncüsü ise diğer okullara işinin ehli kadın öğretmenler yetiştirmekti. Kaya-cık mahallesinde kiralaran küçük bir odada mütevazı bir şekilde hizmet vermeye başlamıştım; burada öğrencilerim hasır üzerinde bağdaş kurarak oturlardı. Sadece öğretmen için bir sandalye, bir çalışma masası ve duvara asılı bir karatahta vardı.

İlk kuruluş yıllarımda en büyük sıkıntım öğrencilerimin alayacağı lisanda ders kitaplarının bulunmamasıydı. Kuruluşumdan altı yıl sonra bile basılı olarak sahip oldukları sadece iki kitap vardı. Bunlardan biri Kitab-ı Mukaddes, diğeri haritasız coğrafya kitabıydı; geri kalan kitaplar zorunlu olarak elle yazılıp hazırlanmış ders defterleriyle yapıldı. İkinci bir sıkıntım da uygun öğretmenleri bulmaktı. Eğitimin yükü tamamen Miss Proctor'un üzerindeydi. Neyse ki Rahip Harutyun Boynuyogunyan onun

imdadına yetişmiş, modern dilbilgisi ve matematik dersleri vererek yükün bir kısmını kendi üzerine almıştı. Dediğim gibi, ilk yıllarım sıkıntılarla doluydu. Ama önce öğretmen kadroma Nerses Bezciyan Hoca ve Rahip Garabedyan katılmış, bunların hemen akabinde Aleksan Bezciyan Hoca'nın astroloji ve teoloji derslerini vermeye başlamasıyla sorun büyük oranda giderilmişti. Eğitim programına Türkçe, Ermenice ve matematiğin yanı sıra fizik, jeoloji, astroloji, genel tarih, pedagoji, psikoloji ve teoloji gibi dersler de eklenmişti.

Başlangıcımдан itibaren, Anteb'deki kızlarla birlikte dışarıdan gelen birkaç öğrencim olmuştu. Bu dışarıdan gelen kızlar az önce bahsettiğim Vartani Bacı'nın evinde ikamet ederlerdi. Yıllardan yıla öğrencilerimin sayısı arttı, böylece daha fazla odaya gereksinim oldu; altı yıl içinde kendime ait bir binaya sahip olana kadar dört-beş ev değiştirmek zorunda kalmıştım.

1866 yılında Kayacık mahallesinde önce bir ev, sonra ona komşu diğer iki ev satın alındı. O binaları üç zengin beyefendi, Sarkis Karamanugyan, Hovhannes Cebeciyan ve Garabed Barsumyan kendi aralarında paylaşarak satın almışlardı. Üç ev üç hayırsever tarafından satın alınarak bana tahsis edildiğinde gerçek anlamıyla okul görünümünü kazanmış, kent dışından gelen kız öğrencilere de eğitim vermeye başlamıştım.

1878 yılında Miss Proctor'un Anteb'den ayrılıp, yerine Mrs. Pierce'in okul müdürü olmasıyla yeni bir döneme girmiştik: Kız Enstitüsü dönemi.

Ve sonunda, 1883 yılının ilkbaharında, düzenli binaların yapımına girişildi. Binaların inşasında mimarlığı Antakya'dan gelen Amerikalı misyoner Mr Adams yaptı. Arazi genişti, dikkat çekici konumdaydı, görkemli yapısıyla kıskançlık uyandırıyor, fakat hükümet memurları itirazları etkisiz hale getirebildiler.

1882 yılında Maraş Amerikan Yatılı Kız Okulu, Merkezi Türkiye Kız Koleji seviyesine yükseltilmişti ve orada düzenli piyano eğitimi veriliyordu. Bu Kilikya’da bir yenilikti. O dönem ben de Kız Enstitüsü olarak hizmet veriyordum ve programım Maraş Kız Koleji’nden sadece bir yıl eksikti. Bundan dolayı mezunlarımdan bir kısmı hem eğitimlerine devam etmek hem de piyano dersleri almak için Maraş’a gitmeye başlamışlardı.

1886 yılında inşaatımın tamamlanmasıyla kentin batı kıyısında, Amerikan Hastanesi’nin yakınındaki yeni binada eğitim vermeye devam ederken, daha önceki derslere müzik, resim ve beden eğitiminin de eklenmesiyle daha modern ve düzenli bir görünüm kazanmıştım. Yeni binamla birlikte 1886 yılının sonbaharında bir de yatılılar bölümüm olmuştu. Böylece dışarıdan gelen öğrenci sayım artmıştı. 1891 yılında Amerika’dan gelen yeni öğretmenler sayesinde eğitim kalitem daha da artmıştı. O öğretmenlerin içinde en uzun süre hizmet eden Miss Norton’u unutmam mümkün değil. Onun sayesinde tarih, vokal müzik, resim, beden eğitimi derslerine özel önem verilmeye başlanmıştı.

Bina olarak iki defa yangın nedeniyle hasar gördüm; birincisi 1889 yılı Aralık ayında, ikincisi 1906 yılının Şubatındaydı. Birincisinde öğrencilerim eğitimlerine Mardin Tepesi’ndeki yetimhane binasında; ikincisinde ise Evanjelist Kiliseler Birliği’ne devredilmiş olan Hallacyan Yetimhanesi’nde devam etmişlerdi.

Antebli halk ozanlarından olan Deli Semerciyan çıkan yangın nedeniyle bir şiir yazmıştı:

*Şark tarafından alev hemen başladı,
Alev kesgin olub çabuk yayıldı;
Çok masumlar ağlamaya başladı,
Cehennem narı aklıma düştü.*

1907 yılında kurulduğum günden o tarihe kadar mezun olmuş 366 öğrencim bir Mezunlar Topluluğu oluşturmuşlardı.

1908 yılında neredeyse otuz yıldır her şeyim olan Mrs Pierce gözlerindeki rahatsızlık nedeniyle emekli olup Amerika'ya gitmiş, onun yerine Miss Foreman gelmişti.

1910 yılında eğitim hayatımdaki ellinci yılım nedeniyle az önce sözünü ettiğim topluluk bir tören düzenlemiş, Miss Proctor ve Mrs Pierce Anteb'e davet etmişlerdi. Fakat onlar sağlık sorunları yüzünden gelememiş, ama birer kutlama mektubu göndermişlerdi.

Eğitim kurumu olma özelliğimi ne yazık ki 1. Dünya Savaşı nedeniyle uzun süre kaybetmek zorunda kalmıştım. 1914 yılında öğrenci sayım 240'a ulaşmıştı, bunların 60'ı yatılıydı yani Anteb dışındaki yerleşim yerlerinden gelmiş öğrencilerdi; onlar savaş nedeniyle evlerine dönemeditler ve sürgüne kadar mecburen okulda barındılar. Amerika'nın savaşa girmesinin ardından Türk hükümetinin baskısıyla Miss Foreman Amerika'ya gitti. Fakat Miss Norton Mardin Yetimhanesi'ne müdür olarak atandı ve kapatıldım.

Kız Enstitüsü olarak Anteb'deki varlığım sona erdiğinde ben-den mezun olanların sayısı 527'ye ulaşmıştı; bunların 416'sı Antebliydi, diğerlerini Urfa, Kilis, Maraş, Adana, Tarsus, Bitsia, Yoğunluk, Kesab, Diyarbakır, Siverek, Kaladur, Halep, Besni, Gar-muç, Hasanbeyli gibi yerlerden gelenler oluşturuyordu. Anteb dışında en çok mezun veren yer 55 mezunla Urfa idi. Mezunları-nın dörtte üçü uzun yıllar öğretmen olarak görev yaptılar.

Dediğim gibi 527 mezun vermiştim. Bunların isimlerini say-maya kalksam saatler alır. Fakat iki mezunumu anmadan geç-meyeceğim. Bunlardan birincisi, ilk mezunlarımdan Mariam Vartanyan. İlk başta sözünü ettiğim Vartani Bacı'nın üvey kı-zıydı Mariam. Kısa boylu, cılız denilecek kadar zayıf biri olma-sına rağmen cesaret timsaliydi. Uzun yıllar öğretmenlik yaptı. Özellikle yatılı öğrencilerim üzerinde büyük emeği vardı.

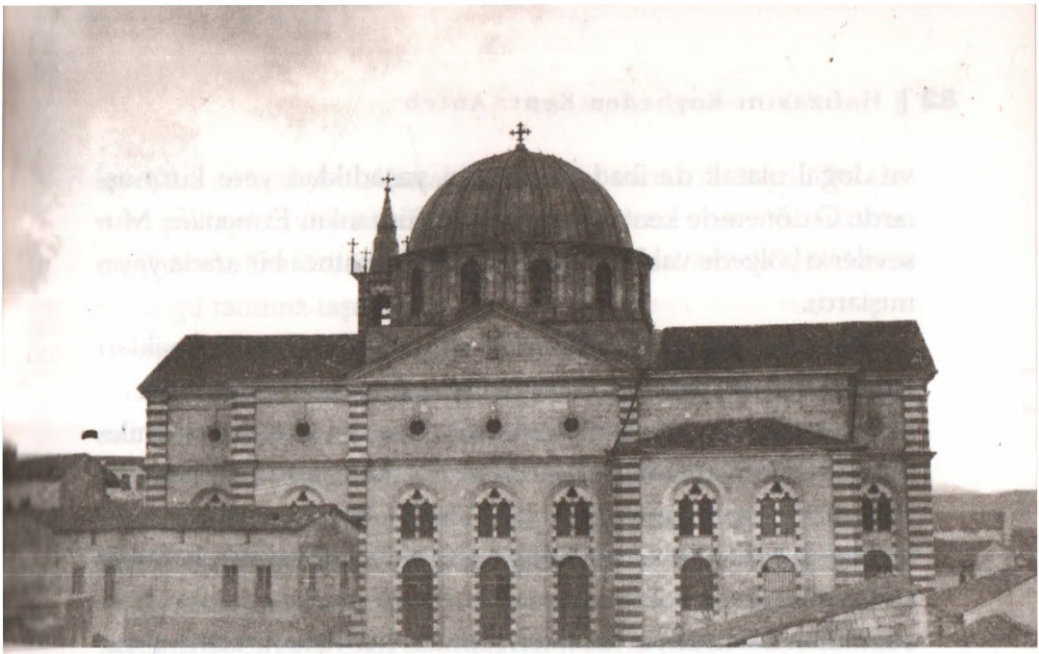
Diğeri ise Araksi Cebeciyen. İlköğrenimini Hayganuşyan Kız Okulu'nda almıştı. Yükseköğrenim görmeye karar vererek kendi kendine İngilizce öğrenmiş bir kızdı. Eğitimine bende devam etmek istediğinde bir sınava tabii tutulmuş ve başarılı olmuştu. 1907 yılında mezun olduktan sonra Maraş Kız Koleji'nde eğitimine devam etmişti. Bir süre bende öğretmenlik yaptıktan sonra da İngiltere'ye, Goodbrook Koleji'ne gidip orada teoloji eğitimi almış, sonra Anteb'e geri dönmüştü. Sürgüne kadar öğretmenliğe devam etmişti. Onun başına gelenleri dönebilenlerden duyduğumda yüreğim yanıyordu.

Araksi, Miss Foreman'ın okulda kalarak kendisine yardımcı olması yönündeki teklifini kabul etmiş olsaydı sürgün kafilesine katılmaktan kurtulacaktı. Fakat o ailesinden ayrılmayarak, onlarla birlikte Der Zor'a, muhtemel bir ölüme doğru yola çıkmayı tercih etmişti. Ailesinin dokuz üyesinden hayatta kalabilen kardeşi Dikran'ın anlattığına göre, Bab kasabasından geçerken oranın kaymakamı, güzelliğine ve zekasına hayran kaldığı Araksi'sle evlenmek istemiş. Araksis'in cevabı ise, "Annemden ve ailemden ayrılmak istemiyorum. Hristiyan olmayan birinin karısı olmaktansa, onlarla birlikte Der Zor'da olmayı ve çölde ölmeyi tercih ederim" olmuş. Der Zor'da kaldığı bir yıl boyunca orada mucizevi bir şekilde hayatta kalabilen 250.000 Ermeni için bir nimet olmuş Araksis. Onları desteklemiş, cesaretlendirmiş ve onlar için dualar etmiş. Alman misyoner Bayan Beatrice Rohner tarafından sağlanan fonlardan aldığı paraları o zavallılara dağıtmış. Der Zor valisi Ali Suat Bey, Araksi'nin aldığı maddi yardımların farkındaymış ve ona yardım bile ediyormuş. Fakat Ali Suat Bey'in görevden alınarak Bağdat'a gönderilmesinden sonra onun yerine fanatik bir ırkçı olan Zeki Bey gelmiş, böylece hayat hem Araksi hem de diğer Ermeniler için iyice çekilmez olmuş. Araksi, Bayan Rohner'e Der Zor'daki binlerce Ermeni içinde bulunduğu durumu anlatan gizli bir mektup göndermiş. Bayan

Rohner cevaben Der Zor'dakilerin yaşadığı ve yaşayacağı felaketleri hiçbir şeyin engelleyemeyeceğini yazmış. Kafiler imha planının son aşamasında, Der Zor'dan Şeddade ve Sincar'a doğru yola çıkarılmışlar. Kafiler Fırat nehrini geçtikten sonra Zeki Bey, Araksi ile birlikte içinde Dikran'ın da bulunduğu dokuz kişiyi, ki bunlar bir müzik grubuymuş, gözaltına almaları için beş-altı asker göndermiş. Hepsini Der Zor'da hapse atmışlar. Orada Zeki Bey onlara işkence etmiş. Zeki Bey, Araksi'ye ölümden kurtulmasının yolunun ancak kendisinin karısı olmasından geçtiğini söyleyerek ona işkence etmeye devam etmiş. Fakat her defasında hayır cevabını alınca sinirlenerek belinden tabancasını çıkarmış, Araksi'nin alınına dayayıp bir defa daha sormuş. Yine red cevabını aldığı da ateş etmiş. Ve zavallının hayatı Der Zor'da son bulmuş.

Mütarekeden sonra, Miss Foreman'ın geri dönmesiyle önce Hayik Kilisesi'nin okul binasında, sonra da Nizibliyan Kütüphanesi'nin binasında eğitime yeniden başladım. Bununla birlikte meşhur Anteb harbi düzenli bir kolej eğitimi vermeme engelledi. Böylece Anteb'de son iki mezunum 1920 baharında diplomalarını aldılar. 1922 yılında Türk hükümetinin emriyle, şehirde kalan Ermeniler de Anteb'den ayrılmak zorunda kaldılar. Bu nedenle Halep'e taşındım ve 1923 yılının başında yeni yerimde yeni bir döneme başladım.

1924 yılından sonra Azariah Smith Memorial Hastanesi'ne devredilen kolej binası uzun süre hemşirelik okulunun personelleri ve öğrencileri için lojman olarak kullanıldı. 1973 yılında Sağlık ve Eğitim Vakfı tarafından açılan özel sağlık okulu olarak kullanıldı. Günümüzde ise Amerikan Hastanesi tarafından poliklinik olarak kullanılmaktadır.

APOSTOLİK ERMENİ KİLİSESİ

Bana ne olduğunu mu merak ediyorsun? Sana şöyle izah edeyim: Hani yolda uzun zamandır görmediğin bir dostuna rastlarsın; kılık kıyafeti yerinde, fiziksel görünümü gayet güzeldir, ama ruh halinin iyi olmadığı da her halinden bellidir, merak edip "Ne bu hâlin?" diye sorduğunda, sana, "Sorma arkadaş, benim başıma gelen pişmiş tavuğun başına gelmemiştir" der ya! İşte benim durumum da aynen böyle. Benimki uzun hikâye; madem merak edip sordun, ben de anlatayım:

Senin de bildiğin gibi bu kent bundan yaklaşık 850-900 yıl kadar önce kalenin etrafında şekillenmeye başladığında, çok uzun yıllar sonra benim cemaatim olacak halk da o bölgeye yerleşmiş

ve doğal olarak da ibadethanelerini yaşadıkları yere kurmuşlardı. O dönemde kentte yaşayan Müslümanlar, Ermeniler, Museviler o bölgede yaklaşık dört yüz sene boyunca bir arada yaşamışlardı.

Fakat ne olduysa Anteb'in de içinde bulunduğu toprakları Osmanlılar ele geçirdiğinde oldu (daha önce bu topraklar Memluklu Devleti'nin egemenliğindeydi). Kentte yaşayan Ermenilerin neredeyse tamamı buraları terk ederek başka diyarlara göç ettiler. Bu göçün gerekçelerinden birinin Ermenilerin İslam dinine geçmeyi kabul etmemeleri üzerine onlara yapılan baskı ve zulüm olduğunu belirtmekte fayda var. Tamamına yakını zanaatkâr olan Ermenilerin kenti terk etmeleriyle halk ne atlarını nalatacak nalbant bulabilmiş, ne de bakır kap kacaklarını kalaylatacak kalaycı. Velhasıl kentte bir anda ticari hayat durmuş. Bunun üzerine kentin yöneticisi göç eden Ermenilere haberciler salarak kente dönmelerini istemiş, dini inançlarına karışılmayacağına dair onlara güvence vermiş. Ermeniler de döneriz dönmesine de, bundan böyle siz Müslümanlara komşu olmayız, kalenin güneydoğusuna, (o zamanlar kentin dışında sayılan) bir Süryani kilisesinin kalıntılarının bulunduğu yere yerleşir, evlerimizi oraya yaparız; şayet bu şartımızı kabul ederseniz kente geri döneriz, yoksa dönmeyiz, demişler. Yönetici de mecburen onların bu şartını kabul etmiş. Kente geri dönen Ermeniler bir yandan o bölgeye yeni evler yaparken bir yandan da Süryani kilisesinin kalıntıları üzerinde Aziz Yeğia'ya adadıkları bir kilise inşa etmişler. Bu arada yine aynı dönemde, Osmanlı yönetiminin zorunlu iskân kararıyla kente yerleştirdiği Dulkadiroğlu Beyliğinden insanların da gelmesiyle kent kalenin batısına doğru genişlemeye başlamış. Kentin batı yakasında yaşayan halk genellikle zorunlu iskân kararıyla gelen Müslüman halktı. Yani o dönemde kentin doğusunda Ermeniler, batısında Müslümanlar ikamet ediyordu.

İşyerleri ve yerli Müslümanlar da kent merkezindeydi. Bu durum yaklaşık 250 yıl kadar böyle devam etti. Ama 18. yüzyılın ortalarında Ermeniler kentin batı tarafına, Türklerin büyük kısmı ise doğu tarafına taşındılar.

Kentin batı tarafına taşınan Ermeniler öncelikle benim şu an üzerinde bulunduğum tepeye ve etrafına yerleştiler. Ve tepenin adı da o günden sonra Hayig tepesi oldu. O günlerde tepenin güneyinde bir mağarayı kilise olarak kullanmaya başlamalarıyla bir anlamda benim atam olan ibadethaneyi hayata geçirdiler. Zamanla mağaranın batı yakasındaki kayaları aşağı doğru oyarak ve üç tane kalın sütun dikerek mağarayı büyüttüler. Sütunları kemerlerle birleştirdiler ve kapladılar, oldukça büyük bir kiliseye (64x32x16.5 m) sahip oldular. Yaklaşık on sene kadar bir mağarada ibadet eden cemaatim Kilikya Gatağigosu I. Michael (1738-1758) döneminde o mağaranın bulunduğu arsada bir kilise yaptı ve adını da Meryem Ana Kilisesi koydu. Bu kilisenin yapımı şöyle gerçekleşmişti: 1750'li yıllarda Bali adında İranlı bir Ermeni Kudüs'e yapacağı hac yolculuğu sırasında Anteb'e gelmiş, mağara-kilisenin kasvetli halini görünce yüreği burkulmuştu; vicdanı kendisine hac yolculuğundan vazgeçerek bir kilise yaptırmanın yollarını aramasını telkin ettiğinde vicdanın sesini dinlemiş ve gerekli izinleri alarak kiliseyi yaptırmıştı. Cemaatim bu kiliseyi Sultan'ın fermanı gereği gösterişsiz, kubbesiz ve çan kulesiz olarak doksan günde inşa etmek zorundaydılar. Gece gündüz çalışarak, Ermeni mezarlığının taşlarını dahi kullanmak zorunda kalarak, şart koşulan sürede inşaatı bitirdiler. Bu arada, atlı bir Müslüman'ın kiliseye girmesini engellemek amacıyla kilisenin iç ve dış kapıları özellikle alçak ve dar yapılmıştı ki, yetişkin bir insan bile kilisenin kapısından içeri ancak kafasını eğerek girebilirdi. Bu bina kentte meydana gelen depremler nedeniyle, ki bunlardan ilki 1812, ikincisi ise 1822 yılında meydana gelmişti, hasar görmüş ve iki defa tamirata ihtiyaç duyulmuştu.

1850'li yılların başında üçüncü bir tamirata ihtiyaç olduğunda, zamanın Anteb Başpiskoposu Mgrdiciyan bu gösterişsiz binaya bir kubbe eklenmesini ve dış kapısının da zarif bir şekilde genişletilmesini sağlamıştı.

Bu kilise her ne kadar günlük müdavimleri için yeterli olsa da zamanla çoğalan cemaat için özellikle Pazar ve bayram günlerinde yetersiz gelmeye başlamıştı. O günlerde büyük bir kalabalık kilisenin dışında toplanıyordu; vaaz zamanı kapı birçok defa açılıyordu ve vaiz vaazını keserek cemaatten sıkışmasını ve gelenlere yer açmasını istemek zorunda kalıyordu. Bir de Protestanlığın yaygınlaşmaya başlaması ve yeni hayat yapısı Ermenilerin zihinsel ve estetik anlayışına esaslı değişiklikler getirmişti. Bu ve buna benzer nedenlerle kilise binası sağlam olmasına rağmen Sultan Abdülmecit döneminde yeni ve görkemli bir kilise inşa edilmesi izin alınamamıştı. Ama Sultan Abdülaziz döneminde izin alınmasıyla Anteb Ermenilerinin hayali olan büyük ve görkemli bir kilisenin inşası için çalışmalara başlandı.

Ulusal tahsilatlardan elde edilmiş olan beş bin Osmanlı altını tutarındaki anapara zaten Mahalli Kurul'un yapısı altında toplanmıştı. Neticede, Mahalli Kurul'un başkanı Nigoğos Ağa Nazaretyan, İstanbul'a, Patrik Nerses Varjabedian'a başvurdu ve Anteb'e görkemli, yeni bir kilise için proje yapılmasını istedi. Nerses Varjabedian, cemaatin eğitimine de para ayrılması gerektiği için daha mütevazı bir kilise inşa edilmesini önerse de bu öneri dikkate alınmadı. Hatta Patriğin aracılığıyla saray mimarlarından Sarkis Balyan'ın çizmiş olduğu projede yeni kilisenin 800 arşın kare büyüklüğündeki eski kiliseden sadece 100 arşın kare büyük olduğunun görülmesiyle tadilata gidildi, projenin bir buçuk kat büyütülerek uygulanmasına karar verildi, ama eski kilisenin arazisi buna yetersizdi, bu nedenle çevredeki evler satın alınarak yıkıldı, böylece gerekli büyüklükte bir arsa elde edildi.

1872-1873 yıllarında kilisenin üzerinde bulunduğu tepenin güney eteğindeki sokağa kuzey-güney aksında on dört dükkân yapıldı. Bu dükkânlar yeni yapılacak binaya hem siper oldular, hem tahkimatın eğimine zemin oluşturdular, hem de binanın doğu duvarının sokağın üzerine düşmesini engelledikleri gibi kiliseye gelir de getirdiler.

26 Haziran 1876 tarihinde büyük bir kalabalığın katılımıyla temel atma törenim yapılmıştı. Törene Büyük Rahiplerden Der Melkon başkanlık etmişti. Bazıları 20, bazıları 100 Osmanlı altını ödeyen 12 kişi vaftiz babam olmuştu. Nigoğos Nazaretyan, Harutün Nazaretyan, Hacı Adur Yağubyan, Harutün Nizibliyan, Hacı Nerses Balyan, Atam Atamyanyan, Adur Khaçaduryan, Ase Dayı, Harutün Berğudyan, Nerses Leylegyan, Hacı Sarkis Usta Ğadehçıyan, Kalusd Ğazaryan. Rahip Der Melkon 12 taşı takdis etmiş, bu taşlar vaftiz babalarım adına temelime konmuştu.

İnşaatım 1877-1879 yılları arasında, ilki kolera salgını, ikincisi Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle iki defa kesintiye uğramıştı. 1879 yılında inşaata yeniden başlandı ve yavaş yavaş da olsa ilerlemesi sağlandı. İnşaatıma mali sıkıntılar nedeniyle hızlı ve aralıksız devam edilemiyordu. İç kısmının projesini Patrik Nerses'in aracılığıyla askeri mimar Hovhannes Aznavur 1883 yılında çizmişti.

İnşaatımın tamamlanması 17 yıl sürmüştü. Baş haçları 1892 yılında takılmış, kubbemin son taşı da özel bir törenle 18 Ekim 1893 tarihinde yerine konmuştu. Dört duvar üzerine yerleştirilmiş kubbeye süslenmiş dış görünüşüm görkemli olmasına rağmen iç kısımda herhangi bir süsleme olmadığından oldukça sade bir şekilde 1915 yılına kadar Antep halkına hizmet eden binam kare haç biçimindedir ve haçın dört sağlam köşesi üzerinde kubbem yükselmiştir. Büyük bir bina olmama karşın sütunum yoktur. Zeminden kubbenin tepesine kadar olan yüksekliğim yaklaşık 30 metredir, bunun 19 metresi binamın, 11 metresi ise

kubbemin yüksekliğidir. Binamın harcında demir yoktur, sadece alt kısımlarındaki duvarlarda vardır, onlar da duvarların içine ince kuşaklar konulduğundan görülmezler. Yani hemen hemen sadece saf taştan yapılmışım. Yapımda kullanılan beyaz taşlar kentin güneyinden (Esenbeg denilen yerden), kara taşlar kentin batısından (Karataş'tan), beyaz mermerlerim ise Nurgana yakınlarından getirilmişti.

Daha bir yıl önce, ayırım gözetmeksizin Türkleri, Kürtleri ve Ermenileri üyeliğe kabul etmiş, onlara Kur'an ve Kitap-ı Mukaddes üzerine Anayasa'yı hayatları pahasına koruyacaklarına yemin ettirmişti İttihat Terakki. Fakat Anteb'de Müslümanların içinde anayasal düzene karşı olanlar da azımsanmayacak kadar çoktu.

Kilikya'da yaşanan katliamın haberi 1 Nisan 1909 günü akşama doğru Halep'ten Anteb'e gelen Hovagim Bakkalyan'dan duyulmuştu. O ana kadar kimsenin bu olaylardan haberi yoktu. Hovagim Taşnaksutyun üyesiydi, katliamı arkadaşlarına anlattığında benzer olayların Anteb'de yaşanmaması için önlemler almayı kararlaştırmışlardı.

Ermeniler bu defa gafil avlanmak istemiyorlardı. Herhangi bir katliam ve talan girişimine karşı kendilerine göre öz-savunma mevzileri belirlemiş, o yerlere gerekli insan ve malzemeleri yerleştirmişlerdi. Bir hafta beklediler, ama herhangi bir olay meydana gelmedi. Bu arada bazı Türk ekâbirlerin kendi aralarında toplanarak katliam hazırlıklarını görüştükleri, fakat içlerinden bazılarının fırsatın kaçtığını söylemesiyle katliamdan vazgeçtikleri haberini almışlar, buna rağmen tedbiri elden bırakmamışlardı.

Adana katliamından bir hafta sonra, pazarı pazartesiye bağlayan geceydi. Karanlıktan yüzünü göremediğim biri ürkek adımlarla bahçeme girdi, ana kapımın önüne bir şey bıraktı,

sonra sağını solunu kontrol ederek duvar diplerinden Kastelbaşı'na doğru uzaklaştı. Zangoç gün ağarmadan kapıyı açıp dışarı çıkarken o kişinin bıraktığı şeye ayağı takılıp düştü, karanlıkta neye takıldığını anlayamadı. Ayağa kalktığında hasır bir zembile takıldığını ve zembilin yanında bir şey daha olduğunu gördü, eğilip o nesneyi yerden aldı. Almasıyla da eline yapış yapış bir şey bulandı, dikkatle baktı, ardından nesneyi dehşet içerisinde yere attı. Eline zembilden yere yuvarlanan kelleden sızan kan bulaşmıştı. Koştı, içeride yatan Kahana Harutyun'a haber verdi. Kahana elinde şamdanla geldiğinde kellenin kulaklarının ve burnunun da kesilmiş, gözlerininse oyulmuş olduğunu gördüler. Kahana, zangoça kelleyi zembille birlikte alıp mahalleden uzak bir yere atmasını söyledikten sonra bunu yaparken kimseye görünmemesini, bundan da kimseye bahsetmemesini tembihledi. Zangoç kelleyi Boklu Bostan'daki arığa atıp geldi. Elini yüzünü yıkadıktan sonra hiçbir şey olmamış gibi Kahana'yla sabah ayini hazırlıklarına başladılar.

Zangoçun çarı çalmasına, az ilerimdeki Kozanlı camii'nin müezzininin sabah ezarını okumasına daha bir saatten fazla zaman vardı ki Boklu Bostan taraflarından "Vah yavrum! Vah!" diye haykırırlar duyduk. Günün o saatinde bir kadının bostanda ne işi var diye sordum kendi kendime. Ama iki üç dakika sonra bağırış çığırışlar artmaya başladı. Her kafadan ayrı bir ses çıktığından ne dediklerini anlayamıyordum.

Sonradan öğrendim: Kadının biri arıktaki kelleyi bulmuş, onun çığlığına nereden çıktıkları belli olmayan sekiz on kişi gelmiş. O gelenler hemen, "Gâvurlar bir Müslüman'ı boğazladılar" diyerek kelleyi alıp saraya, yani hükümet konağına götürmüşler. Gün doğduğunda sarayın önüne öyle bir kalabalık birikmiş ki ananı yitirsen babanı bulamazmıydın. Artık nedense o kelleyi sarayın bahçesinde bir masanın üzerine koymuşlar. "Oğlum üç gündür kayıp", "oğlum iki gündür kayıp" diyen kadınların biri

gidip biri geliyormuş. O kesik bir kelle benim oğlumun diyen sekiz on kadın varmış. Böyle vahşice bir cinayetin işlenmiş olduğunu haber alan kaymakam da erkenden saraya gelmiş. Ahali bağırıp çağırıyor, “Bu din gardaşımızı gâvurlar koyun keser gibi boğazlamışlar. Suçlular hemen bulunsun! Yoksa biz yapacağımızı biliyoruz” deyip duruyorlarmış. Kaymakam olayların büyümesini engellemek için Mahalli Konsey üyesi üç beş Ermeniye saraya getirtmiş, “Suçluları bir an önce bulun ve hükümete teslim edin. Yoksa ahaliyi zaptedemem” demiş. Bunun üzerine konsey üyelerinden biri, “Sayın kaymakam, eğer bir Ermeni bir Türkü kesmişse, başka yere değil de neden Ermeni mahallesine atsın? Hem de böylesi tehlikeli günlerde. Ayrıca, sabahın o vaktinde, daha ortalık ağarmamışken o kadının ve adamların orada ne işleri vardı? Bir de bunun, yani kellenin bir Türke ait olduğunu nereden biliyorlar?” demiş. Bu sözler üzerine kaymakam, “Haklısınız, bu olayın soruşturmasını bizzat ben yapacağım. Ne olur ne olmaz, ben gelene kadar odamdan dışarı çıkmayın” demiş, ardından bahçeye inmiş.

Bu arada çarşıda bir hamamın bekçiliğini yapan, asıl adı Hacı Suphi olsa da herkesin Hacı Sıpa dediği Türk, sokakta gördüğü Türkleri ve İttihatçıları durdurup, “Hacım, hacım, daha yetmez mi? Daha ne kadar beklemeliyiz? Bu gâvurların ettikleri yetmez mi?” diyor, ortalığı velveleye veriyormuş.

O bunları söylerken kalabalığın içindeki İttihatçılardan biri de katliam ve yağma heveslilerine, “Havaya iki el ateş edeceğim. Birincisinde bir şey yapmayın, ikinciye bekleyin” demiş. Tam o anda yanında bulunan abisi, “Kes sesini de şu tabancayı bana ver!” deyip kardeşinden tabancayı almış, etrafta toplananları da, “Siz de savuşun gidin. İşinize gücünüze bakın. Geçti o günler!” diye azarlamış.

Öğlene kadar o kellenin kendi oğluna ait olduğunu söyleyen en az on beş yirmi kadın çıkmış; ama hiçbiri bunu ispat edememiş. Kaymakam askerlere halkı saraydan uzaklaştırmaları emrini verdiği sırada Türk bir kadın ah vah ederek sarayın bahçesine girmiş. Kelleyi incelemiş. Hatta açıp ağzının içine bile bakmış. “Bu benim oğlum” demiş. Kaymakam da “Nereden belli senin oğlun olduğu?” diye sorduğunda, “Üç gün önce azı dişlerinin birini çektirmişti, sol taraftakilerden birini” cevabını vermiş. Kelleyi inceleyen kaymakam kadının doğru söylediğini anlamış ve askerlere onu odasına götürmelerini söylemiş.

Kadın kaymakamın odasına girdiğinde Ermeni ekâbir hâlâ oradaymış. Kadının anlattığına göre, oğlu ve damadı ortaklaşa saban yapıp satarlarmış. Oğlu, akşamüzeri kendi oğluna, “Anandan nenene söyle, eriştene gideceğim, akşam eve geç gelirim” deyip çocuğu eve göndermiş. Fakat akşamın geç vaktine kadar oğlu eve gelmeyince kadın damadının evine gitmiş. Kapıyı açan damadına oğlunu sorduğunda adam, “Buraya gelmedi” deyip kapıyı kapatmış. Kadın da evine dönmüş. Öğlene doğru kesik bir kelle bulunduğu haberini duyduğunda yüreğine bir sıkıntı gelip oturmuş. “Hele gidip bakayım. Allah vere de benim oğlum olmaya” deyip saraya gelmiş. “Oğlumu damadımdan başkası öldürmüş olamaz, aralarında bir alacak verecek meselesi vardı” diyormuş.

Kadın bunları söyledikten sonra, kaymakam sabancı damadı polislerle buldurtup getirtmiş. Sorguya çekmiş. Damadın bir söylediği bir söylediğini tutmuyormuş. Bir de elbiselerinde kan lekeleri varmış. Kaymakam ondan iyice şüphelenmiş. Bunun üzerine kaymakam ve kadın önde, arkalarında elleri kelepçeli damat, polisler ve onların peşi sıra da belediye yetkilileri ve ahali Şehreküstü’ye, damadın evine gitmişler. Polisler evi köşe bucak aramış ama bir şey bulamamışlar. Kaymakam evin bahçesindeki, saban yapımı için kullanılan odunların altına da bakmalarını

söylediğinde bir polis dışarı çıkmış, bekleyen kalabalığa “İki-üç kişi lazım odun taşımaya” demiş. Türkler ve Kürtler oralı bile olmamışlar. Kalabalığın içindeki hamal Sarkis “Ben yaparım” diyerek içeri girmiş, odunları bahçenin diğer tarafına taşımış. Odun yığının altında da bir şey bulamamışlar. Ama duvarın dibinde yeni kazılıp doldurulduğu belli olan bir yer kaymakamın dikkatini çekmiş, “Burayı kazın” demiş. Sarkis eline kazma küreği alıp işe başlamış. Epey kazmış. Bu arada kazma seslerini duyan dışarıdaki Türkler “Temiz işte, bir şey yok! Şimdi duvarı yıkacak bu gavur!” diye yaygara yapıyorlarmış. Sarkis aldırmayıp kazmaya devam etmiş, duvarın temeline yaklaşmış, bir kazma darbesi daha vurduğu anda beden gözükmüş. Sarkis “Buldum! Buldum beyim!” diye bağırıp cesedi çıkartmış. Cesedin kolları ve bacakları da kesikmiş. Sadece gövdesi kalmışmış. Damat, bakmış ki her şey ayan beyan ortaya çıktı, suçunu itiraf etmiş. Kurbanın kız kardeşi yani katilin karısı da, kardeşinin odunlara bakmak için eğildiğinde kocasının dahra ile onun ensesinin köküne nasıl vurduğunu, kollarını bacaklarını nasıl kesip yaktığını, gövdeyi nasıl gömdüğünü, kellei nasıl bir zembile koyup çıkıp gittiğini, giderken de kendisine kimseye bundan söz etmemesini, aksi halde kendinin de başına aynı şeyin geleceğini söylediğini anlatmış. Karısının bunları söylemesi üzerine katil, kolları ve bacakları Türk mezarlığında bir mezara attığını, kellei de kilisenin kapısına bıraktığını itiraf etmiş. Kaymakam “Neden kilisenin kapısına bıraktın kellei?” diye sormuş, ama adam cevap vermemiş. Daha sonra polisler gelip sorduğunda zangoç katilin dediğini doğrulamıştı. Ama polisler “Niye hükümete haber vermedin de Boklu Bostan’a attın?” dediklerinde “Korktum” diye cevap vermişti.

Katilin itirafı katliam işareti bekleyenleri sinirlendirmiş, Ermenileri rahatlatmıştı. Her şeyin açığa çıkmasından sonra Türk

ekâbirlerden birinin diğerine “Ben size fırsatı kaçırdınız demedim mi?” diye serzenişte bulunduğunu duymuş bizim ekâbir. Katil yargılandı. Kurbanın anası göze göz istedi. Mahkeme katilin idamına hükmetti. İttihatçılar idam kararı çıkmaması için çok uğraştılar, ama idamı engelleyemediler. Olaydan yaklaşık bir yıl sonra damat, Arasa Meydanında darağacını boyladı.

Bu olaydan sonra Türkler artık kolay kolay katliam yapamayacaklarını, Ermeniler de hiçbir zaman tedbiri elden bırakmamak gerektiğini anlamışlardı. Onlar tedbiri elden bırakmasalar da, I. Dünya Savaşı İttihat ve Terakki’nin emellerini gerçekleştirmesi açısından büyük bir fırsat olmuş, ilk başta benim cemaatim olmak üzere Ermenilerin neredeyse tamamından kurtulmalarını sağlamıştı. Neyin nasıl yapıldığını sağır sultan bile duyduğuna göre sizlerin de yaşananları bildiğinizi sanıyorum. Bu nedenle onların nasıl sürgüne gönderildiklerini, akıbetlerinin ne olduğunu söylememe gerek yok diye düşünüyorum.

1915 yılında sürgüne gönderilen cemaatimin Emvali Metruke Kurulu’na teslim ettiği malların bir bölümünün konulup kapısı aynı kurul tarafından mühürlenene bina kısa bir süre için depo olarak kullanıldı. Lakin kapının mührü resmi yetkililer tarafından kırılarak içindeki malların mezatla satılmasından sonra, savaş bitene kadar, askeri istasyon ve bir ara da sevkiyat merkezi olarak kullanıldım. Sevkiyat merkezi olarak kullanıldığım sürede çeşitli şehirlerden Arabistan çöllerine gönderilen Ermenilere barınak olmuştum. O zavallıların durumu içler acısıydı. Bir gün diğer görevlilerle birlikte onları teftişe gelen askeri bir müfettiş kapıdan içeri girip beş on adım atmıştı ki ayaklarının altında ezilen bitleri gördüğünde geriye dönmüş, “Geri dönün, anlaşıldı, tamamen araştırdık, dış düşmanlara gerek yok” deyip hemen dışarı çıkmıştı. Bu müfettişin sözleri savaş döneminde hem benim durumumu hem de kentin durumunu anlatmaya yeter de artar.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle anavatanlarına geri döne-bilen cemaatim 1919 yılında Noel'i kutlamak amacıyla binamı temizlediler, sürgün öncesinde silah arama bahanesiyle kazılan çukurları doldurup tamir ederek dört yıl sonra yeniden ibadethane olarak hizmet vermeme sağladılar. Savaş sonrası İngiliz ve Fransız işgal dönemlerinde kilise olarak hizmet vermiştim. Ama 1923 yılına gelindiğinde cemaatimin tamamı zorunlu olarak Suriye'ye göç ettiğinden kilise olarak kullanılamaz hale gelmiştim.

1923 yılında ilan edilen cumhuriyetin hemen ardından nasıl ve neden böyle bir karar verdiler anlayamadım ama beni hapishane olarak kullanmaya başladılar.

Cemaatimi kaybettikten tam 30 sene sonra, soğuk bir Aralık günüydü. Birinin duyulur duyulmaz bir sesle, "Ve işte beyaz ve muazzam binarla buradasın. Teperin yamacında mağrur ve hü-zünlü duruyorsun. Her fırsatta Apostolik milletten akramın çocuklarla yanına gelirdik; içerideki ortamı, tütsünün ve balmumu-nun kokusunu çok severdim. Henüz çok küçük yaşlardayken topluluğunu ve Ermeni bütünlüğünü severdim. Seni daha iyi görebilmek için Vartanyan Okulu'nun dar sokağına girdim. Ve ya-rından yürüyerek yukan doğru geldim, daha dar bir sokağa çık-tım, orayı koruyan birkaç polis sohbet ediyordu çünkü Ermeni kilisesini, yani seni hapishaneye dönüştürmüşlerdi. Dört tarafın-daki haçlar hâlâ duruyor, her haçın altında 1892 yazıyor" deyip epey bir süre durduğunu, duvarlarıma, alt kısmıma, siyah ve be-yaz taşlanma hasret dolu gözlerle baktığını görmüştüm. O kişi dikkat çekmek istemediği için yeniden önümdeki geniş sokağa dönmüş, çanıma yaşlı gözlerle uzun uzun bakmıştı. Kim bilir hangi hatıralara dalmıştı. O yanımdan ayrılmak üzereyken, "Ça-rımı indirmek için çok uğraştılar, ilkinde bir işçi düşüp öldü. İki-cisinde iki işçi düşüp ağır yaralandı. Üçüncü denemelerinde de başarılı olmayınca vazgeçtiler ve hâlâ 1907 yılında konulduğum yerdeyim, ama sesim sedam çıkmıyor!" diye seslendim ama beni

duymadı. Kim miydi o adam? Büyük ihtimalle, yıllar sonra, 1951 yılında Türkiye'yi ziyaret etmelerine izin verilenlerden biriydi.

İlk dönemlerde bunun geçici bir süreliğine olduğu söyleniyordu, ama 20-25 yıl sonra benim durumumu Av. Hulusi Yetkin, *Gaziantep Kültür Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*'nin 10 Mart 1958 tarihli 5. sayısında yer alan "*Gaziantep'li Kötülük Öğreten Okul*" başlıklı makalesinde ele alarak şöyle yazmıştı: "*Gaziantep şehrinin kiliseden bozma bir Ceza ve Tevkif Evi vardır. Buraya en az beş yüz mevkuf mahkûm sanki eşya gibi istif edilmiştir. Bu mahkûm ve mevkuf-lar tahtadan bölmeli koğuşlarda yatarlar, aynı yerde yemek pişirirler ve aynı yerde konuşurlar. Çalışmak yoktur. Çocuklar hariç, diğerlerine okuma yazma da öğretilmez. Fakirlere arada sırada dağıtılan helva gibi yiyeceklerden başka yemek de vermek mümkün olmamaktadır...*"

Geçici denilmesine rağmen 1983 yılına kadar hapishane olarak kullanıldıktan sonra restore edilerek camiye dönüştürüldüğümde biri çan kulemin üzerine, diğeri ise kubbemin güney batı tarafına olmak üzere iki tane minare inşa edildi. Binamın dış ve iç yüzeylerinde, Hristiyan ve Ermeni geçmişimi hatırlatabilecek figürler ve yazıtlar da itinayla silindi. 1985 yılından günümüze kadar en azından ibadethane olarak kullanıldığıma bugün şükrediyorum.

ARASA

Arasa'ya gidip bir şeyler aldım, dediğinizde şayet karşınızdaki Anteb'in yerlisi değilse, bir şeyler aldığınızı anlar da nereye gittiğinizi sanırım anlayamaz. Sözlüklere baksa da bulamaz. Çünkü Arasa, Anteb'in kendine has lehçesiyle çarşılarda aynı çeşit eşyayı satan esnafın bulunduğu, üstü örtülü dükkânlar ve önü saçaklı çarşı anlamına gelen "Arasta" kelimesinden gelmektedir. Bir zamanlar kentin ticari ve iktisadi yaşantısının kalbi idim. Bütün zanaat ve ticaret erbabı ya benim olduğum bölgede ya da yakınlarımda toplanmıştı. Yaşlı bir Antebliye

beni sorsanız onun aklına çeşitli işkollarına ait yüzlerce dükânın, hanların, bedestenlerin, ambarların, ardiyelerin, ahırların, meydanların, sokakların ve geçitlerin, arı kovanı gibi kaynaşan insanların bulunduğu yer gelir. Bir zamanlar müşteri çağıran satıcılar, tellâllar, hamallar, sıra sıra dizilmiş mahra denilen sandıklar, tablalar, çuvallar, canlı cansız kalabalığın içinde bir yerden bir yere çuvallar, mahralar taşıyan eşekler, katırlar gözlerinin önünde şekillenir. Kürkçü, Tuz, Mecidiye, Tütün, Buğday, Şeker ve Belediye hanlarıyla; Tekke, Hacı Nasır, Karatarla, Hacı Veli, Hüseyin Paşa, Boyacı camilerinin bir kısmı benim bulduğum, bir kısmı da bana çok yakın bölgelerde bulunurlar. Bir zamanlar kentin orta yeri sayılırdım. Dört bir yandan gelen yollar, sokaklar benim bulduğum alanda birleşip ayrılırlardı; yaptıkları işe göre, meslek adları ve pazar kelimesinden meydana gelmiş Hurdacı Pazarı, Direkçi Pazarı, Elmacı Pazarı, Hasırcı Pazarı, Kavaf Pazarı, Harat Pazarı, Avrat Pazarı gibi çeşitli kısımlarım vardı. Günümüzde adeta turistik bir çarşı görünümünü almış olmama rağmen bundan iki yüz yıl kadar önce, az önce dediğim gibi kentin zanaat ve ticaret merkeziydim. O günden bugüne nasıl geldiğime gelince...

Anteb Anteb olalı ben de vardım diyemeyeceğim. Şöyle ki; kent kalenin etrafında gelişmeye başladığında benim bulduğum bölgede bostanlar, yani sebze bahçeleri vardı. Zamanla kalenin güneyine doğru kent gelişti ve ben de 14. yüzyılın ortalarından itibaren oluşmaya başladım. 16. yüzyılın başlarında kent Osmanlıların egemenliğine geçtiğinde gelişimim kısa bir süreliğine de olsa durmuş olmasına rağmen, kenti terk edenlerin büyük bir kısmının geri dönmesiyle yeniden eski canlılığımı kazanmıştım. 17. yüzyılın başlarından itibaren kentin zanaat ve ticaret merkezi haline geldiğimi söyleyebilirim. Hele Sultan IV. Murad Bağdat seferine giderken uğradığında ona Bağdat'ı fethedeceği

müjdesinin verilmesi ve bu fethin gerçekleşmesiyle, dönüş yolunda bana yeniden uğradığında, bir cami ve ona gelir getirecek bir han yapılması için bağışladığı parayla Tekke Camisinin ve Buğday Pazarının yapılması sonucu gelişimim hız kazanmıştı. Bu dönemde gelişıyordum gelişmesine ama yine de kendi yağıyla kavrulan bir kentin ticaret ve zanaat merkezinden başka bir şey değildim. Aslına bakarsanız, gerçek gelişme dönemim 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştı. Bulunduğum bölgedeki hanların ve bedestenlerin neredeyse tamamı bu dönemde yapılmıştı. Hatta önceleri mescit olarak yapılan ibadethaneler yine bu dönemde büyütülerek camiye dönüştürülmüşlerdi. Bu durum da bize kentin gelir seviyesinin benim sayemde yükseldiğini göstermektedir.

Ama ne yazık ki, ticari hayatın canlılık kazanması, daha 30-40 yıl öncesine kadar kapalı bir ekonominin hüküm sürdüğü kentin kısa sürede dışa açılması ve üretimin artmasıyla sağlanan bu gelir artışından kent halkı eşit oranda yararlanamamış, bu durum huzursuzluğa neden olmaya başlamıştı. Kentin nabızı benim bulunduğum bölgede attığından, o günlerde çarşı esnafının ve sıradan halkın fark edemediği yüksek tansiyonu hissedebiliyordum. Ama yapabileceğim bir şey yoktu. Bir de azınlık olarak nitelendirilen Hıristiyan halka baskıcı politikalar uygulanmaya, Müslüman halk özellikle Ermenilere karşı kışkırtılmaya başlanmıştı. Bu durumdan nemalanmak isteyen kentin ekâbir Müslümanlarının bazıları yoksul halkı, yıllardır komşuluk hukuku çerçevesinde yaşayan ve birbirlerine zarar vermeyi aklının ucundan dahi geçirmeyen insanları “din elden gidiyor”, “vatan elden gidiyor” fısıltılarıyla komşularına düşman gözüyle bakmaya yönelme gayreti içinde olduklarını gözlemliyor, duyuyordum; ama yapabileceğim bir şey yoktu. Nitekim 16 Kasım 1895 Cumartesi günü, kışkırtılan yoksullardan ve civar köylülerden oluşan kalabalık gün doğarken çarşıdaki dükkan sahibi Ermenileri

vahşice öldürmeye ve mallarını yağmalamaya başlamıştı. O zamanlar demir kepenkler kullanılmıyordu. Bütün dükkânların kepenkleri tahtadandı. Ermeni dükkânlarının kepenklerine diğerlerinden ayırt edilmesi için gece beyaz tebeşirle uzun bir çizgi çizilmişti. Güruh böylelikle dükkânları yağmaladı. Mallar talan edildi, alınıp götürüldü, evler-dükkanlar yakılıp yıkıldı. Ermeni bir nalbant yakalanmıştı, ölümle tehdit ediliyordu; komşuları araya girdiler, acıyarak, *"Ulan gavur, dinini tazele de kurtaralım seni"* diyorlardı. Adam Türkçe konuşuyordu ve eğitimsizdi; eğilip ellerini yere koydu, bir parça toprak alıp ağzına attı ve *"Bir can için dinimi değiştirmem, vurun"* diye cevap verdi. Onu oracıkta öldürdüler. Müslüman bir fırıncının yanında çalışan Ermeni bir işçi korkudan odunluk deliğinin boşluğuna girip saklanmış, böylece hayatta kalabilmişti. O fırının bitişiğindeki bakkal dükkânı iki ortağındı; ortaklardan Ahmet Ağa şişman, iri yarı bir adamdı, ortağı Hagop Acoyan ise ufak tefek, çelimsiz biriydi. Ahmet Ağa'nın Cuma günü akşamüzeri dükkânı kapatırken Hagop'a *"Ortak, ortalık bozuk, yarın çarşıya gelme, evde kal"* diye fısıldadığını duymuştum. Hagop ortağının sözünü dinlemiş, o gün çarşıya inmemiş ve ölümden kurtulmuştu. Çarşıda kargaşa başladığında ortalığı *"Gavur bastı!"* nidaları kaplamıştı, insanlar nereye gideceğini bilemeden sağa sola kaçışıyordu. O kargaşada iki Ermeni işçi Ahmet Ağa ve Hagop Acoyan'ın bakkal dükkânının önüne gelmiş, ne yapacaklarını, nereye saklanacaklarını bilemeden korku dolu gözlerle etrafa bakıyorlardı. Onların şaşkınlığını gören Ahmet Ağa, *"Ulan ikiniz de içeri girin!"* deyip onları dükkânı ikiye bölen bir perdenin arkasına saklamıştı. *"Allahu Ekber!"* nidalarıyla ilerleyen kalabalık dükkâna yaklaşıyordu. İşçiler korkudan zangır zangır titriyorlardı. Ama onlar tanımadıkları bu iyi kalpli insana güveniyorlardı. Başında Ahmediye sarığı olan Ahmet Ağa dükkânın kapısını kapatıp dışarı çıkmıştı. Dükkânın

önünde biriken kalabalığa, "*Bre gafiller! Bre akılsızlar! Aco gavurunun çoktan burayı bana satıp gittiğinizden haberiniz yok mu? Bu dükkân benim!*" demesiyle kalabalık dükkândan uzaklaşmış, o iki işçinin de hayatı kurtulmuştu. Kalabalık öldürmeye ve yağmalamaya yarım saat kadar devam etmiş, iki adımlık yoldaki saraydan Yüzbaşı Veli Ağa yanında sekiz on zaptiye ile çarşıya indiğinde yağmacı katliamcılar dağılmıştı. Fakat onlar çarşıdan uzaklaşırken Veli Ağa'nın "*Ulan hınzırlar! Arları kırm, balı alın dedikse, kovanı parçalayın mı dedik?*" haykırışı hâlâ kulaklarımda çınlar. Veli Ağa'nın ve zaptiyelerin gelmesinden hemen sonra çarşı derin bir sessizliğe bürünmüştü bürünmesine de, kentteki olayların gürültüsü ve yakılan evlerin alevlerinin göğe yükselmesi iki gün daha devam etmişti.

Bu olaydan sonra yaralarımın sarılması dört beş ayı bulmuştu. Eski canlılığımı yedinden kazandıktan sonra, çarşı esnafı ve buraya gelen halk sanki o olaylar hiç olmamışçasına hayatlarına devam etmeye çalışırken, bir gün, küçük meydanımdaki Kadı Kasteli'nin, ki Kadı Mahir Efendi tarafından yaptırılmıştı, basamaklarında biri Müslüman, diğeri Ermeni iki dükkân komşusu oturmuş sohbet ediyorlardı. Ermeni bir ara, "*Her şey oldu bitti. Bak hayatımız yeniden hiçbir şey olmamış gibi devam ediyor. Madem bu şekilde devam edecekti, ne gerek vardı bu kadar insanın ölmesine, evlerin ve dükkânların yağmalanmasına?*" diye yakındığında Müslüman komşusunun ona verdiği cevabı duyduğumda donup kalmıştım: "*Bak komşum; siz, yani Ermeniler çok ileri gittiniz ve hızla ilerlemeye devam ediyorsunuz. Siz böyle ilerlerseniz bizim size yetişmemiz mümkün değil. Ya siz yavaşlayacaksınız ya da biz hızlanacağız. Gözüken köy kılavuz istemez; sizin yavaşlamak gibi bir niyetiniz yok. Bizim de hızlanmak için çabamız yok. Bu durumda size nasıl yetişebiliriz? Ancak, her on beş yirmi yılda sizlerden kesebildiğimiz kadarını keserek, yağmalayabildiğimiz kadarını yağmalayarak.*"

Her neyse, olan oldu. Ateş düştüğü yeri yakmakla kaldı ve hayat devam etti. Ateş dedim de aklıma geldi. Tam rahat bir nefes almaya başlamıştım ki 1902 yılında çarşıda attarlık yapan Musa adında bir Yahudi'nin dükkânında yangın çıktı. Dokuz dükkân ve bir kahvehane alevler içinde kalıp küle döndü. Ama yine de yangını ucuz atlatmıştım. Ucuz atlamıştım diyorum, çünkü bir sonraki yangın olan 1923 yangınında onlarca dükkân yanmış, binlerce liralık maddi hasar meydana gelmişti. Bu yangından sonra, çarşımun üstünü örten hasır örtülerin yangının yayılmasına neden olduğu için kullanılması yasaklanmıştı.

İlk yangın canımı fazla yakmamış, hem ben hem de çarşı esnafı günlük yaşantımıza devam etmiştik. Ta ki I. Dünya Savaşı başlayana kadar. Dünyayı kasıp kavuran bu savaş doğal olarak ben de etkilemişti. Çarşı esnafının tamamı kara kara düşünürken birilerinin savaşın nimetlerinden yararlanmak için ellerini ovuşturduğu gözümünden kaçmıyordu. Halk huzursuzdu; sinek vızılısından endişe duyuyor, esen yelden işkilleniyordu. 21 Temmuz günü sabah güneş meydanların köşesinde parlamaya başladığında Kale'den yapılan top atışlarının gümbürtüsüyle Seferberlik ilan edildiğini anladık. Savaşın ilanı nedeniyle kentin çeşitli yerlerine gönderilen davulculardan biri de meydanıma gelmiş, coşkulu duyurular okumuştur.

Civar köylerden halk bayraklarla donatılan kente akın etğinde Ağustosun son günleriydi. Herkes ayaktaydı, her dükkânın önünde, minarelerde, camilerde ay-yıldızlı Osmanlı bayrakları dalgalanıyordu. Minarelerin tepelerindeki sarı metal hilaller parlatılmıştı. Seferberlikle birlikte, temsil perdesinin açılması gibi, acılı deneyimler yaşamış halkın karşısına boyanmış yeni yüzler ve olaylar çıkmaya başlamıştı. Kulaklar birbirinin zıttı haberlere alışmıştı. Halk sadece hastalık veya yaralanma nedeniyle hava değişiminde olan askerler, yolcular ve gizlice gelen

mektuplar sayesinde politik gelişmelerden haberdar olabiliyordu. Ama savaş haberlerini İstanbul'dan geç gelen gazetelerden ve şehirde basılan İttihatçıların günlük yayın organı *Milli Ajans* duyuruyordu. Halk bu gazeteye Ajans, satıcısına da Ajansçı Givili derdi.

Kentin renkli simalarından, ellili yaşların sonunda biri olan Givili, ki daha çok Givili Ammi adıyla tanınırdı, uzun ve görkemli cüssesi ve mason tarzı sakalıyla bir bilim adamı görünümündeydi. Halk, özellikle Türkler, Givili Ammi'nin hitabetine, yürekten konuşmasına ve bilgisine hayrandı, kendisine büyük saygı gösterirlerdi. Givili okuryazar bile değildi, mesleği çulhaydı, sattığı *Ajans*'ın içindekileri kapatmadığı ağzından öğrenmek çok defa mümkündü. Fakat Givili Ammi'nin bildikleri ve o benzersiz hitabetiyle duyurdukları şeyler gazetenin sahibi Rüştü Hoca'nın söyledikleri ile sınırlıydı. Givili Ammi matbaanın kapısından birkaç adım attıktan hemen sonra ayaklarının üzerinde yükselerek horoz ötüşü gibi bağırmaya başlar, bağirtısı çarşıya kadar ulaşırdı; dükkân sahipleri ve gelip geçenler günün havadislerini duymak için kulak kesilirlerdi. Givili Ammi'nin çarşısında kürsüsü vardı; kürsü dediğime bakmayın, Kadı Kastepli'nin yerden yükselen çeşmesinin kenarı onun kürsüsüydü. Bazen elini kaldırır (havadisler iyi olduğunda), yüksekte duyururdu haberlerini:

- *Cesur askerlerimiz sayesinde Erzurum cephesinde düşman geri püskürtüldü.*

- *Kanal [Süveyş Kanalı] tarafında düşman 1.000 yaralı, 800 ölü ve çok sayıda cephane bırakarak geri çekildi.*

- *Çanakkale'de savaş şiddetlendi; düşmanlar üç gün aralıksız bizim mevzileri bombaladı, karaya çıkmayı başaramadılar.*

- *Kut el Amar cephesinde düşmanın 15.000 kişilik kuvveti kuşatıldı.*

Yaşasın Osmanlının cesur savaşçıları, bin yaşa strateji uzmanı komutanları!

Givili Ammi son sözünü tamamlar tamamlamaz galeyana gelen kalabalık hareketlenmeye başlar. Yüzlerce el paralarını hazırlamış olarak uzanmıştır "*Bana da ver!*", "*Bana da!...*" bağırışlarıyla. Çünkü Givili Ammi'nin para üstü vermek gibi bir adeti yoktur.

Lakin Givili Ammi'nin *Ajans*'ı karın doyurmuyordu.

O sene kış kent halkı her senekinden daha fazla üşütmüştü. Bahar gelmişti gelmesine ama halkın yüreğini ısıtacak güneş doğmamıştı. Karanlık günler devam ediyordu. Hele 1915 ilkbaharında Zeytun ve Maraş'tan gelip de Suriye çöllerine sürgüne gönderilenleri görmek Ermeni esnafını iyice kaygılandırmıştı. Çarşıdaki Ermeniler neredeyse işi gücü bırakmış, dükkandan mı götürüleceklerini yoksa yolda mı tutuklanacaklarını, haberin eve mi geleceğini yoksa gece mi çağrılacaklarını, aileleriyle birlikte mi götürüleceklerini yoksa ayrı mı sürüleceklerini ya da kendilerini tahmin edemedikleri bir akıbetin mi beklediğini merak edip duruyor, birbirlerine bu soruları sorup endişeli bir şekilde bekliyorlardı. Bir gün duvarlara yapıştırmış bir *duyuru* görüldü: "*Haber verildikten iki gün sonra yola çıkmaya bütün Ermeniler hazır olsun.*" Bunu diğer duyurular takip etti, bir tellal günde beş kez "*Dinleyin! Ey ahali! Anladım anlamadım demeyin, yukarının emrine göre bütün Ermeniler, erkeği kadını, büyüğü küçüğü, körü topalı, akılsızı okumuşu, kahanası öğretmeniyle, velhasıl son gavuruna kadar hepsi gidecek!*" diye meydana ve çarşıda ilan etti.

Savaş döneminde günler geçmek bilmiyordu, ama sürgün edilenlerin gelip geçmeye devam ettiğini duyup işitiyordum. Sonra çarşıda daha önce hiç görmediğim kaba saba insanların dolaşmaya başladığını gördüm; Ajansçı Givili'yi ağızları bir karış açık hayran hayran dinleyen bu insanlar yerinden yurdundan edilen Türk muhacirlermiş.

Bir gün Givili her zamanki kürsüsüne çıkıp *Milli Ajans*'ın başlıklarını Rüştü Hoca'dan öğrendiği kadarıyla bildirdikten sonra,

kimden öğrendiyse öğrenmiş, Antep'in Osmanlı İmparatorluğu'nun 2. Ordusuna bağlandığını duyurmuştu. Halk için bu haberin bir önemi yoktu. Hatta biri "*Ha 4. Orduya bağlanmışsınız, ha 2. Orduya. Hepsi bir ordu değil mi?*" demişti. Bunun üzerine Givili kasıla kasıla, çokbilmiş bir tavırla, "*Sen öyle zannet!*" deyip kürsüsünden öfkeyle inmişti. Öfkesinin sebebi elindeki gazetelerin yarısından çoğunu satamamasıydı. Çünkü artık halkın gazeteye verecek parası kalmamıştı.

Givili'nin "*Sen öyle zannet*" demesinin üzerinden bir hafta bile geçmemişti. Daha önce üstünkörü yapılan soruşturmalardan eser kalmamış, tutuklanan asker kaçaklarının sayısı artmış, askerden kaçanlara aman verilmemeye başlanmıştı. Yakalanan asker kaçakları doğru dürüst yargılanmadan idam cezasına çarptırılıyor, meydanına kurulan darağaçlarında günde en az iki-üç kişi sallandırılıyordu. Givili de haklı çıkmanın gururuyla çarşıda dolaşmaya devam ediyordu.

Givili gururla dolaşıyordu dolaşmasına da halkın büyük çoğunluğu gibi onun da karnı açlıktan gurulduyordu. Açlıkla, sefaletle, hayat pahalılığıyla geçen dört sene sonunda savaş sona ermiş, Givili'nin okuduğu kahramanlık haberlerinin neredeyse tamamı yalan çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu savaşı resmen kaybettiğini kabul etmiş olmasına rağmen halk savaşın bitmesini sevinç gösterileriyle karşılamıştı.

Savaşın sonunda halkın deyimiyle para pul, her şey ateş pahası olmuştu. Ne tüccarın, ne de çarşım esnafının mal alıp satmaya dermanı kalmamıştı. Alsa da kime satacağı ki! Halkta alım gücü mü kalmıştı? Savaşın bitmesine sevinen kent halkının sevinci İngilizlerin kenti işgal etmeleriyle yarıya kaldı; ama bu işgalden yararlanmadım diyen tüccar da yalan söyler. Önce İngilizlerin sonra da Fransızların gelmesiyle çarşımdaki alışveriş bağı hareketlenmişti ve esnafım halinden oldukça memnundu.

Lakin halk memleketlerinin işgal edilmesinden hoşnut değildi; birçoğunun bunu kabul edilemez bir durum olarak nitelendirerek işgale karşı silahlı bir direniş örgütlemeye başladığı haberi bana kadar ulaşmıştı.

Ocak ayının son günü öğle vaktine doğru iki Cezayirli asker alışverişe gelmişti. Dükkânlardan birinde aldıkları malın fiyatının pahalı olduğunu söylediklerinde dükkâncı bağırıp çağırmaya, onlara küfürler etmeye başladı. Bir anda dükkânın sağında solunda ne kadar insan varsa o iki askerın etrafını sardılar. Ortalık bir anda ana baba yerine dönmüştü ki askerlerden biri tabancasını çekti. Onun silahını çektiğini gören kalabalık geri çekildi, iki asker yavaşça ilerleyerek uzaktan olanı biteni izleyen iki Türk polisine sığındı. Askerler polislerin kendilerine yardım edeceğini düşünmüşlerdi. Ama polisler onların silahlarını aldıktan sonra çekip gittiler. Savunmasız kalan askerleri halk sopalarla dövdükten sonra tekme tokat hükümet konağına götürüp bıraktılar. Hükümet konağından dönen kalabalık, olayları korku dolu gözlerle izleyen birkaç Ermeni zanaatkâra da saldırdı, saldırganlardan bazıları *"Silah vakit geldi!"* diye bağırmaya başladılar. Karğaşa anbean artıyordu, daha sabah dükkânını açarken Ermeni komşusuna selam veren bir bakkal, *"Gardaşlar, önce içimizdeki gavurları öldürelim, sonra Fransızların hesabını görürüz!"* diye bağırıyordu. Bu arada olayları duyup gelen Millici liderlerden bazıları daha savaş vaktinin gelmediğini söyleyerek kalabalığı dağıttılar. Bir şeyler olacağının habercisi bu olayda 8-10 kadar Ermeni yaralanmıştı. O günden sonra Ermeniler çarşıya çıkmaya korkar hale geldiler.

1 Nisan 1920 günü Balıklı tarafından gelen silah sesiyle güne başladığımda savaş vaktinin geldiğini ve beni zor günlerin beklediğini anlamıştım. Benim işim ticaret, alışveriş; savaş olsa da olmasa da hayat devam ettiği sürece ben işime bakar, mal alır satarım, ama satmak için önce satacak şeyi bulup almak lazım.

Kent kuşatılmış, giriş çıkışlar imkânsız hale gelmişti. Mal gelmeyince elindeki malı değerinin iki üç, hatta beş katına satan tüccar bile kara kara düşünmeye başlamıştı. O günlerde çarşımda olan tek şey yokluktu!

Tam on bir aylık bu yokluk döneminden sonra Anteb Harbi dedikleri savaş bitmişti. Ama bende nefes alacak derman kalmamıştı. Savaş bitip de kendimi yeni yeni toparlamaya başlamıştım ki az önce sözünü ettiğim yangın (1923 yılında) gene belimi büktü. O yangından hemen sonraydı. Yaşlı bir adamın çarşının halini gördüğünde, "*Mazlumun ahını alan iflah olmazmış!*" demesini unutamam.

Ne savaş ne sürgün, ne göç ne işgal, ne de yangın beni yiyip bitiremedi. Neredeyse üç yüz yıldır ayaktaydım. Sendelediğim günler oldu. Ama yıkılmadım. O kötü günlerde bile umutsuzluğa kapılmadım. Direnebildiğim kadar direndim. Kentin en önemli yeri olma özelliğini korudum. Lakin bir müddet sonra eski esnaflarım ve zanaatkarlarım göçüp gittiler, yeni gelenlerse kadrime kıymetimi bilmediler. Ayakta kalabilmem için gerekenleri yapmadılar; dükkânlarımı, hanlarımı, hatta camilerimi kendi kaderlerine terk ettiler.

Yıllar geçtikçe yıprandım. Bir de kent büyüyüp yeni yeni çarşılar oluşmaya başladığında ıssız bir adada ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış bir mahkûm gibi her geçen gün nihai sona doğru yaklaşılmaya başlamıştım ki ülke genelinde eski pazarların, hanların, hamamların restore edilerek turizme kazandırılmaya başlandığı haberi bizim buralara kadar ulaştı; kentin yerel yönetimi bu furyadan yararlanabileceğini anlayarak kolları sıvadı, sağımı solumu düzeltmeye girişti. Bu hamle benim için bir hayat öpücüğü olmuş, yeniden hatırlanmıştım. Daha düne kadar kimserin dönüp bakmadığı dükkânlar birdenbire değerlenmiş, kolay yoldan para kazanma peşinde olanlar çarşıma üşüşmeye başlamıştı. Artık ne de olsa *Tarihi Turistik Çarşı Arasa* olmuşum. Fakat eski hâlimden eser yoktu.

KIRKAYAK

Haydi, gelin sizinle birlikte I. Dünya Savaşı öncesinde Anteb'de Başkarakol'dan Suburcu Caddesi'nin başladığı yere kadar yürüyelim. Yani benim bulunduğum caddeye (o zamanlar bir patikadan başka bir şey değildim). Bakalım neler göreceğiz? Neler kalmış? Neler zamanla yok olup gitmiş?

Başkarakol dedim de, buranın neresi olduğunu siz sayın okuyucularım tamamı belki bilmeyebilir. Başkarakol olarak adlandırılan bölge şimdiki Anteb Lisesi'nin olduğu yerdir, dersem Antebli olan okuyucularım hemen anlayacaktır. Lakin kente yabancı olan okuyucular da olacağından başlangıç noktamızı kısaca izah edeyim. Burası o zamanlar kenti batısını Kilis ve Halep'e, kuzeyini Maraş'a bağlayan yolların kesişme noktasıydı.

Buraya neden Başkarakol denildiğine gelince; 1899 yılında Anteb'e İzmirli İsmail Bey adında bir kaymakam tayin edilmişti. O tarihte kent 1895 katliamının yaralarını yeni yeni sarmaya başlamıştı. İşte bu çalışkan kaymakam döneminde kentte asayişin sağlanması amacıyla çeşitli yerlere karakollar inşa ediliyordu. Bu karakollardan biri de sözünü ettiğim yerde, yani Maraş yolu ile Halep yolunun kesiştiği noktanın kuzeybatısında, yolun hemen bitişiğine yapılmıştı. Kente ilk giriş noktası olan bu yere de halk Başkarakol adını yakıştırmıştı.

Bu noktadan yürümeye başladığımızda, daha iki adım bile atmadan sol tarafımızda çağıldiyarak Alleben'e doğru akmasından dolayı Çağcağ olarak adlandırılan pınarı görmeden suyunun sesini duyarız. Pınarın yanına vardığımızda, sağ tarafımızda Kaymakam İsmail Bey'in yaptırdığı evi, onun az ilerisinde ise Kilikya Enstitüsü'nü görürüz. Kilikya Enstitüsü'nün ardında ise o zamanlar Harir Darül-tahsil denilen İpekçilik Okulu binasını görürüz. Doğuya doğru yürürken, sol tarafımızda, biraz çukurda kalan bostanların arasında nazlı nazlı akan Alleben sanki bizi takip ediyordur. Sağ tarafımızda ise yüzlerce zerdali ağacının yer aldığı Zerdalilik, onun içindeki Eşek Kasteli'nin yanından geçtiğimizde, patıkanın sağında Loğ Baba türbesini yer alırdı ki burası hacı kabilelerinin güneye hareket etmeden önce toplanma yeri idi. Hac farızasını yerine getirmek için yolcular burada toplanmıştı. Buralı mahşer yerine döner, kudüm ve mansur sesleri birbirine karışırdı. Loğ Baba türbesinin karşısına Kaymakam Necmettin Bey tarafından bir kahvehane yaptırılmış, kahvenin etrafına kırk adet sütun dikildiğinden halk burayı *Kırkayak* diye adlandırmıştı. Ağaçlık bir yer olan bu bahçenin karşısında ise neden buraya yapıldığını bir türlü anlayamadığım Bayazın Oğlu'nun harı yer alır. Bir taraftan, kentin dışına, ticaret ve imalat merkezinin bu kadar uzağına bir han yaptırmak akıl kârı değildir diye düşünürüm; bir yandan da bu harı yaptırmanın amacı,

yaşadığı olaylardan sonra, kente gelecek işadamlarının ve ecneblerin güven içinde konaklamasını sağlamak olsa gerek, derim kendi kendime. Bayazın Oğlu'nun hanına vardığımızda artık kente girmiş oluruz. Sağ tarafımızda Akyol Mahallesi, sol tarafımızda Akyol karakolu, onun hemen ilerisinde Halep Valisi Ferhat Paşa'nın yaptırdığı Ferhadiye Camii, ki halk buraya Akyol Camii der. Kırk-elli adım daha attığımızda Tüffah Hamam ve onun bitişiğinde Fransiskan manastırı, yani Kendirli kilisesini görürüz. Şayet doğuya doğru gitmeyip de güneye yönelecek olsaydık Tüffah Hamamın karşısındaki yoldan Eblehan çarşısına çıkardık. Kendirli kilisesini geçer geçmez bir başka türbeyle, Yuf Baba türbesi, onun karşısında yolun sağında ise Küçük Paşa Hamamını görürüz. Doğuya doğru on adım dahi atmadan Yuf Baba Türbesi ile Çınarlı Camii arasında, kendisi öldükten sonra Amerika'ya göçen evlatlarının okul olarak -Grtasirats Okulu- kullanılmak için tahsis ettikleri Nigoğos Ağa Nazaretyan'ın muhteşem evini görürüz. Ve Çınarlı Camii... Bahçesinde bulunan devasa çınar ağaçlarından dolayı bu adla anılan caminin asıl adı Bey Camiidir. Sağ tarafımız Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kayacık Mahallesidir; o mahalleye açılan ikinci sokağın batı köşesinde Leylegyanların, doğu köşesinde ise Nazaretyanların büyük evlerini gördüğümüzde Suburcu'ndan yirmi-otuz adım uzaktayız demektir. Ve işte tahtadan yapılmış mescidin arkasında Maarif Kahvesi vardır; o zamanlar Akyol olarak adlandırılan yolun, yani benim doğu sınırına gelmişizdir. Buradan sonrası Suburcu Caddesidir.

Haydi, geldiğimiz yolu bu defa doğudan batıya yürüyerek kat edelim. Ama zamanı biraz ileri alarak, I. Dünya Savaşı'nın bitiminden yirmi yıl sonraya gidelim. Az önce gördüğümüz ahşap mescit artık yoktur. Çünkü Anteb Harbi sırasında iki ateş arasında kalmış, yanıp kül olmuştur. Sağımız solumuzun enkaz yığınlarıyla dolu olduğunu hemen fark edeceksinizdir. Bir taraftan

beni genişletme çabaları devam ederken yeni ismimin ne olacağına karar vermeye çalışmaktadırlar. Kimisi Büyük Gazi Bulvarı olsun derken, kimisi Gazi Bulvarı olsun diyor. Biz bu tartışmaları duymazlıktan gelerek yolumuza devam edelim. Bu defa solumuzda kalan Kayacık mahallesinin bana yakın evlerinin bahçe duvarlarının yıkılarak bahçelerin yola katıldığını hemen fark edeceksiniz. Sağ tarafımda ise durum daha fecidir. Bu yanımdaki evlerin neredeyse tamamı beni genişletilmek amacıyla yıkılmış, kot farkından dolayı birçoğunun ilk katları enkaz doldurularak güneyimle kuzeyim aynı seviyeye getirilmiştir. Hatta beni genişletme uğruna Anteb Harbinde ağır şekilde yaralanmış olan Çınarlı Camiini dahi tamamen yıktıklarını görmek sizi şaşırtmasın. Nigoğos Ağa Nazaretyan'ın evi de harp esnasında iki ateş arasında kaldığından hepten yok olmuştur. Leylegyanlar'ın evinin olduğu köşe enkazların toplama alanına, Fransisken manastır Halkevi, CHP İl Teşkilatı merkezi ve vilayet binasına dönüşmüştür. Yuf Baba türbesinin ise adı sanı kalmamıştır. Tüffah Hamam enkaz yığınınna dönüşmüştür. Onun önündeki alandan bir meydan yaratma çabalarını görüp batıya doğru ilerlemeye devam ettiğimizde aniden genişlediğimi hemen fark edeceksiniz. Bu noktadan Başkarakol'a kadar olan kısıma yirmi dört metre genişliğinde, sağımda solumda geniş kaldırımların olduğu, hatta orta yere ağaçların dikileceği bir refüj yapmayı planlıyorlar, ama hâlâ yazın tozdan, kışın çamurdan ne yayalar ne de az sayıdaki motorlu araçlar doğru dürüst hareket edemiyorlar. Her neyse, gelişmekte olan kentlerde olur böyle şeyler deyip yolumuza devam edecek olursak sağımızda az önce gördüğümüz Akyol camisini ve karakolunu göremezsiniz. Onlar da harpten sonra yıktırılmışlardı. Bayazın Oğlu'nun hanı yerli yerinde duruyor ama onun hemen ilerisindeki Loğ Baba türbesi yok oldu. Sağ taraftaki Kırkayak bahçesi eski güzelliğinde olmasa bile yerinde ve içine bir de çocuk bahçesi yapılmış olduğunu hemen fark etmişsinizdir. Ki-

likya Enstitüsü'nün binalarının da Gaziantep Lisesi olarak kullanıldığını tabelasından anlarsınız, ama çağıldayarak akan pınarın sesini artık duyamazsınız. Çünkü onun olduğu alana bahçeli bir ev yapılmış, pınarın suyunu da o evin sahipleri kullanmaktadır. Döndük dolaştık başladığımız yere geldik. Karakol binası yerli yerinde ama geziye başlarken tahtani olan bina fevkaniye dönüşmüş.

Şimdiki hâlimi görmek için benimle birlikte yürümenize gerek yok. Siz isterseniz de ben sizinle yürümek, size kendimi anlatmak istemem. Ama size sadece ben bir şey kaybetmedim, kaybedenlerin sizler, yani bu kentte yaşayanlar olduğunu ve ben en azından anılarımla avunurken sizlerin böyle bir olanağınızın dahi olmadığını söylemekle yetineceğim. Bir de, uzun tartışmalar sonucunda bana Atatürk Bulvarı adını uygun gördüklerini... (Ama pek de bulvara benzemediğimi geçerken belirtiyim.) Sizi az önce anlattıklarımın şu anda gördüklerinizi birbiriyle kıyaslayarak uğurlamak isterim.

BALIKLI ÇARŞISI

Geçenlerde gecenin kör karanlığında, insansızlaşmış meydanımda, esen hafif rüzgarın savurduğu kağıtların ve poşetlerin hışırtılarından başka bir ses duyulmadığı anlardan birinde duyduğum bir şarkının sözlerine dikkat kesilmiştim. Meydanımın, ki şimdi insanlar bana böyle diyorlar, batısındaki caddeden ağır ağır ilerleyen otomobilin müzikçalarının yükselen şarkının benim duyduğum bölümünde bir kadın avaz avaz *Şimdi bana kaybolan yıllarımı verseler* diye bağıryordu. O otomobilde sadece yirmili yaşların sonuna bile gelmemiş bir gencin olduğunu fark ettiğimde, kendi kendime *"Bu yaşta*

ne kaybetmiş olabilir ki kaybolan yıllarını istiyor bu genç” deyip anılarına dalmıştım.

Evet, az önce söylediğim gibi bugün insanlar bana meydan diyorlar; ama ben elli altmış sene öncesine kadar bu kentin en önemli çarşısıydım. Balıklı Çarşısı olarak da nam salmıştım. Çok eski dönemlere giderek ne sizin zamanınızı almak, ne de benim zaten bozuk olan moralimi daha fazla bozmak istiyorum. Onun yerine, kısaca geçmişte ne iken ne hale getirildiğimi ve yılların birikimini bu fırsattan yararlanarak sizlerle paylaşmak istiyorum.

Daha yakın bir zamana kadar Hükümet Konağı olarak kullanılan binanın güneyinde, bir zamanlar halk arasında Kız Sattıran Parkı olarak adlandırılan yerde, bundan 100 sene önce bulduğum bölgeye adımı vermişlerdi: Balıklı Çarşısı. Şimdi bana neden Balıklı Çarşısı dediklerini kendi kendinize sorduğunuzu ve Anteb gibi bir yerde balığın ne işi var dediğinizi duyar gibi oluyorum. Açıklayayım. Bundan üç-dört yüzyıl kadar önce bulduğum bölgenin kuzeyi taşocağı olarak kullanılırken, ocağın güneyinde bir pınar vardı ve o pınarın suyu boşa akıp giderdi. Bu suyu değerlendirmek için pınarın olduğu yere bir kastel yapılmıştı. Bu kastelde pınarın suyu büyük bir havuzda toplanır, havuzdan taşan sular da yakınlardaki evlere ve bostanlara kanallar vasıtasıyla dağıtılırdı. Bu büyük havuzun en büyük özelliği ise toprak seviyesinden bir-bir buçuk metre kadar aşağıda olmasıydı. Havuzun suyundan yararlanmak isteyenler onun dört bir kenarında bulunan taş merdivenlerden beş-altı basamak inmek zorundaydılar. Havuzda ise bir zamanlar pınarın içinden geldiği söylenen balıklar yüzüyordu. Her ne kadar balıklar bu havuzu uzun yıllar önce terk etmişlerse de Anteb halkı buraya Balıklı Çarşısı, daha doğrusu, yerel ağızla söyleyecek olursak "Balıklağan" demeye devam etmişti.

Bir zamanlar Anteb'in en büyük ve ne aranırsa bulunan çarşısıydım. Ayrıca bu kentte yaşayan her dinden ve mezhepten insanların dükkânları ve evleri burada olduğu için küçük Anteb de denirdi bana. Beni daha iyi tanıyabilmeniz için 120 sene önceki halimi anlatayım. O dönemler kuzeyimde Çukur Bostan, güneyimde Çukur Oba, batı tarafımda Eyüboğlu Mahallesi vardı ve meydanımın doğu tarafında Alaybeyi Camiine doğru uzanan dar bir sokak ile bu sokağın sağında solunda çarşayı meydana getiren dükkânlar bulunurdu. Bir zamanlar kentin üç anayolundan biri olan (anayol dememe aldanıp da geniş bir cadde olarak düşünmeyin, sadece üç, bilemedin dört metre genişliğinde bir caddeydi bu) yol çarşıımın içinden geçerek, doğudaki Arasa'dan başlayıp kendin batı sınırı olan Zerdalilik'e kadar uzanırdı.

Haydi gelin, bu dar yolda çok değil 120 sene önce, doğudan batıya doğru yürüyelim. Günümüzde Alaybeyi, eskidense Alaybeyi Çarşısı denilen yerden batıya doğru yürümeye başlarsak bugünkü Gaziler Caddesi'nde yürümüş oluruz. Bu yola Balıklağan Yolu denirdi. Az önce söylediğim gibi her iki tarafında manifatura, bakkal, fotoğrafçı, saatçi, ekmekçi, leblebici, şerbetçi, helvacı ve dondurmacı dükkânları bulunan bu yol çok dardı. Daha kırk-elli yıl öncesine kadar Şehir Kütüphanesi olarak kullanılan binaya gelmeden önce onun bitişiğinde Balıklı Mescidi vardı. Mescidin kapısı arka tarafta, Park Sokak'taydı. Mescidin kapısının önünden batıya doğru uzanan ve Balıklağan'a paralel uzanan bir yol vardı. Bu yol Eyüboğlu Camiine doğru uzanırdı. Bu arada belirtmem gerekir ki, bu mescit Balıklağan yolundan gözükmezdi. Balıklağan yolu ile mescit arasında evler vardı. Mescidin 150-200 kişi alacak bir kapasitesi ve güzel havalarda namaz kılınan bir bahçesi vardı. Balıklağan yoluna paralel uzanan Mescit kapısı önünden başlayıp batıya doğru giden sokakla Balıklağan yolu arasında dut ağaçlarının bulunduğu bir meydanlık vardı. Bu meydan tatil günleri insanların buluşup sohbet ettiği

bir yerdi. Bu meydanın doğusunda, Park Sokağı ile Balıklağan yolunun birleştiği köşede, cephesi meydana bakan Balıklağan karakolu vardı. Çevresinde küçük dükkânlar olan ve ön cephesinde beyaz mermerden silindir şeklinde dört sütun bulunan bu karakola meydandan girilirdi. Gayet güzel yapılmış bu binarın üst katı Balıklı Mahmudiye Mektebi olarak hizmet verir ve halk arasında Mahmudiye Mektebi olarak anılırdı. Balıklağan meydanının batısında, şehrin hangi tarafından gelinirse gelinsin girilebilen, Sarkis adında bir Ermeninin işlettiği meşhur kahvehane vardı. Bu arada söylemeyi unuttum, bu noktaya gelmeden önce Balıklı Mescidi'nin kapısının karşısında, meydanın kuzeyinde, kapısı Park Sokak'a bakan Basmacı Medresesi vardı. Bu medresenin kuzeyindeki dar bir sokaktan, etrafı duvarla çevrili, iki kapısından biri Park Sokak'a bakan, genellikle yaz sonlarında bulgur kaynatılan düzlük bir alan olan Çukur Bostan'a gidilirdi. Balıklağan yolunun güneyine düşen kısım ise Çukur Oba diye bilinirdi. Yolun bu kısmında da dükkânlar ile çatıları kiremitle kaplı evlerin yarı sıra Keyvan Hamamı vardı. Balıklağan Çarşısından bir zamanlar Anteb'in en meşhur caddesi olan Suburcu Caddesi'ne, bugünkü Dr. Mecit Barlas Caddesi'nden veya M. Tevfik Uygunlar Sokağı'ndan geçilerek gidilebilirdi. O zamanlar, günümüzde Hürriyet Caddesi olarak adlandırılan yol yoktu. Her ne kadar I. Dünya Savaşı döneminde, Ermeni sürgününden hemen sonra güneydeki Paşa Sokak ile kuzeydeki Suburcu Caddesi'ni güney-kuzey aksında birbirine bağlamak amacıyla birçok ev ve dükkan yıkılarak bir yol açılmaya çalışılmışsa da maddi imkansızlıklardan dolayı bu girişim 15-20 yıl sonra gerçekleştirilebilmiş ve doğu-batı doğrultusunda neredeyse ortadan ikiye bölünmüştü.

Bu anlattıklarım ile sizlere kısaca da olsa I. Dünya Savaşı önce-
sindeki ve savaş yıllarındaki halimi anlatmış olduğumu düşünün-

yorum. Gelin isterseniz şimdi size savaş sonrasındaki durumumu anlatayım. I. Dünya Savaşı'nın sonunda yeniden eski canlılığımı kazanmaya başlamıştım ki, kent önce İngilizler sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmişti. İngiliz işgali döneminde pek fazla olumsuzluk yaşamadım diyebilirim. Fakat Fransız işgali döneminde, özellikle silahlı mücadelenin başlamasıyla birlikte, benim de yaşamım altüst olmuştu. Antep Harbi olarak adlandırılan bu dönemde çarpışmaların yoğun olarak yaşandığı üç cepheden biri benim bulunduğum bölgenin adıyla anılıyordu. Diğerleri Kozanlı ve Çınarlı cepheleri idi. Zaten batı yakam Dünya Savaşı döneminde az önce sözünü ettiğim yol açma çalışmaları nedeniyle yıkılmış, binalar ve onların enkazları ile kaplanmıştı; buna bir de Antep Harbi döneminde zarar gören binaların enkazları eklenince harbin sonunda çarşının batı tarafı yıkıntıdan geçilemeyecek bir hâl almıştı. Neyse ki, bu enkazlar kısa zamanda temizlenmiş (kısa zamanda dememe bakmayın, neredeyse 10 yıllık bir sürenin sonunda), eskiden kalma binaların tamir edilmişti. Halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir çarşı görünümünü yeniden kazandığımda içimi buruk bir sevinç kaplamıştı. Buruktum çünkü eski çokkültürlülüğümden eser kalmamıştı. Acı tatlı birçok anımız olan Ermeni sakinlerim ve çarşıya gelen müşterilerim artık yoktular; kimse onların adını dahi anmak istemiyordu. Bir de doğudan batıya doğru uzanan yoluma Gaziler Caddesi adı verilmesinden bir süre sonra Alaybeyi Çarşının adının unutulmuş olmasına, ileriki yıllarda başıma gelecekleri tahmin edemediğinden dolayı çok üzülmüştüm.

Nereden bilebilirdim ki 1950'li yıllarda o daracık yolu motorlu araç trafiğine açacaklarını, 1970'li yıllara geldiğimizde ise her biri buram buram tarih kokan, geçmişin izlerini yansıtan o güzelim taş binalarımın neredeyse tamamını yıkıp yerine modernliği ve uygarlığı temsil ettiğini zannettikleri kişilsiz beton

binalar dikeceklerini. Böyle olacağını bilseydim, adımın değiştirilmesini kendime o kadar da dert etmezdim.

80'li yıllara geldiğimizde artan kent nüfusu ve araç sayısı nedeniyle o daracık yolda ne yayaların ne de motorlu araçların rahat hareket etmelerinin olanağı kalmamıştı. 90'lı yılların başında Arasa'dan batıya doğru olan yol motorlu araç trafiğine kapatılmasıyla biraz rahat nefes alabilecek duruma gelmiş ve bir şeye hemen sevinmemeyi veya üzülmemeyi de öğrenmiştim. Bu kenti yönetenlerin ne zaman neye karar vereceklerinin bilinmezliği bana bunu öğretmişti. Nitekim bir ara daracık yolumda tramvay işletmeyi bile denediler dersem lütfen şaşırmayınız. Evet, bunu da denediler. Önce yolu kazıp rayları yerleştirdiler, sonra da tramvayı. Onların ne düşündüğünü bilemem ama bana göre trajikomik bir durum ortaya çıkmıştı. Fakat bu durum da uzun sürmedi. Önce tramvay kaldırıldı, sonra da yol yeniden kazılarak raylar. Bir ara yoluma kilit taşı döşeten yöneticiler, bir süre sonra kilit taşlarını söktürüp bazalt ve mermer döşettiler. Neredeyse her belediye başkanlığı seçiminden sonra başıma daha neler gelecek diye kara kara düşünmeye başlamıştım.

Son halimi hepiniz görüyorsunuz, ne olduğu belirsiz bir görünüme soktular beni. Ama yine de en azından geçmişimden izler taşıyan bir iki binaya bir şey yapmadıklarını görerek ve ara sıra da olsa o güzel günlerimi hatırlayan veya bir yerlerden okuyup öğrenen insanların gelip geçerken benim hakkımda konuştuklarına kulak misafiri olarak teselli buluyorum.

BOYACI CAMİİ

Duyduğuma göre Şih Camii, yani Şeyh Fethullah Camii kendisini sizlere tanıtmaya bir rivayet anlatarak başlamış. Ben de kendimi tanıtmaya bir rivayetle başlayayım.

Anlatacağım bu rivayet doğal olarak Anteb'de geçiyor, zaman da 13. yüzyılın başları.

Sizlerin de gayet iyi bildiği gibi o yıllarda, yani 13. yüzyılın başlarında Anadolu'da dirlik düzenlik kalmamıştı; gücü yeten, eline geçirdiği bölgeyi keyfine göre yönetiyordu. Bir nevi derebeylik düzeni hüküm sürüyordu; neredeyse her iki adımda bir derebeyi vardı. Bu derebeylerinin halkı inim inim inletmesine karşı çıkanlar ise

eşkıya diye nitelendiriliyordu. Eşkıya diye anılan bu şahısların bazıları halkı derebeylerine karşı korumaya çalışırken, büyük çoğunluğu onlara derebeylerinden daha fazla eziyet ediyordu.

Rivayet o ki, benim inşa edilmeme bu eşkıyalardan biri vesile olmuş. Nasıl mı?

O dönemde Anadolu'nun tamamında olduğu gibi Anteb'de de eşkıya çeteleri türemişti. Gasp, yağma, talan, haraç alma, kız kaçırma gibi olaylar vakayı adli değil, vakayı adi yani sıradan olaylar olarak değerlendiriliyordu. Bir gün, bir köyden diğerine köylüler gelin götürüyorlarmış. Bir eşkıyanın da gelin olan kızda gözü varmış. Sevdiğinin gelin götürüldüğünü duyduğunda adamlarıyla düğün alayının yolunu kesmiş, gelini köylülerin elinden alarak kaçırmış. O sırada Battalhöyük civarını mesken tutan Kemalettin adındaki bir eşkıya bu olayı duymuş, adamlarıyla gelini kaçıran eşkıyanın peşine düşmüş. Onlara yetişmiş, çetin bir cenk olmuş, sonunda elleri kınalı gelini iffeti bozulmadan kurtarmayı başarmış. Gelini damadın köyüne götürüp teslim etmiş. Aradan yıllar geçmiş. Kemalettin adındaki bu eşkıya reisi işlediği bir suçtan dolayı zaptiyeler tarafından yakalanmış ve padişahın emriyle idama mahkûm edilmiş. Neticede, şimdi mührabımın bulunduğu yere darağacı kurulmuş ve Kemalettin ipe çekilmiş. Fakat o anda Allah tarafından kınalı bir el gönderilmiş ve bu el eşkıyanın boynuna geçirilen yağlı urganı tutmuş. Böylece adamın boğulup ölmesine mani olmuş. Kemalettin'i asanlar bunu görmeden onun öldüğüne kanaat getirerek çekip gitmişler. Cenazeyi kaldırması için orada ikamet eden Boyacı Yusuf'a haber vermişler. Boyacı gelip eşkıyanın bedenini darağacından indirdiğinde bir de bakmış ki adamın bedeni hâlâ sıcak ve kalbi de atıyor. Adamı sırtlayıp kendi evine götürmüş. Baygın Kemalettin'i yüzüne su çarparak ayıltmış. Ona yemek yedirmiş, o gün evinde misafir etmiş. Ertesi gün kimseye görünmeden bu diyardan kaçmasını tembih ederek adamı uğurlamış.

Aradan yıllar geçmiş. Anteb'den kaçan bu eşkiya Anadolu'daki büyük şehirlere ve en sonunda da İstanbul'a giderek tahsil yapmış. Kadılığa kadar yükselmiş, sonra da Anteb'e kadı olarak tayin edilmiş. Eskinin eşkiyası o günün kadısı olan Kemalettin Anteb'e geldikten sonra, kendisinin bu makama gelmesine vesile olan kişiye borcunu ödemek istemiş, Boyacı Yusuf'u bir zaptiye göndererek yanına çağırılmış. Yusuf, Kadı'nın kendisini çağırmasından korkmuş, ailesiyle helâlleşmiş ve zaptiyeyle birlikte Kadı'nın evine gitmiş. Boyacı Yusuf korka korka Kadı'nın odasına girince Kadı ayağa kalkıp onun boynuna sarılmış, oturması için yer göstermiş; Yusuf buna çok şaşırılmış, ne diyeceğini bilememiş, alık alık Kadı'nın yüzüne bakmış. Boyacı Yusuf'un şaşkınlığını gören Kadı *"Beni tanımadın mı?"* diye sormuş. Boyacı *"Hayır"* deyince Kemalettin başından geçen olayları anlatarak kendisini tanıtmış. Boyacı Yusuf'a kendisine yaptığı iyiliğin karşılığı olarak 50 kese altın vermiş ve *"Git, benim asıldığım yere öyle bir cami yaptır ki Anteb'de bulunan diğer camilere benzemesin, şekli de Kâbe'ye benzesin"* demiş.

Boyacı altınları almış, Allah'a şükürler ettikten sonra camiyi yaptırmış. Bundan dolayı da camiye Boyacı Camii ismi verilmiş. Sonradan Evkaf, yani Vakıflar İdaresi tarafından Kadı Kemalettin Camii olarak adlandırıldı. Şeklimin Kâbe'ye benzediği söylenemez. Kesin yapım tarihini ben de hatırlamıyorum (ne de olsa hafızasını kaybeden kentin bir parçasıyım), ama size kendimi tanıtırken söyleyeceğim tarihler olacak. Bu tarihler size yapım tarihimi hakkında fikir verebilir.

Kendimi tanıtmaya dış avlumdan başlarsam... Bu bölümüm dikdörtgen şeklindedir ve doğu, batı ve kuzey yönlerinde bulunan üç dış kapımdan da avluma girilip çıkılabilir. Avlumun batı tarafındaki dış kapımın üstünde kartuşlar içerisine sülüs hatla yazılmış kitabede şunlar yazılıdır:

"Ceddede 'imârete hâze'l-mekânî'l-mübâreki sâhib-i devlet ve's-sa'âdeti Mhmed Paşa yesserallâhu mâ yeşâ tahrîren fi şehri rebî' u'l-

evvel fi seneti selâse ve semânîne ve tis'a mi'e." Günümüz Türkçesiyle söyleyecek olursam: *"Bu mübarek yeri devlet ve saadet sâhibi Mehmet Paşa - Allah dileklerini kolaylaştırsın - yeniledi. Bu kitabe dokuz yüz seksen üç senesinin Rebiülvvel ayında yazıldı. (Haziran 1575)"*

Avlunun doğusunda ve kuzeyinde bulunan kapılarım 1959 yılında tamir görmüştü. Beyaz keymuh taştan yapılan doğu kapım ise düzdür ve onun da üzerinde tarih kabartması vardır. Kuzey kapım tamamen yıkılarak yeniden yapıldığından eski şeklini kaybetmiştir. Keymuh ve kara taştan yeniden yapılan ve bir zafer takı görünümünü veren kuzey kapımın üstündeki kara taşın üzerinde *Allah*, solunda ise bitiş tarihi olan 1960 yazılıdır. İki yanında süs olarak çiçek kabartmaları, bunun üstünde bir yanda *Bismillah*, bir yanda *İnna fetahnaleke fethan mübina* ayet-i kerimesi vardır. Bu kapımın iki yanında birinde *Bismillah* diğerinde *Muhammed* yazılı iki çini tabak vardır. Bu kapımın sağında minarem bulunmaktadır. Kapım yeniden yapıldığında minarem avlunun dışında kalmıştı. 65 basamaklı minaremin şerefesi düz olup tahta parmaklıklar ile çevrilidir ve üstü tuduya (teneke) bir kubbe ile örtülüdür. Şerefemin hemen alt kısmında etrafları süslü rölyeflerle kaplı bir sıra mavi çini tabak vardır.

Avlunun kuzeyinde, sağ tarafta üç küçük hücre, solunda yedek su deposu ile tuvaletler yer alır. Bunların ortasında kuzey kapıma çıkan 16 basamaklı iki taraflı bir merdiven vardır. Avlunun doğusunda bir zamanlar müftülük olarak kullanılan bina ile doğu kapım ve tuvaletin bir kısmı, batısında ise batı kapım ve abdest alınacak muslukların bulunduğu bir çeşme yer almaktadır.

1959 yılında tamirat gören, dikdörtgen şeklinde avlunun yapısına gelince... Bir sıra beyaz, bir sıra siyah taşlarla iç içe geçmiş kareler şeklinde döşenerek üç göbek oluşturulmuş, zemin döşemesinde keymuh taşı ve kara taş denilen bazalt kullanılmıştır. Dış avlunun güneyini ise tamamen iç avlu kaplamaktadır.

İç avlun dış avludan dört mermer sütun ve bunların arasına örülmüş bir metre yüksekliğinde taş duvar ve demir parmaklıklar ile ayrılır. Bu dört mermer sütundan ortadaki iki sütun arasındaki boşluk dış avluma açılan kapı işlevi görür. Ortadaki bu iki sütun birbirine, sonradan yapılan betonarme bir kemerle bağlanmıştır. Avlunun doğusunda ve batısında, kapıları yine iç avluya açılan iki sofa vardır. Doğu taraftaki sofamın bir kapısı dış avluma açılır. Burası hasır döşelidir. Cemaatimden namaza yetişemeyenler kendi başlarına burada namazlarını kılarlar. Ramazanda kadınlar namazlarını burada kılıp vaaz dinlerler. Sofanın iç kapıları caminin içine açılır. Taban tahta ile döşelidir. İç avlu siyah, beyaz ve kırmızı mermerlerle (dış avlun gibi) döşenmiştir.

İç kısma iç avlunun güneyindeki üç kapıdan girilir. Bu kapılar ilk tamirat günlerinden kalmıştır ve oymalarla süslüdür. Ortadaki kapının sağ kanadına *"Lâ ilahe illallâh Muhammedun"*; sol kanadına ise *"Resûlullâh Hâzâ 'amelu'l- Hâcî Mahmûd ibn Muhsin ve zâlike târihehu fî seneti selâse ve semânîne ve tis'a mi'e"* yani, *Allah'tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed O'nun elçisidir. Bu, dokuz yüz seksen üç yılında Muhsin oğlu Hacı Mahmud'un eseridir* yazılıdır.

İçeri girildiğinde kapıların üstü boyunca uzanan ve neredeyse iç kısmının yarısını kaplayan tahtadan yapılmış, taht denilen ikinci katım vardır ki, bu taht bundan 100 yıl kadar önce yapılmıştı. İbadet edilen iç kısmın dört adet kare prizması şeklindeki sütunla beş nefe ayrılmıştır. Sütunlar kemerlerle hem birbirlerine hem de doğu ve batı duvarlarına bağlanmıştır. Tavanının ortasında bezemesiz kubbem ve onun da ortasında bir zamanlar şirik yağırın yakıldığı kandillerden oluşan avizem vardı. Günümüzde bu avizenin yerini elektrik lambalarının kullanıldığı büyük bir avize almıştır. İç kısmının doğu ve batı duvarlarında ikişer adet pencere vardır. Güney duvarında ise üçü mihrabımın sağında üçü de solunda olmak üzere altı pencere vardır.

Mihrabıma gelince... İki yanında aydınlatma maksadıyla lambalar yerleştirilen, içi ve dışı çeşitli desenlerle ve etrafı rölyeflerle oldukça sade bir şekilde süslenmiş küçük bir odacık gibidir. Mihrabımın yanında seyyar bir merdivenle çıkılan, duvara sabitlenmiş, çevresi parmaklıklarla ve oymalarla süslenmiş vaiz kürsüsü vardır. Bir zamanlar vaiz kürsümü yeşile boyamışlardı. Mihrabımın sağında ise övünç kaynağım, bir ray sistemiyle duvarın içine girip çıkabilen sanat eseri niteliğindeki minberim yer almaktadır. Cuma günü duvarın dışına çekilen ve hutbeden sonra yerine itilen minberimin kitabesinde *"Lâ ilahe illallâh Muhammedun Resûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem nuccire fi selh-i cemâziye'l-ahir sene seb'a ve hamsine ve tis'a mi'e"* yani, *"Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed - Allah'ın salât ve selâmı onun üzerine olsun - Allah'ın Resulüdür. Dokuz yüz elli yedi senesinin Cemâziyela-hir"* yazmaktadır. Bu da minberimin Temmuz 1550'de yapıldığını göstermektedir. Ahşaptan yapılan kahverengi minberim iç içe geçmiş geometrik şekilli oyma ve kabartmalarla süslenmiştir.

Batı duvarım arkasında ise küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Dış cephem sıralı keymuh ve kara taşlarla örülmüş olmasına rağmen iç kısmının tamamı keymuh taşındandır. Tavarım tonozlu bir yapıya sahip olmasına karşın kırma çatı olarak adlandırılan çatım kiremitle kaplanmıştır.

Oldukça abartılı ve gerçekleri yansıtmayan rivayeti bir kenara bırakırsak, ilk yapıldığım günden bugüne kadar en az 7-8 yüzyıldır yapılaş amacına uygun olarak hizmet verebilmem en büyük övünç kaynağıdır.

ERMENİ KATOLİK KİLİSESİ

Kentte Ermenilerin yaşadığı dönemde inşa edilen kiliseler içinde belki de en talihsiz olan benim diyebilirim. Bunu söyleme sebebim ise hakkımda yazılanların ve söylenenlerin tamamen tahminlere dayanması ve bir de sanki orada yokmuşum veya yerin dibine girmişim gibi 2005 yılında ortaya çıkartılmış olduğumun söylenmesidir. Ama ben inşa edildiğim günden ortaya çıkartıldığımı iddia ettikleri tarihe kadar hep oradaydım; benim orada olduğumu bu kentte bir zamanlar yaşamış

olanlar zaten biliyordu. Hatta bundan 50-60 yıl kadar önce bu kentin tarihini araştıranlar ve yazarlar da biliyorlardı, ama bilmediğim bir sebepten dolayı benim orada olduğumu yazmaktan ve söylemekten imtina ediyorlardı.

Her neyse, bunları bir tarafa bırakıp sizlere cemaatimin nasıl ve ne zaman oluşmaya başladığını anlatayım. Anteb şehrinde 1851 yılına kadar kilise cemaati oluşturabilen iki Ermeni cemaati vardı: Ermeni Kilisesine bağlı olan Apostolik Ermeniler ile Amerikalı misyonerlerin etkisiyle Protestanlığa geçmiş olan küçük bir Ermeni Evanjelist cemaat. 1851 yılında bunlara ilaveten otuz hane kadar Ermeni ve Rum'dan oluşan Katolik bir cemaat de oluşmuştu. Bu küçük cemaat zamanla 400-500 kişiye ulaşmıştı ve bir kilise inşa etmeye karar vermişlerdi. Bu kararlarını da 1862 yılında, kubbeli olarak inşa edilen kiliselerini Anteb'de ibadete açarak gerçekleştirmişlerdi. Meryem Ana'ya ithafen Surp Asdvadzadzin Ermeni Katolik Kilisesi adını verdikleri binanın inşası dönemin Fransa İmparatoru III. Napolyon'un maddi yardımlarıyla gerçekleşmişti. Cemaatimin ruhani liderliğini uzun yıllar Lübnan'daki Zmmar Manastırındaki rahipler yapmıştı; daha sonra, 1886 yılında, Ermeni Katoliklerin ruhani liderliğine Rahip Kevorpe Der Bedrosyan getirilmişti. Der Bedrosyan, ruhani liderliği üstlenince, o güne kadar Katolik Ermeni Kilisesi'ne bağlı ailelerin çocuklarına öğretmenlik yapan Fransiskan rahiplere okulda ya Ermenice dil eğitimine ağırlık vermelerini ya da öğretmenlik görevlerinden ayrılmalarını talep etmiş, rahiplerse ikinci öneriyi tercih ederek görevlerinden ayrılmışlardı, bu nedenle çocukların Ermenice eğitimini Rahip Kevorpe kendisi vermeye başlamıştı. Bu bir gelenek haline gelmiş, kendisinden sonra ruhani liderliği üstlenen Rahip Soukias ve Rahip Vartan Bahçeciyan onun başlattığı hizmeti devam ettirmişlerdi. Bu üç rahip Viyana'daki Ermeni Mechitarist Enstitüsü'nde eğitim görmüşlerdi. Bu durumu özellikle belirtmemin nedeni şudur: Anteb'de

bulunan Ermeni kiliselerinin tamamında vaazlar Türkçe verildi, çünkü halkın neredeyse tamamına yakını Ermenice bilmezdi. 18. yüzyılın başından itibaren uygulanan baskıcı yönetim yüzünden anadillerini unutmuşlardı.

Rahip Vartan Bahçeciyen Anteb Ermeni Katolik Kilisesi'nin son ruhani lideriydi. 1915 yılı Eylül ayında sürgün sırası Ermeni Katoliklere geldiğinde mutlak ölüme gönderildiklerini bilmesine rağmen kendisinin Halep'te kalabilmesi için gerekeni yapacağını söyleyen subaya cemaatim nereye gidiyorsa ben de oraya giderim diyen ve kendi hayatını cemaati ile birlikte olabilmek için feda eden biriydi. Sürgün yerleri Der Zor'da açlıktan, salgın hastalıklardan ve maruz kaldıkları mezalimden dolayı cemaatinin neredeyse tamamıyla birlikte hayatını kaybetmişti.

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde diğer kiliselerin hayatta kalabilen din adamları ve cemaatleri kente geri dönmüş olmasına rağmen benim cemaatimden çok az kişi dönebilmişti. Yani cemaatsiz kalmış bir ibadethaneye dönüşmüştüm. Dört sene boyunca her an cemaatimin geri döneceğini düşünerek maruz kaldığım kötü muamelelere katlanmış olmama rağmen, cemaatimin büyük kısmının Suriye çöllerinde hayatlarını kaybettiklerini öğrenmek benim için büyük bir yıkım olmuştu.

İngiliz ve Fransız işgal dönemlerinde atıl bir vaziyette kalmam yetmezmiş gibi, savaşın sona ermesiyle tüm Ermenilerin kenti terk etmek zorunda kalmalarıyla birlikte, artık bir daha ibadete açılmayacağımı anlamıştım.

Cumhuriyetin ilanından hemen önce Antebli beş genç devlet tarafından Almanya'ya eğitime gönderilmişti. O gençlerden biri orada tekstil eğitimi alıp 1926 yılında Anteb'e geri dönmüştü. Yeni rejimin uyguladığı ekonomi politikasının avantajlarından çok iyi yararlanan bu genç 1928 yılında devletin kendisine hibe ettiği, benim de içinde bulunduğum alana İngiltere'den ithal ettiği motorlu dokuma tezgâhları ile içinde boyahanesi de olan bir tekstil fabrikası kurmuştu. Anteb'de dokuma tezgâhları o güne

kadar kol ve ayak gücüyle, yani insan gücüyle çalışırdı. O kişi getirdiği tezgâhların elektrik motorlarının çalışabilmesi için büyük bir jeneratör de getirip kurdurmuş ve şehri elektrik enerjisiyle tanıştırmıştı.

El tezgâhlarında bir günde dokunan kumaşın dört beş katı onun tezgâhlarında bir saatte dokunuyordu. Daha on yıl önce kendi yağında kavrulan bir ailenin çocuğu olan bu genç, aklının hayalinin alamayacağı paralar kazanıyordu. O da eline para geçen tüm Anteb'linin yaptığını yaparak gözünün gördüğü bağı, bahçeyi, fıstıklığı satın alıyordu. Ne de olsa Milli Emlak, Defterdarlık ve Belediye tarafından kelepir fiyata, sudan ucuza satılan Emlaki Metrukeler vardı. Bu satın aldıkları arasında öyle bir yer vardı ki söylesem bu kadarı da olmaz dersiniz. Ama söylemeyeceğim. Merak eden araştırıp öğrensin.

Her neyse, onun alıp sattığı kendinin olsun, ben hikâyeme döneyim.

Kendisiyle birlikte Almanya'ya gönderilen gençlerden biri hemen çaprazımda, kuzeybatı tarafımdaki Vartanyan Okulu'nda, 1934 yılında iplik fabrikası açmıştı. O da ondan geri kalmamak için Almanya'dan tezgâhlar getirerek hemen yanımda bir iplik fabrikası kurmuş, beni de iplik deposuna dönüştürmüştü. Yaklaşık 60 sene meraklı gözlerden uzakta, yüksek dört duvar arasında pamuk ve iplik deposu olarak kullanıldım. Yüksek duvarların arasında müebbet hapse mahkûm edilmiş gibiydim.

1988 senesiydi. Benim bir zamanlar kilise olduğumu hatırlayan kimse kalmadığını düşündüğüm günlerden biriydi. Kuzeybatımda bulunan Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin çatısında dolaşan birinin benim tarafa bir şeyler arar gibi dikkatle baktığını görmüştüm. Buradayım, burada, diye bağırarak, ona kendimi fark ettirmek istememe rağmen, siz insanlar gibi seslenemediğinden ona sesimi duyuramadım. Ama beni fark ettiğini ve yanında-

kine işte orada, onu buldum, dediğini duymamın üzerinden yarım saat geçmişti ki, adam içinde bulunduğum fabrikanın etrafında dolaşmış, tüm kapıları kapalı gördüğünde de üzgün bir şekilde geldiği yoldan geri dönüp gitmişti.

O kişinin gelip beni ziyaret etmesiyle dünyalar benim olmuştu. Dünya üzerinde en azından bir kişinin benim kilise olduğumu biliyor olması bile beni mutlu etmişti. Onun o ilk ziyaretini ömrüm boyu unutamam. Demir kapıma vurulduğunda ben kimin geldiğini biliyordum; ama gariban bekçi nereden bilsin. Dört-beş yıldır çalışmayan fabrikaya pek gelip giden olmazdı. Bekçi hayırdır inşallah deyip kapıyı açtığında, biri erkek biri kadının iki kişiyi görünce şaşırmış, kekeleyerek, “Buyurun, ne için gelmişsiniz?” demişti. Erkeği biliyordum, geçen sene beni fark eden kişiydi. Ama kadını ben de tanımıyordum. Kadın, bekçiye selam verdikten sonra, “Bahçedeki kiliseyi görmek istiyoruz” dediğinde, bizim şaşkın bekçi hayretle onun yüzüne bakmış, “Ne kilisesi, ne bahçesi? Burası fabrika bacım” diye cevap vermiş, kadının bunun üzerine Apostoliklerin kilisesini göstererek, “Arkadaşım geçen sene Anteb’e geldiğinde şunun kubbesinden fotoğraflar çekmiş. Amerika’ya dönüp filmleri tab ettirdiğinde de burada kubbeli bir bina görmüş. Adamcağız ta Amerika’dan kalkıp bu binayı görmek için Anteb’e gelmiş. İşte o binayı görmek istiyoruz” demişti. Bekçi “Elin gavurunun nesine gerekmiş ki?” deyip kapıyı kapatmaya yeltendiğinde kadın atılıp “Yok ağam, gavur değil. Antebli, Antebli” diye üstelemişti. Bekçi de “Şunu baştan söylesene bacım. Madem Antebli, buyurun girin” diye karşılık vermişti. İçeri girdiklerinde adam fotoğraf çekmeye başlamış, kadının ise bekçiye fabrikanın neden kapalı olduğunu sormuştu. Bekçi cevap vermek için daha ağzını açmamıştı ki çalışmayan fabrikanın muhasebe müdürü çıkagelmiş, yarım ağızla yabancılara hoş geldiniz demiş, kendini tanıtmıştı. Ama onların orada olmalarından hiç hoşnut kalmadığı her halinden belliydi. Kadın

kilisenin fotoğraflarını çekmek istediklerini söylediğinde, “Burası yediemine teslim, içeri giremezsiniz. Lütfen fabrika sahasından dışarı çıkar mısınız?” demiş, onlar da çıkıp gitmişlerdi. Muhasebe müdürü onlar gittikten sonra bekçiyi azarlamış, bir daha kendinden habersiz içeriye kimseyi almamasını tembihlemişti. Daha sonraki yıllarda o adam ve kadın yine geldiler, fakat içeriye giremeden sağında solunda dolaşıp gittiler. Onları gördüğümde içime buruk bir sevinç dolardı. Şimdi senin kilise olduğunu bilen iki kişi var derdim kendi kendime.

Her neyse, 2005 yılında bir zamanlar Kilise Mahallesi olarak adlandırılan bölgedeki fabrika yol açma çalışmaları nedeniyle belediye tarafından istimlak edilip duvarları yıkılınca ben de yaklaşık 75 senelik hapis hayatından kurtulup görünür olmuştum. O dönemde belediye tarafından restore edilerek kültür merkezi olarak kullanılmama karar verildi, hemen restorasyon yapıldı, bana da fabrikanın eski sahibi Ömer Asım Ersoy Kültür Merkezi adını layık gördüler. Nasıl ve ne şekilde bir restorasyon uygulandığına dair bir şey demek istemiyorum çünkü restorasyondan sonra kitabemin halini veya kitabemin fotoğrafını gördüğünüzde yapılan işlemin boyutunu anlayacağınızı umut ederim.

Kırmızı Anteb mermeri üzerine işlenen sekiz satırlık kitabemin ilk dört satırının tamamı, beşinci satırın da yarısından fazlası sözünü ettiğim restorasyon sırasında okunamaz hâle getirilmişti. Okunabilen bölümlerinde ise Ermenice olarak şu yazmakta:

Maddi ve manevi büyük çaba sarf eden...

Sevgiyle Aziz Meryem'e adanmıştır

Yapıldığı zamanda Patrik, cesaretli baş çoban Bedros Krikor

Restorasyonumu yaptıran belediye görkemli bir törenle kültür merkezi olarak beni, daha doğrusu binamı hizmete açtığında, gelen davetlilere benim tarihçemin anlatıldığını iddia ettikleri

broşürler dağıtmışlardı. Gezen konuklardan biri merakla okurken ben de ne yazmışlar acaba diyerek şöyle bir baktım. Hadi kilise olarak hizmete açıldığım yılı ortaya çıkarmak için gerekli araştırmayı yapmadınız, hiç değilse adımı doğru yazaydınız deyip devamını okumadım. Zira kitabemde yazan Bedros ismin-den hareketle bana Aziz Bedros ismini layık görmüşlerdi. Herhalde bir kilise kime adanmışsa onun ismiyle yâd edildiğini bilmiyorlar dedim kendi kendime.

Şimdi ne olarak kullanıldığma gelince; sırasıyla fabrikaya, depoya, kültür merkezine dönüştürüldükten sonra şimdi de nikâh salonuna dönüştürdüler. Yakında beni düğün salonuna dönüştürecekleri konuşuluyor.

KARA NAZAR HAN

Ben Nazar Ağa Nazaretyan tarafından 1876 yılında Seng-i Hoşkadem Mahallesinde, günümüzün Karagöz Mahallesindeki Karagöz Camiinin güneyinde yaptırılan ve halk arasında Kara Nazar Han olarak adlandırılan hanım.

1808 yılında Kuyumcu Artin ve Çopur Mariam'ın en küçük oğlu olarak doğan Nazar Ağa, iş hayatına henüz on dört yaşında, kendi dükkânının sahibi olarak atılmış, yeteneği ve zekâsı sayesinde mesleğinde hızla ilerleyip, genç yaşta zengin olmuştu. Bu zenginliğinin ana kaynağı ise o dönemde tedavülde olan urup

altında rayiç bedelinden fazla altın olduğunu fark ederek onları piyasa değerinin bir-iki kuruş üzerinde toplayıp erittikten sonra külçe altın olarak satmasıymış. Yine kuyumculuk yıllarında Osmanlı altın ve gümüş paralarından göz alıcı çeşitli takılar yapıp satarak da iyi para kazanırmış. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Padişahına başkaldırarak kuzey Suriye ve Kilikya bölgelerini egemenliği altına aldığı dönemde M. Ali Paşa'nın oğlunun hazinedarı Gümüşhaneli Harutyun Ağa Guzugyan'ın yanında da çalışmış olan Nazar Ağa günden güne servetine servet katmış.

Nazar Ağa, 1841 yılında M. Ali Paşa'nın askerleri Anteb'den ayrıldığında zengin ve saygın bir iş adamı olarak tanınıyordu. Birkaç yıl sonra, 1876 yılında, benim yaptığım arazinin bitişiğinde bir masmana yaptıran Nazar Ağa, kuyumculuğun yanı sıra fabrikatör de olmuştu. Daha sonraki yıllarda kuyumculuğu bırakarak tamamen alım satım, ithalat ihracat işleriyle meşgul olmaya başlamıştı.

1850'li yılların ortalarından itibaren hızla kalkınan kentte ticari hayat günden güne gelişmeye, yeni yeni iş olanakları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu dönemde kent özellikle Sivas, Malatya taraflarından yoğun göç alıyordu. Anteb'e gelen bu göçmenlerin büyük çoğunluğunu zanaatkârlar oluşturuyordu.

1870'li yıllara geldiğimizde kent artık kapalı ekonomik yapıdan sıyrılmış, üretilen malların büyük çoğunluğu kent dışına satılmaya başlanmıştı. Bir taraftan üreticilerin ürünlerini satabilecekleri işyerlerine, diğer taraftan başka şehirlerden mal almaya gelenlerin hem alışveriş yapabilecekleri hem de gece konaklayabilecekleri hanlara duydukları ihtiyacın günden güne arttığını gören Nazar Ağa bir han, yani beni inşa ettirmeye karar vererek az önce söylediğim gibi masmanasının batı tarafındaki araziye satın almıştı. 1874 yılında başlanan inşaatım 1876 yılında bittiğinde, kare şeklinde bir orta avlunun kenarlarına inşa edilmiş iki katlı, kentin en modern hanı olarak hizmete başlamış, açılmamın

üzerinden bir-iki ay bile geçmeden dükkanlarımın tamamı tutulmuştu.

1906 yılına kadar hiçbir sorunla karşılaşmadım. Ama o yıl, Nazar Ağa'nın ölümünün üzerinden 19, benim hizmete girmemin üzerinden 30 yıl geçmişti. Kentte Mehmet oğlu Pekmezci Osman oğlu Kahveci Mıstık adında bir şahıs vardı. Nevi şahsına münhasır biriydi bu. Kısa boylu, sağ ayağı topal, güzel yüzlü, kısa ve beyaz sakallı, temiz giyinen, zayıf bir adam olan ve asil bir aileye mensup olduğu söylenen Mıstık seyyar çay satıcısıydı. Bir elinde sarı semaveri, öbür elinde içinde çay bardaklarını, çay kaşıklarını, çay tabaklarını ve simitleri doldurduğu camlı tenekesini "*Çay kaynaar!*" diye bağırarak çarşı pazar dolaşıp çay satan bir adamdı. İşte bu Kahveci Mıstık, üç yıl önce Kürkçüyan Hanna Efendi'nin -kâr olmasın da şân olsun misali- 1890 yılında yaptırdığı masmanayı, mütevellisi olduğu Kara Yusuf Vakfı'nın Boyacı Camii'nin batısında bulunan yeraltındaki mescidin çeşmesine, tuvaletine inen basamakların ve kapısının üzerine yaptırmakla vakfa tecavüz ettiğini öne sürerek, bu masmanın yıkıtılmasını ve mescit basamaklarının ortaya çıkartılmasını mahkemeden talep etmiş. Uzun süren mahkeme neticesinde masmanın bir kısmı mahkeme kararıyla yıkıtılarak basamaklar ve mescidin kapısı ortaya çıkartılmış. Bu davayı kazanmış olmanın cesaretiyle 1906 yılında Nazar Ağa'nın varisleri aleyhine de hem benim yıkıtılmam hem yaptırdığım günden o güne kadar geçen sürede arsanın kirasını, hem de arsanın Kara Yusuf vakfına iade edilmesini yazdırdığı şu dilekçeyle talep ederek dava açmıştı:

"Seng-i Hoşkadem mahallesi dahilinde, Karagöz çarşısı kurbunda - yakınında - Beyn-el-ehâli - Halk arasında - 'Kaba İnek' demekle maruf zîr-i zemin -yer altında- nerdüban -merdiven- ile inme umum nasa ait bir adet çeşme ve dört bab dâr-ül-helâ'yı -dört tuvaleti- otuz sene akdem -önce- marr-ül-beyan -yukarıda sözü geçen- Bey mahallesinden mumaillehy -adı geçen- Nazar Ağa hedim ve tahrip ile, - yıkıtıp

harap etmekle- *arsasına han bina ve inşa edüp ol veçhile ceddım Kara Yusuf nam vakfın hayrına mâi olan Mümaileyh Nazar Ağa'nın vuku-u vefatına - ölmesine- mebnı han, vereseşi bir nefer zevcesi ile üç nefer oğluna ve üç nefer kızına intikaal edip...*

...Arsa-i mezkûre üzerinde olan ebniye -binalar- ve odaların fef ile - yıktırılıp kaldırılmasıyla- ve mezkûrarsa için mutasarrıf oldukları müddetçe bedel-i icaresile vakfa teslim talebimle..."

Bu topraklarda adaletin ne zaman, ne şekilde tecelli edeceğinin belli olmadığını sizler de en az benim kadar iyi biliyorsunuzdur. Kürkçüyan Hanna davasında Mıstık'ın avukatlığını yapan Mazlum Efendi, bu davada Nazar Ağa'nın varislerini temsil etmişti. Bir önceki davada Mıstık'ın Kara Yusuf'un varisi olduğunu kabul eden ve kararını buna göre veren mahkeme, bu defa onun Kara Yusuf'un varisi olmadığı gerekçesiyle davanın Nazar Ağa'nın varislerinin lehine sonuçlanmasına karar vermişti. Mahkemenin bu kararından sonra Topal Mıstık günde en az iki defa benim yanımdan geçerken işini gücünü bir tarafa bırakıp bir yandan ağlayıp sızlar, bir yandan da Nazar Ağa'ya ve onun mirasçılarna beddualar ederdi. Bu garip dava keşke Topal Mıstık lehine sonuçlanmış olsaydı da bu günleri görmeseydim diyeceğim akılımin ucundan bile geçmezdi; ama gün geldi dedim.

Her neyse, bu olay benim ticari hayatımı hiç etkilemedi. Her gün yeni pazarlar bulan kiracıların geliri günden güne artmaya devam etmişti. Bir de halkların eşitliğini vazeden Meşrutiyet'in 1908 yılında ilan edilmesiyle Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi kardeş olmuş; *Hürriyet, Adalet, Eşitlik ve Kardeşlik* sloganı ülkenin her tarafında olduğu gibi burada da yankılanmaya başlamıştı. Bu dönemde başlayan anayasal yönetimin etkisiyle ticaret canlanmış, üretilen ürünler yerinde kalmadan hemen pazar bulup iyi gelir getirmeye başlamıştı. Bu ortamın bende ve diğer hanlarda ticaret yapan tacirleri ziyade-

siyle memnun etmesine rağmen, bu durumdan rahatsız olanların sayısı da az değildi. Çünkü bende ve diğer hanlarda iş yapan tüccarların büyük çoğunluğu uzun bir süre Sadık-ı Milli olarak adlandırılan Ermenilerdi. Onların gelir seviyesinin yükselmesinden kendilerini imparatorluğun asli unsuru olarak gören birtakım Müslüman Türkler hoşnut değildi ve Müslüman halkı Ermenilere karşı kışkırtmaya başlamışlardı. Aslına bakarsanız, bu durum yeni de değildi ama I. Dünya Savaşı arifesinde Ermeniler artık iç düşman olarak belllenmişti.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halkların hepsi orduya yazılıp çeşitli cephelerde savaştılar. Ama 1915 yılında Ermeniler resmen iç düşman ilan edilerek Arabistan çöllerine sürgüne gönderilirken, önümden geçen boynu bükük kiracılarım ve onların ailelerine karşı Müslüman halkın gösterdiği tepkiden ben utanmıştım. Nazar Ağa'nın oğlu Garabed Bey de sürgüne gönderilenler arasındaydı. Onun 1916 yılında Halep'te öldüğü haberini alacaktım.

Bu dönemde ticari hayat kısıtlıydı. Herhangi bir türden malın dışalımını uzun süredir durmuştu, dışsatım imkanı yoktu, kentin kendi sınırlı kaynakları halkın ihtiyaçları için yeterli değildi. Depolarda, ambarlarda ve hanların boş odalarında fareler keyif çatıyorlardı. Şehir zor durumdaydı. Gazyağı çok zenginlere özeldi. Şekeri zenginler yiyordu. Bir kutu kibrit elde etmek bir altın bulmaktan zordu. Dükkanların ve evlerin içinde aydınlatma amacıyla kullanılan lambalarda gazyağı bulunmadığından zeytinyağı kullanılırdı ve sokak lambaları duvarların bakımsız süsleri olmuşlardı.

1915 yılı sonundan 1918 yılının sonuna kadar Garabed Bey'in beni ve diğer taşınmaz mal varlıklarını emanet ettiği kişinin idaresinde neredeyse hiçbir işe yaramadan boş kaldım. Çünkü ne kiracım, ne satılacak ürün, ne de ürünü satın alabilecek müşteri kalmıştı.

I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle Anadolu'nun çeşitli kentlerinden Arabistan çöllerine sürülüp hayatta kalabilenler yurtlarına yuvalarına dönmeye başladıklarında, ben de, Millet Hanı gibi, analarını babalarını kaybetmiş yüzlerce çocuğa bannak olmuş ve yıllardır atıl kalmanın acısından kurtulmuştum. Sürgünden ve yol yorgunluğundan kurtulan çocukların kuşlar gibi cıvıldamalarını duymak neşemi yerine getirmişti. Ne yazık ki hem Fransızların Anteb'i işgal etmelerinden, hem de sonsuza kadar kurtulduklarını düşündükleri Ermenilerin dönmelerinden memnun olmayan Türklerin (ki ben de Fransızların işgalinden memnun değildim, ama yurduna yuvasına sağ salım geri dönebilen Ermenileri tekrar görebilmekten mutluluk duyuyordum) Fransızlara karşı başlattıkları direnişte bir anda kentin Türk kesimi olarak adlandırılan bölümünde kalmıştım; bannak sağladığım çocuklar ise kentin Ermeni bölgesi olarak adlandırılan kesimine götürülmüşlerdi.

1 Nisan 1920 tarihinden 9 Şubat 1921 tarihine kadar süren Fransız işgaline karşı direniş sırasında Yıldırım Orduları komutanlığının karargâhı olarak kullanıldım. Hatırlarsanız, doğu tarafında bir sabunhane olduğunu söylemiştim. İşte bu sabunhane ve ben devasa birçok galeriden oluşturulan mağaranın üzerinde yer almaktaydık. Dikkat ederseniz oluşturulan dedim çünkü doğal bir mağara değildi. O mağara önce sabunhanenin inşasında, sonra da benim inşamda kullanılacak taşları elde etmek için oluşturulmuştu. İşte bu mağarada Aralık 1920'de Türkler bir fişek imalathanesi kurdular. Bu imalathanede çalışanların büyük çoğunluğu dul kadınlar, yetim ve öksüz çocuklardı. Savaşın o acılı günlerinde yine çocuklar sayesinde kederli yüzüm az da olsa gülmüştü.

Anteb Harbi bitmiş, Fransızlarla Ankara Hükümeti arasında Ankara Antlaşması imzalanmıştı. Kentin bir bölümü harabeye dönmüş olmasına rağmen ben ayakta kalabilmiştim. Ve kentin

en değerli gayrimenkullerinden biriydim. Bana sahip olmak isteyen onlarca insan vardı. Benim durumumda olan sayılamayacak kadar çok gayrimenkul ya savaş mükâfatı olarak dağıtılmış, ya da değerinin çok altında, neredeyse bedavaya birilerine satılmıştı. Benim durumum bir süre belirsiz kalmış, sonunda Emlaki Metruke sayılıp Milli Emlak olarak maliyeye intikal ettirilmişim. Maliyeden de burada ismini zikretmek istemediğim biri -ki o kişi Garabed Bey'in yanında yıllardır çalışıp, onun bütün malını mülkünü emanet edecek kadar güvenini kazanmış biriydi- tarafından satın alınmışım. Bu hikayeyi çok kişiden duydum ve duyduğumda aklın ola da inanasın demekten kendimi alamadım.

Sözlerimin başında anlattığım davaları Şakir Sabri Yener'in *Gaziantep Kültür Dergisi*'nin 10 Şubat 1961 tarihli 38. sayısında Gaziantep Şer'i ye Mahkemesi Sicilleri'nden Notlar başlığıyla yayınlamış ve yazısını da bir mütalaa ile bitirmiş olduğunu geçenlerde duyduğumda bunca yaşanan olayın gerçek nedenini anlamıştım. Bu mütalaasında Şakir Sabri Yener şunları yazmış:

"Osmanlı devrinde bu havalide yaşayan Ermenilerin bir (Kilikya Hükümeti) yani müstakil bir Ermenistan kurmak niyetleri vardı. Bu kötü niyetlerini, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, şimdiki Lise binasının yerinde bir (Kilikya Ermeni Dar-ül-muallimini) açtırmak ve kapısına da böyle büyük bir tabela astırmakla da ispat etmişlerdi. Antep-Fransız harbinde de Antep ve havalisi Ermenilerinin Fransızlarla işbirliği yapmaları da bunun açık bir ifadesi idi. Bu idealin gerçekleşmesi için Ermenilerin çok miktarda mal mülk sahibi olmaları gerekirdi. Bunu sezen dini bütün Müslüman ve Türkler de onları mülk sahibi etmemek için gizli bir mücadele halinde idiler. Yüz yıllardan beri bu İslam-Ermeni soğuk harbi sürer giderdi. Tabii bu, her iki taraf için ölüm kalım harbi idi. Bu mücadelenin başında benim gençliğimde Kepkep Zade Şakir Efendi, Kara Vaiz Zade Hasan Rafet Efendi ve benzerleri gibi yurtsever Antep büyükleri, kudretli kalem ve fikir sahipleri, avukatlar vardı.

Fırsat düştükçe bunlar Topal Mistikları falan meydana sürerler, kendileri perde arkasında işi idare ederlerdi. Bu milli davalarda İslam avukatlarının, Hristiyan davalarını kabul etmeleri de sembolikti. Büyük davayı gâvurlara sezdirmemek için bir sinir harbi hilesiydi bu. Yoksa yukarıda adı geçen avukatların hepsi de vatansever, hepsi de dini bütün insanlardı. Bundan şüphe etmeye kimsenin hakkı yoktur.

İşte yukarıda sözünü ettiğim destekçiler bunlardı ve bu ilâhî bir kuvvetti. Yoksa, Mistik bardak bardak çay satmakla bu büyük davayı nasıl başarabilirdi.

Bugün bizi yurdumuzda huzur içinde yaşatan bu ilâhî mücadelenin mücahitleri de Antep-Fransız harbi şehitleri kadar kahramandırlar. Nur içinde yatsınlar."

Velhâsıl kelim, 1923 yılından itibaren onun adıyla anılan bir han haline gelmiştim. Özellikle 1923 ile 1950 yılları arasında kentten en itibarlı hanıyım. Kentte İş Bankası şubesi 1931 yılının Mayıs ayının 18. günü batı tarafımdaki işyerlerinin birinde faaliyete geçtiğinde o tarafımdaki caddeye İş Bankası Caddesi denilmeye başlanmıştı. Yeni sahibim yerel yöneticiler ile olan bağlantıları kullanarak bir bölümümü o zamanlar İnhisar olarak adlandırılan Tekel idaresine kiraya vererek yüklü miktarda kira geliri elde etmişti etmesine de, 1934 yılının Eylülünde az daha beni kaybediyordu.

Bir Cuma günü öğlene doğru yanımdaki sabunhanenin önündeki ekmek fırınının bacasından alevler yükselmeye başlamıştı. Alevler bir anda fırının çatısını sarmış, oradan da sabunhaneye sıçramıştı. Fırında çalışanlar zar zor kaçıp kurtuldukları aldırmanın, karşılarındaki Karagöz Camiinden kovalarla su getirip dökerek alevleri söndürmeye uğraşmışlardı; ama nafile. Belediyenin iki arazözü, şehirde ne kadar itfaiye eri ve polis varsa yangını söndürmeye çabalarken, memleketin mülki amiri, emniyet müdürü, memurlar, kodamanlar ve işsiz güçsüzler yangını

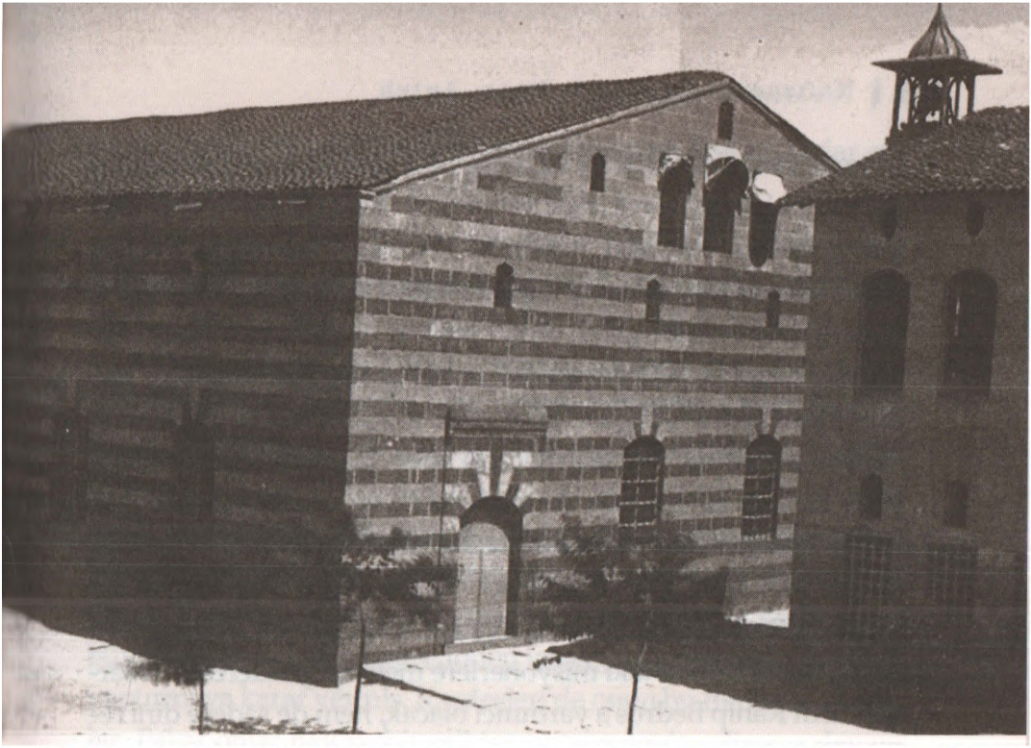
seyre gelmişlerdi. Ortalık ana baba yerine dönmüştü. Bir ara kalabalığın içinde bir kargaşa meydana geldi, onlarca insan aralarına aldıkları birini tekme tokat dövüyordu. Meğer o dövdükleri adam kalabalıktan istifade ederek mesleğini icra etmeye çalışan bir yankesiciymiş. İki üç polis, yüzü gözü kan içinde, elbiseleri lime lime olmuş o adamı götürdükten sonra kalabalık seyre devam etti. Ne yapsalar, ne etseler yangını söndüremediler. Gece yarısına doğru ortalıkta yanacak bir şey kalmadığında yangın kendiliğinden söndü. Neyse ki yangın bana sıçramamış ve ucuz kurtulmuştum. Ben kurtulmuştum da sahibim kurtulmama sevineceğine, yanan sabunhanesini, daha doğrusu onun içinde yanan mallarını dert etmişti kendine. Söylediğine göre elli bin liralık zararı varmış, ki bu o zamana göre çok büyük paraydı. İşte bu para kaybından yataklara düştü, Anteb'de doktorlar da derdine dermen olamayınca İstanbul'a gitti. Orada da derdine derman bulamamışlar, adam yangından beş ay sonra hayatını kaybetti.

1950'li yılların sonuna doğru orta avlunun üstünü çatı ile kapattıran yeni sahibim, yani o ismini anmak istemediğim oğlu, kira gelirini artırabilmek amacıyla kapatılan orta avlumu da iki katlı hale getirerek onlarca yeni dükkân elde ederken özgün dokumun bozulmasını hiç umursamamıştı.

1960'lı yıllara geldiğimizde kentteki kaçak, yani yurtdışından yasal olmayan yollarla getirilen her türlü emtianın satıldığı bir pasaja dönüştürülmüş, adımı da Büyük Pasaj koymuşlardı. Buranın en büyük özelliği pasajın içinde hiçbir yasal takibata uğramadan alınıp satılan malların kapımın dışında kaçak eşya muamelesi görmesi ve o malı taşıyanın da kaçakçılıkla suçlanmamasıydı. 1970'li yıllarda bu şekilde hizmet veren pasajların sayısının artmış olması benim şöhretimi etkilememişti. Hatta Ankara ve İstanbul gibi büyük kentlerden insanlar, yurtdışından kaçak yollarla getirilen bu mallardan (elektronikten kahve fincanına, çaydan karabibere kadar aklınıza ne gelirse) almak için Anteb'e gelirlerdi. Bu yıllarda o dönem için büyük bir yenilik olan yürüyen

merdiven kentte ilk defa ikinci katıma çıkmayı kolaylaştırmak amacıyla kurulduğunda, çok sayıda insanın sadece onun nasıl çalıştığını görmek için bana uğradığını çok iyi hatırlıyorum. 1979 yılında bilinmeyen bir nedenden dolayı, resmi açıklamaya göre elektrik kontağından çıkan yangınla, uzun süre kullanılamayacak hale gelmiştim. Bu yangın benden çok kiracılarıma zarar vermişti, onların maddi zararları milyonlarca liranın üzerindeydi. Yangından hemen sonra ülkede yönetime el koyan askeri rejimin kiracılarıma karşı yaklaşımı, onların ticaret yapmalarını engellemeye yönelik operasyonları ve askeri rejimin liderinin yapmış olduğu açıklamalar, bir yıl önceki yangının nasıl başladığı hakkında ipucu verir nitelikteydi.

1980'li yılların ortalarından itibaren ülkede uygulanan ithalat kısıtlamasının kaldırılmasıyla birlikte yasal olarak ithal edilen malların satıldığı bir pasaja dönüştüm, o günden bugüne bu şekilde hizmet vermeye devam ediyorum.

KAYACIK KİLİSESİ

Her ne kadar kurulduğum mahallenin adını (Kayacık) taşıyor olsam da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında kurulmuş olan ilk Protestan kilisesi olmamdan dolayı daha çok I. Protestan Kilisesi adıyla bilinirim. Kuruluşunun temelleri 1830 yılına kadar dayanır; şöyle ki, bu yıllarda Hindistan'a doğru seyahat eden birçok İngiliz misyoner seyahatleri esnasında Anteb'e de uğramışlardı ve Ermeni harfleriyle Türkçe olarak Rusya'da basılan ve "Moskova İncili" olarak adlandırılan İncil'in birkaç kopyasını meraklı şahıslara bırakmışlardı. Apostolik Ermeni kilisesinde görev yapan Rahip Bedros

Cizmeciyân, elde ettiği ve okuduğu bu yeni İncil sayesinde dini reform fikirlerini benimsemeye ve bu konuda araştırmalar yapmaya başladı, böylece Anteb’de Protestan hareketin öncüsü oldu. 1840 yılında İstanbul’a giden Rahip Bedros burada Protestanlarla görüşmeler yaptı, dinde reform fikirlerini yaymaya çalıştı; bu nedenle 1844 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği onu Kudüs Manastırına sürgüne gönderdi. Kudüs’e zorla gönderilen Bedros Apostolik Ermeni Kilisesi’nden koparak Protestanlığa geçti. Burada tanıştığı Dr. Azariah Smith ile arkadaş olması vesilesiyle Halep, Kilis ve Anteb’e İncil satıcısı olarak atanan Bedros, sadece İncil satmakla yetinmeyip vaazlar da vererek bölge halkı arasında Protestanlığı yaymaya çalıştı. 1846 yılında bir grup Anteb’li Ermeni Beyrut’taki misyonerlere mektup göndererek onlardan hem Rahip Bedros’a yardımcı olacak, hem de sadece dini reform hareketini güçlendirmeye ve ilerletmeye değil aynı zamanda yeni dönenerlere İncil’i de öğretecek birisini kente göndermelerini talep etti. Mr. Johnston bu görevi kabul ederek Anteb’e gelmek istedi, ama bölgeye alışmak amacıyla bir süre Halep’te kalmaya karar verdi, bunun üzerine Mr. Van Knapp resmi olarak Anteb’e ilk gelen Protestan misyoner oldu. Birkaç ay sonra da Mr. Johnston Anteb’e gelerek çalışmalarına başladı. Onun çalışmalarından rahatsız olan Piskopos’un kışkırtmalarıyla kentin yöneticileri onu ve Rahip Bedros’u Anteb’den sürdüler. Bu ikisinin sürülmesinin hemen ardından bu defa Rahip Dr. Azariah Smith Anteb’e geldi; onu da kentten gönderme girişiminde bulunuldu, fakat Smith’in hem doktor olması hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda her yere gidebileceğine dair almış olduğu resmi izin nedeniyle bu işe girişenler istedikleri sonucu alamadılar.

Dr. Azariah Smith atanmış bir din adamı olarak 30 Ocak 1848 tarihinde ilk Ermeni Protestan Kilisesini, yani beni, sekiz kilise üyesiyle birlikte, Kayacık mahallesinde bir evde oluşturdu. Bu sekiz üyem arasında birisi vardı ki 73 yıllık ömründe beni ben

yapan insan oldu. Onu sizlere tanıtmadan kendimi ne kadar anlatırsam anlatayım eksik bırakmış olurum.

Harutyun ve Mariam'ın oğlu olan Krikor, 1825 yılında doğduğunu söylerdi. Onun ataları hakkında cemaatin ilk üyelerinden Varteri Bacı'nın anlattıklarını sizlere nakledeyim:

1700'lü yılların başlarında İran'dan Kudüs'e hac ziyareti için yola koyulan üç kardeşin yolu Anteb'e düşmüş. Onlar Anteb'e geldikleri günün sabahı ayin için kiliseye gittiklerinde, cemaatin mağaradan kiliseye dönüştürülmüş bir yerde ibadet ettiğini görmüş, bu duruma çok şaşırıp üzülmüşler. Oradakilere neden böyle bir yerde ibadet ettiklerini sormuşlar. Cemaat halkın fakir olması sebebiyle kilise yaptıramadığını söylemiş. Üç kardeşin en büyüğü olan Bali hac ziyaretinden vazgeçerek Anteb'de bir kilise yaptırmaya karar vermiş. Kardeşleri de onun bu fikrine katılmışlar. Fakat onlar Bali'ye bir miktar para vererek yollarına devam etmişler. Bali Anteb'e yerleşmiş, gerekli izinleri alıp kilisenin inşasına ve ticaretle uğraşmaya başlamış. Bir süre sonra da evlenmiş, Manug ve Krikor adında iki oğlu olmuş. Bu çocuklar büyüdülerinde Krikor rahip, Manug diyakoz olmuş. Krikor evlenmiş, beş kızı ve bir oğlu olmuş. Oğlunun adını Samuel koymuş. Samuel'in de tam on altı çocuğu olmuş. Bunların on dördüncüsü Varteri Bacı'ymış. Fakat Manug'un sadece bir oğlu olmuş, ona Harutyun adını koymuş. Harutyun büyümüş, silah imalatıyla iş-tigal edip çok para kazanmış. İyi huylu ve hoş sohbet biriymiş, lakin çok fazla içermiş ve kazandığı paranın büyük kısmını içkiye harcarmış. Harutyun 1826 yılında bir salgın hastalık nedeniyle öldüğünde geride karısı Mariam'ı, üç yaşındaki kızı Dudu'yu ve henüz on aylık oğlu Krikor'u yoksulluk içinde bırakmış. Mariam kocasının ölümünden iki yıl sonra yeniden evlenmiş. Fakat yeni kocası da evlendiklerinden üç yıl sonra ölmüş. Mariam ne yapacağını bilememiş ve çocuklarını kayınbabası Bazarbaşı Hacı Sarkis'e bırakıp gitmiş.

Onun bıraktığı yerden de yıllar sonra Krikor şöyle devam etmişti:

“Bazarbaşı Hacı Sarkis, yani velinimetim, Anteb’in en büyük tüccarlarından biriydi. 15-20 kadar dokuma tezgahının yanı sıra boyahanesi de vardı. Anadolu’nun birçok yerinden onunla iş yapmaya tüccarlar gelirdi. Ben de onlara hizmet ederek, onların konuşmalarını dinleyerek büyümüştüm. Bu sayede daha çocuk yaştan itibaren onlardan çok şey öğrendim. Sekiz yaşıma geldiğimde okumayı öğrenmiştim. Bunun yanı sıra dokumacı çırağı olarak çalışmaya başlamıştım. O yıllarda Hacı Sarkis tenimin renginden dolayı bana sevecenlikle Kara Krikor derdi, ki daha sonra herkes bana bu şekilde hitap etmeye başlamıştı. On bir yaşından itibaren Hafız Kevork’dan ders almaya başladım. Ondan üç sene ders aldım, bu sayede kilise hizmetlerinde görev aldım.

On sekiz-on dokuz yaşıma geldiğimde din adamı olmaya karar vermiştim. O günlerde Kayseri’deki Surp Garabed Manastırı’ndan yaşlı bir keşiş Hacı Sarkis’i ziyarette gelmiş, onun misafiri olmuştu. Ben de ona bir-iki ilahi okumuştum. Benim okuma tarzım keşişin çok hoşuna gitmişti. Bir akşam Hacı Sarkis ve yaşlı keşiş bir arkadaşlarını ziyarette gitmişler ve eve gecenin geç bir vaktinde dönmüşlerdi. Ben yatmıştım; ama uyumuyordum. Onlar benim uyuduğumu zannederek kendi aralarına konuşuyorlardı. Bir ara söz dönüp dolaşıp bana gelmiş ve yaşlı keşiş, ‘Bu genç adamı, Kara Krikor’u bana ver de manastıra götüreyim. Amuri vartabed¹ olsa daha iyi olmaz mı?’ dediğinde Hacı Sarkis sinirlenmiş, sert bir şekilde, ‘Benim evimde bir daha böyle bir şey söyleme. Kara evlenecek ve babasının adını yaşatacak’ diye cevap vermişti. Ben de keşişin söylediklerini duyduğum andan itibaren Surp Garabed Manastırı’na gidip vartabed olmayı kafama koymuştum. Ama kimseye bir şey söylememiştim. Bir gün Maraş’a giden bir kervanın peşine takılmış, orada Kayseri’ye gidecek bir kervan ararken Hacı Sarkis’in arkadaşı

¹ Amuri vartabed (Erm.): dini nedenden dolayı evlenmeyen rahip.

Partamyan'ın evinde kalmıştım. Hacı Sarkis benim Maraş'ta olduğumu haber almış, hemen birini göndererek beni Anteb'e geri getirtmişti. Bana hiç kızmamış, hatta inançlı olmamdan mutluluk duymuştu. Sırf benim Anteb'de kalmamı sağlamak için yeni bir boyahane açmış, onun yönetimini bana vermişti. Sorumluluğum artmıştı, ama hayatımdan memnundum.

Yirmi iki yaşına geldiğimde Hacı Sarkis beni evlendirmeye, ama bir yetim gibi herhangi bir kızla değil, öz oğlunu evlendirir gibi evlendirmeye karar verdi. O dönemin saygın tüccarlarından Avedis Cebecyan'dan kızı Lusia'yı bana istedi. Lusia'nın saygın ailelerden pek çok taliplisi olmuş, ama genç kız bunlardan hiçbirini kabul etmemişti. Ama her ne hikmetse beni söylediklerinde, bir yetim olduğumu bilmesine rağmen, kabul etti ve evlendik. Hacı Sarkis de şanına yakışır bir düğün yaptı bize. Ben evlendikten iki yıl sonra Hacı Sarkis bu dünyadan göçtü, ama ben ve karım 1848 yılına kadar onun evinde yaşadık.

O yıl Anteb'de şiddetli bir kolera salgını yaşandı, hastalık kısa sürede çok fazla can kaybına neden oldu. Ben de ortalığı kasıp kavuran felaket nedeniyle ölüme çok yaklaştığımı düşünerek, günahlarımdan arınma ve ruhumu kurtarma arayışına girdim. Daha önce benzer sorunlarla karşılaştığımda kiliseye gider, ruhumun huzura kavuşması ve günahlarımın affedilmesi umuduyla rahiplerin emirlerini tam olarak yerine getirirdim. Bu defa huzur bulamadım. Günahlarım beni rahatsız ediyordu ve ölümden korkuyordum. Yönümü başka tarafa çevirdim. Dr. Smith'in yaptığı sohbetleri duymuştum. Adımlarım beni gizemli bir şekilde onun küçük grubunun buluşma yerine götürdü. İncil'in hakikatlerini dinlemek üzgün ve dehşete düşmüş ruhuma iyi gelmişti. Bu kutlanmış sözleri dinlemeye defalarca gittim. Evanjelist biraderlerle sohbetlere katıldım ve giderek daha fazla aydınlandım. Bu gruba katılıp katılmamaya konusunda tereddüt içerisindeydim. Ama sonunda İncil'in davetini kabul ettim. Tövbe ederek kendimi İsa Mesih'e adadım. Böylece, yüreğime baskı yapan ağır yükten kurtulduğumu hissettim.

Eşim Lusia benim Protestanlara katılmamdan memnun olmamıştı. O kendi kilisesine canı yürekten bağlıydı, girdiğim yoldan dönmem için gözyaşları dökerek bana yalvardı. Baktı ki benim bu yoldan döneceğim yok; beni terk ederek annesinin evine geri döndü. Bir de Hacı Sarkis'in oğlu, Hagop, hem patronum hem ortağımdı. O da Protestanlara katıldığımı duyduğunda küplere binmiş ve onlardan ayrılmam için her yolu denemişti. Hatta sırf dua toplantılarına katılmamam için evimin kapısına bekçiler dikmişti. Ben de komşunun evinin çatısından onlara görünmeden kaçmayı denemiş, ama sokağa çıktığımda yakalanmışım. İkinci denememde yakalanmadım ve eve bir daha geri dönmedim. Beni yakalamak için her şeyi yapmışlardı ama başaramamışlardı. Bir gün Hagop dua evine gelip beni çağırdı ve 'Krikor, sen Protestanlığı ret ediyor musun, etmiyor musun?' diye sordu. Ben de 'Etmiyorum' dedim. Bunun üzerine, 'Böyle bir şeye tahammül edemem. Hesabı ver ve bugün boyahaneden ayrıl!' diye karşılık verdi. Ben de hemen boyahaneye gittim; hesap defterini kendisine verdim. O da benim canımı sıkınak için payımı düşürdü. 'Anlaşmamız böyle değildi, ama payımı düşürmek istiyorsan düşür. Tartışmak istemiyorum' demem üzerine gönlümü almak için, 'Bırak şu Protestanlığı. Sen bana babamın emanetisin. Gitmene gönlüm razı değil. Seni kardeşim gibi bilirim. Yalvarıyorum sana, benden ayrılma' dedi. 'Şayet inancıma karışmazsan, evinde bir hizmetkâr gibi kalırım ve birlikte mutlu yaşarız. Aksi takdirde kalamam' dedim. O da 'Hayır yapamam' dedi. Böylece onun yanından ayrıldım.

Eşim beni terk edip annesinin evine gitmiş, ortağım ve patronumla yollarımız ayrılmıştı. Artık Hacı Sarkis'in evinde kalamazdım. Birkaç parça eşyayı aldım, oradan ayrılıp babamdan bana kalan eve yerleştim. Evin beş odası vardı, ama bir tanesi bana yeterdi. O odaya iki hasır aldım yere serdim. Bir de yatak yorgan alıp yerleştirdim. Eskiden kalan iki-üç tabağı ve bir tencereyi kalaylatıp mutfağa koydum. Günlerimi İncil okuyarak, okuduklarımı kendime göre yorumlayarak, anlayamadığım kısımları da Mr. Schneider'a sorarak geçirmeye başladım. Eve taşınmamdan bir-iki hafta sonra kapım çalındı. Açtığımda elinde bir tas çorbayla

Hacı Sarkis'in yaşlı karısını gördüm. 'Oğlum Krikor, sıcak sıcak içesin diye sana çorba getirdim' dedi ve gitti. Bu işin içinde bir iş var diyerek çorbayı içmeye başladım. Daha ikinci kaşıktaki çorbanın içinde bir kâğıt parçası gördüm. Yaşlı kadının çorbayı ne maksatla getirdiğini anlamıştım. Beni yolumdan döndürebileceğini zannederek üfürükçülerden birine parasını kaptırmıştı. Aldırmadım. Kâğıdı parçaladım ve çorbayla birlikte mideye indirdim. Kadın ertesi gün tası almaya geldiğinde, ona böyle saçmasapan ve yararsız işlerle uğraşmamasını, ama çorbanın lezzetli olduğunu söyledim."

Krikor bunları anlatırken yüzünde acı bir gülümseme vardı.

1848 yılının kasım ayıydı; Dr. Smith evlenmek için gittiği Amerika'dan dönmemişti. Mr. Schneider'in de Bursa'ya gitmesi gerekiyordu. O sırada on sekiz kişilik küçük bir cemaatim oluşmuştu. Mr. Schneider onları Krikor'a emanet ederek gitti. 1849 baharında Dr. Smith ailesiyle birlikte Anteb'e geri döndüğünde, giderken bıraktığı cemaatimin gelişmiş olduğunu görerek mutlu oldu. Ondan bir-iki hafta sonra Mr. Schneider da geldiğinde cemaatime katılanların sayısı hızla artmaya başladı.

Bu arada Bazarbaşı Hagop işlerinin üstesinden tek başına gelemeyeceğini anlayarak Kara Krikor'u yeniden birlikte çalışmak için çağırdı, o da kabul etti. Fakat Krikor'un eşinin eve dönmeye niyeti yoktu. Krikor'un bu durumu misyonun çalışmalarına engel teşkil edebilirdi. Zira diğer kadınlar da Protestanlığı kabul eden kocalarını terk edebiliyorlardı. Bundan dolayı Dr. Smith, Krikor'a eşinin eve dönmesi için yerel yönetime başvurmasını önerdi. O da yerel yönetime başvurdu. Yanına verdikleri bir askerle Cebeciyan'ın evine gitti. Lusya'yı evine götürmek istediğini söylediğinde onu dövdüler. Yetmezmiş gibi bir de birkaç günlüğüne hapse atıldılar. Krikor hapisten çıktıktan sonra Halep'e gidip oradaki mahkemeye başvurdu. Protestan olduğundan karısının onu terk etmeye hakkı olduğu cevabını aldı. Anteb'e geri döndü. Yapabileceği bir şey kalmamıştı.

Krikor eşinin kendisini terk etmesinden on bir ay sonra hastalanıp yatağa düştü. Ona komşuları bakıyordu. Bir gün komşularından biri onun hasta olduğunu Lusia'ya söyledi. Lusia da hemen Kikor'un yanına gelip onunla ilgilenmeye başladı. Bir iki saat sonra annesi geldi ve Lusia'yı evine götürmek istedi. Fakat Lusia kocasının yanında kalacağını söyledi ve gitmedi. Bu olayın duyulmasıyla Lusia'nın akrabaları ona çok büyük tepki gösterdiler. Lusia hâlâ Protestanlığı benimsememişti; kocasının durumundan dolayı üzgündü ama artık kabullenmişti bunu. Kara Krikor hem boyahananın işleri yürütüyor hem de fırsat bulduğunda, özellikle de iş için başka yerlere gittiğinde, çevresindeki insanlara İncil okuyarak onları aydınlatmaya çalışıyordu. Ara sıra dayak yediği de oluyordu ama bu onu yıldırmıyordu.

Dr. Smith yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 1852 yılında hayata gözlerini yumduğunda Anteb'de 150-200 kişi Protestanlığı kabul etmiş, yaklaşık 500-600 kişi de düzensiz de olsa pazar ayinlerine katılır olmuştu. Dr. Smith öldüğünde Mr. Schneider Anteb'de değildi; geleli henüz bir iki hafta olan Mr. Crane'in de eşi ağır hastaydı. Bu sebeplerden Dr. Smith'in cenaze töreninde dini ritüelleri yerine getirme görevi Kara Krikor'a kaldı. O da başarıyla bu görevi yerine getirdi. Dr. Smith'in ölümünden hemen sonra Mr. Nutting ve Dr. Platt onun yerini doldurmak amacıyla Anteb'e gönderilmişlerdi. Bu yeni misyonerler Anteb'de Evanjelist hareketin geliştiğini görerek yeni vaizler yetiştirmeye karar verdiler. 1854 yılında oluşturulan teoloji sınıfında şu öğrenciler vardı: Avadis Poladyan, Nerses Manuşagyan, Sarkis Karamanugyan, Asadur Tuzcuyan, Nazar Makanyan, Thomas Tomasyan, Garabed Papazyan, Asadur Der Mesrobyan ve Kara Krikor.

Sekiz kişilik küçük bir grupta başladığım hayat yolculuğumun en önemli dönüm noktası ise cemaatimin katkıları ile İstan-

bul'dan Dr. Cyrus Hamlin ve Sarkis Minasyan'ın cömert bağışları sayesinde 1854 yılının sonunda inşaatının bitmesi, 1855 yılının ilk pazar günü ibadete açılmam olmuştur. Anadolu'da hizmet veren ilk Protestan kilisesiydim. Kilise binamın salonu 1500 kişilikti. Bu arada beni sevindiren bir diğer olay da Krikor ve Lusian'ın ilk çocukları Hovhannes'in doğması ve onun bende vaftiz edilmesiydi. Ama oğlunu Apostolik kilisede vaftiz ettirmek isteyen Lusian'ın, kutsal yağla kutsanarak vaftiz edilmediğinden dolayı oğlunu öpmeyi ret etmesi beni üzmüştü. İlk bir yıl törenleri ve ayinleri misyonerler yönetti. Bir yıl sonra, misyonerler yetiştirdikleri öğrencileri Kilikya'nın değişik yerlerindeki köylere, kasabalara vaiz olarak atamaya karar verdiler. Ne yalan söyleyeyim, bana yüreğimin arzuladığı kişiyi atamışlardı, Kara Krikor'u. 1856 yılı Mart ayının ilk pazar günü onun atanma ve kutsanma töreni yapıldığında sevinçten havalara uçacaktım. Bu tören aynı zamanda Kilikya bölgesinde gerçekleşen ilk atanma ve kutsanma töreni olmuştur. Birkaç ay sonra da Kara Krikor rahipliğine atandığında pazar ayinlerime düzenli olarak katılanların sayısı 700'e yaklaşmıştı. Ayrıca binamın olduğu alanda ikisi erkek, biri kız çocuklar için üç okul kurulmuştu; bunlarda 127 erkek, 111 kız öğrenci eğitim görüyordu.

Kara Krikor rahibim olmuştur, ama Lusian Protestanların evine gelmesini istemiyordu. Bir gün babasının da arkadaşı olan Avadis Poladyan onları ziyarete gittiğinde Lusian'ya okuma öğretmeyi önermiş, o da kabul etmişti. Lusian okumayı öğrendikten sonra, bir gün eline Yeni Ahit'i alıp rastgele bir sayfa açtı, okumaya başladı. Orada anlatılan hikâyeyi sonuna kadar okudu. Çok etkilendi. Anlatılan basit bir hikâyeydi: İsa Mesih'in Hayatı. Böylece Protestanlara bakış açısı değişti, onlara yakınlık duymaya başladı. Bu olay 1857 yılında olmuştur. Lusian eski yaşantısını bırakarak yeni bir hayat tarzı seçti. Altın takılarını sattı, elde

ettiği parayla yoksul ailelere yardım etmeye, onlara Yeni Ahit'i okumaya başladı. Ama hâlâ Protestanlara katılmamıştı.

1862 yılına gelindiğinde Kara Krikor bu kadar büyük bir cemaate tek başına hizmet vermekte yetersiz kaldığını söyleyerek kendine yardımcı olması için bir rahip talep etti. Misyonerler de onun bu talebini kabul ederek sıralar Kesab'da görev yapmakta olan Avadis Poladyan'ı rahip olarak bana atadılar. Krikor ile Avadis iki-üç yıl boyunca uyum içinde çalıştılar. Fakat iki rahip için yeterli salonum olmadığından pazar ayinleri yine tek bir salonda yapılıyordu ve sorun çözülmemişti. Bunları göz önüne alan Kara Krikor misyonerlere ikinci bir kilise kurulması önerisini götürdü. Hükümetten izin alınmasıyla da yeni bir kilise inşasına başlandı. Bu arada Kara Krikor hangi kilisede kimin görev yapacağını cemaatin belirlemesini önerdi. İsteseydi kıdemli rahip olarak ben burada kalıyorum deme hakkı vardı, ama demedi. Rahip Poladyan'da hayır birader, sen kıdemlisin, burada kal, ben yeni kiliseyi oluştururum diyemedi.

1865 yılı Ekiminde bir pazar ayininden sonra oylama yapıldı. Kara Krikor'un ben de kalmasını isteyenler bir tarafa, Poladyan'ı isteyenler bir tarafta toplandı. Sayım yapıldı, ikisinin de bende kalmasını 147 kişi istemiş, kırk kişi de tarafsız kalmıştı. Eşitlik olduğundan kıdemli rahip olarak Kara Krikor ben de kalmayı tercih edebilirdi. Fakat o ayağa kalktı, kibar bir şekilde herkese teşekkür etti ve ben yeni kiliseyi oluşturmaya gidiyorum dedi. Yeni yapılan kilisenin inşası henüz bitmeden Hasırlı Dua Evi denilen yerde de kendi kilisesini, II. Protestan Kilisesi'ni oluşturdu.

Kara Krikor mevzusunu kapatmadan, Lusia'ya ne olduğunu merak edenler olabilir. Lusia en sonunda Protestanlara katılmaya karar verdiğini ilan etti, başta eş olmak üzere cemaatinin tamamı bundan memnun oldu. Vaftiz tarihi belirlendi. Fakat Lu-

sia vaftiz olacağı pazar günü, yedinci çocuğunu doğururken hayata gözlerini kapadı. 11 Temmuz 1864 günü ona Protestan usul-lerince bir cenaze töreni düzenlendi.

Kara Krikor'un ayrılmasından sonra, kapandığım güne kadar on dört farklı rahip beni idare etmişti.

Ve 1914 yılında kahrolası I. Dünya Savaşı patlak verdi. Sonun başlangıcının habercisi olan savaş. Ardından 1915 Temmuz. Sürgün yolunda gördükleri Zeytunluları, Maraşlıları suçlayarak *"Biz ne yaptık ki sürgüne göndersinler"* diyen Anteb Ermenileri, sıra kendilerine geldiğinde ve Protestan, Apostolik, Katolik ayrımı olmaksızın sürgüne gönderildiklerini öğrendiklerinde gerçekte yüzleştiler. İlk sürgün kafilesi 17 Temmuz günü yola çıktı. Dört gün sonra Protestanların sürgünden muaf oldukları duyuruldu. İlk giden kafilelerde yer alan Protestanlara geri dönmeleri için haber gönderildi, ama onlar dönmediler. Protestanlar sürgünden muaf olduklarının kendilerine resmen bildirilmesinden sonra cesaretlendiler, yeniden işleriyle meşgul olmaya başladılar.

O günlerde Merkezi Türkiye Koleji'nin müdürü Mr. Merill geldi, kürsüme çıkıp, *"Şimdi ayrıldık, sürgünden muaf kaldık. Hü-kümetin emrine göre siz Apostolik akrabalarınızı ve arkadaşlarınızı sak-lamayın. Ayrıca onların parasının ve malının sizin evlerinize ve işyer-lerinize girmemesi gerekmektedir"* diyerek cemaatime öğüt verdi. Mr. Merill bunları derken sürgünden muaf kaldıklarına sevinen Ermeni Protestanlar *"Allah bizi sarıyağın içinden kıl temizler gibi ayırıp çıkardı"* diyorlardı. Aynı günlerde evden eve dolaşan Türk polisler, *"Bu Ermeni evi mi, Protestan evi mi? Şayet Protestan isen gitmekten muaf kaldın. Seni Amerika ve Almanya korudu"* di-yordu demesine de, karakolda ellerinde mendil, *"Ermeniler yaza, Protestanlar kışa"* diyerek göbek atıyorlardı.

Cemaatinin sevinci uzun sürmedi. Anteb Ermenilerini elin-den geldiği kadar koruyan-kollayan mutasarrıf görevden alındı. Yerine Ermeni karşıtı biri gönderildi, onun da ilk işi soruşturma

ve tutuklamalar oldu. Protestanların o dönemlerde *Yeni Ömür* adında Ermeni harfleriyle Türkçe basılan bir gazetesi vardı; o bile evlerinin aranmasına ve tutuklanmalarına bahane oldu. 28 Kasım 1915 günü şehirdeki kahvehaneler, halka açık yerler kapatıldı, iki kişiden fazlasının sokakta birlikte yürümeleri, köşe başlarında toplanılması, gece saat 1: 30'dan sonra sokağa çıkmak (akşam ezanı 12'de okunurdu), evlerde aile üyeleri dışında birinin olması yasaklandı. 30 Kasım'da Urfa'dan Örfiye Taburu geldi. Binbaşı Galip Bey komutasındaki bu taburun gelmesiyle soruşturmalar ve tutuklamalar arttı. Galip Bey'in emrindeki 500 asker şehri kuşattı, yüksek yerlere toplar yerleştirdi. Ermeni mahalleleri bombardıman tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Galip Bey'in bunu yapmasına amil olan şey ise Urfa'daki olaylarda bir Ermeninin tüfeğinden çıkan kurşunla sağ bacağından yaralanmasıydı. Bunun acısını Anteb Ermenilerinden çıkartmak istiyordu. Şehrin yöneticileriyle yaptığı toplantıda Ermenilerin silahlı direnişe hazırlandıklarını, bu nedenle onların oturdukları mahalleleri bombardıman ederek onlara bu fırsatın verilmemesi gerektiğini söylediğinde, toplantıya katılanların bir kısmı Ermenilerin silahsızlandırıldığını, sürgün sırasında en ufak bir direnme işaretinin ortaya çıkmadığını, şüphelilerin zaten etkisizleştirildiklerini, zararsız kaldıklarını bildirdiler. Uzun tartışmaların sonunda Ermenilerin evlerinin ve işyerlerinin yeniden aranmasına ve eğer bir tane bile silah bulunursa Galip Bey'in Ermenileri bombardıman etmeye hakkı olacağına, eğer bulunmazsa sürgün edilmelerine karar verildi. Bu karar üzerine Askerlik Şubesi Başkanı ayağa kalkıp, *"Allah benden bu günahsızların hesabını istemesin. Eğer biz bu savaştan zaferle çıkarsak yüzyıllardır olduğu gibi bunlar zaten elimizin altında olacaklar. Fakat kaybedersek hesap vereceğimiz kesin"* dedi.

Ve 2 Aralık günü üç maddelik bir duyuru yapıldı: *'Urfa'da meydana gelen olaylar nedeniyle şehrimizde sür gün yeniden başladı. İlk kafil e haber verilmesinden yirmi dört saat sonra yola çıkacak!'* Diğer iki

maddenin ne olduğunun önemi yoktu. Birkaç aydır kendilerini avutan Protestanlara da yol görünmüştü. Cemaatim ve diğer kiliselerin cemaatleri işte o zaman gerçeği anlayabildiler. İlk katile Amerikan Hastanesi'nin saygıdeğer doktoru, muhteşem insan Dr. Shepeard'ın cenaze töreninden bir gün sonra, 6 Aralık günü yola çıktı.

60 yaşına bastığımda cemaatimin neredeyse tamamı kentten gönderilmişti. 35.000 Ermeniden hepi topu 2.000'i kalmıştı kentte. Onlar da askeriye'nin ihtiyaç duyduğu zanaatkarlar ile ailelerinden oluşuyordu. Aralarında Protestanlar da vardı var olmasına ama 5.000 kişiden sadece 300-400 kişi kalmışlardı. Ve onlar savaş döneminde değil ibadete gelmek, kapının önünden bile geçmeye korkuyorlardı. Sizin anlayacağınız, 1915 yılının sonundan 1919 yılının başlarına kadar cemaatsiz bir kiliseye dönüşmüştüm.

Savaş yıllarında şehrin batı yakası, yani benim bulduğum Kayacık tepesinden Bayaz Ahmet'in hanına kadar olan bölge gece gündüz derin, ızdırap verici bir sessizlik altındaydı. Gece-leri Ermeni mahallelerinde hiçbir fısıltı ve hiçbir ışık fark edilmiyordu. Sürülen Ermenilerin evlerine yerleşen Türklerin mumları da sönmüştü.

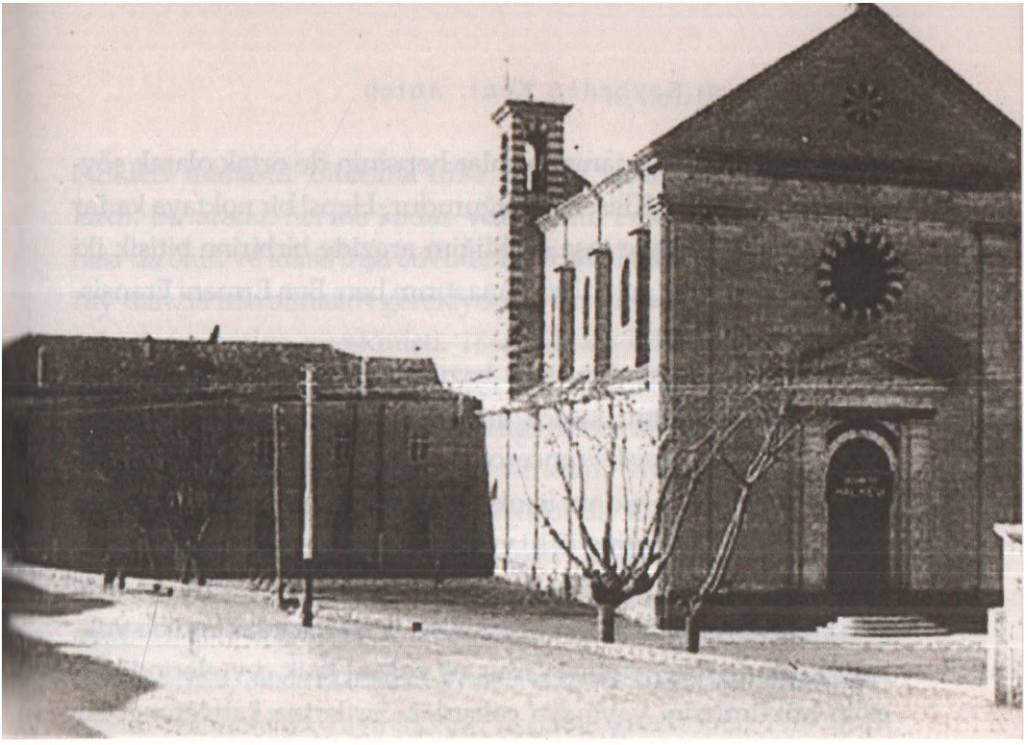
I. Dünya Savaşı bitip sürgünde hayatta kalabilenler birer ikişer Anteb'e geri dönmeye başladıklarında dünyalar benim olmuştu. Cemaatimden de gelenler olmuştu, ama Protestan Ermeniler ibadetlerini II. Protestan Kilisesi olarak da anılan Hayik Kilisesinde yapıyorlardı. Anteb Harbi döneminde ise Ermeni Milli Kurulu ile Askeri Kurul'un halkın katılımıyla düzenlediği toplantılara ev sahipliği yapmaktan başka bir işe yaramadım. Anteb Harbi'nin bitmesinden sonra bir ara yine ibadethane olabileceğimi düşündüm. Ama olmadı. Harpten yaklaşık bir sene sonra Fransızlar Anteb'den ayrılırken kentteki son Ermeniler de onlarla birlikte gitmek zorunda kalmışlardı.

Ermenilerin ayrılmasından hemen sonra tahrip edilmem yetmiyormuş gibi sinemaya çevrilen ana binam bir film gösterimi sırasında çıkan yangın nedeniyle hasar gördü, sonra yıkıldı. Taşları başka bir yerde inşa edilen sinemada kullandılar. Okul binalarımı ise bir süre kente yeni gelen devlet memurlarına lojman olarak tahsis ettiler. Hem de o kırıp parçaladıkları camımı çerçevemi yeniden yaptırarak. Bulunduğum alanın bir bölümüne de 1940'lı yılların başında dönemin Anteb mebuslarından biri oldukça büyük bir ev yaptırmıştı.

1950'li yılların ortalarından itibaren de sağımdaki solumdaki evlere Yahudilerin gelip yerleşmesiyle bulunduğum sokağa halk Yahudi Mahallesi demeye başlamıştı. Günümüzde bile bazılarından bunu duymak beni o kadar şaşırtıyor ki anlatamam. Ermeninin değil kilisesine, adına bile tahammül edemediklerini düşünüyorum.

İçinde bulunduğum bölgenin 1980'li yılların başında cazibesini kaybetmesi üzerine yaklaşık 30 yıl boyunca terk edilmiş bir alan olarak kaldım. Bundan 7-8 yıl önce ise ülkelerinde yaşanan iç savaş nedeniyle Anteb'e sığınmış olan Suriyeli üç ailenin o mebusun yaptırdığı evin yıkık dökük olmasına aldırmadan gelip sığındıkları bir yuvaya dönüştüm.

Yani şu anda inşa edildiğim günden geriye sadece iki kapım kaldı (oysa tam beş kapım vardı).

KENDİRLİ KİLİSESİ

Bu kentte yaşayanların büyük çoğunluğunun fotoğrafını gördüğünde evet ben burayı biliyorum dedüğinden eminim. Ama onların her birine göre ben farklı bir mekânımdır. Kimi kültür merkez olarak bilir, kimi de öğretmen evi. Bazılarına göre turizm meslek lisesiyimdir, bazıları için de çocuk yuvası. Yaşı ellinin üzerindekiler için öğretmen okulu, yetmişin üzerindekiler için eski vilayettir. Yaşı seksenin üzerindekiler için ben halkeviyimdir, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) il teşkilatı binası ve matbaasıyım, vilayetimdir. Beni ne

olarak tanımlarlarsa tanımlasınlar hepsinin de ortak olarak söylediği şey Kendirli Kilisesi olduğumdur. Hepsi bir noktaya kadar haklılar; zira üzerine inşa edildiğim arazide birbirine bitişik iki binadan meydana gelen bir manastırım ben. Ben Ermeni Fransiskan Manastır'yım.

Kendimi tanıtmadan önce bazılarıma yabancı gelebilecek Fransiskan tarikatını kısaca anlatayım. Fransiskalık, bir İtalyan rahibi olan Assisli Francesco'nun İsa'nın isteği uyarınca yoksulluk hayatı sürmeye ant içmiş müritleri ile kurduğu bir tarikatıdır. Papa III. Innocentius 1210 yılında bu tarikata ait düzeni kabul etmiştir. 1223 yılında Papa III. Honorius tarafından da onaylanan Fransiskan tarikat esaslarına göre, Fransiskanlar tam bir yoksulluk içinde, dilenerek yaşarlar ve yoksul halk çevrelerinde İncil'in hükümlerini yaymaya çalışırlar. Sırtlarına kahverengi bir cüppe, bunun üstüne aynı renkte bir harmani giyer, bellerine önden düğümlenen ipten bir kuşak sarar, çıplak ayaklarına sandalet giyerler. Başlarında bir kukuleta vardır.

1882 yılının Aralık ayında Fransiskan tarikatının üç erkek ve iki kadından oluşan beş temsilcisi Anteb'de boy gösterdiler. Kendi açıklamalarına göre sadece eğitim vermek amacıyla gelmişlerdi. Bu temsilciler iki yıl kadar kiraladıkları bir evde yaşamışlardı. O sırada Anteb'i ziyaret eden Halep Valisi Cemil Paşa ile görüşen bu temsilciler ondan bir okul inşa etme ve açma izni almışlardı.

Nereye inşa edildiğime gelince. Günümüzde Atatürk Bulvarı adlandırılan yol 19. yüzyılın sonlarında Akyol olarak adlandırılıyordu ve bugünkü kadar geniş değildi. O yolda doğudan batıya doğru gidilip Çınarlı Camiini geçince yolun kuzey tarafında benimle birlikte sadece dört bina vardı. Bunlar sırasıyla cami ile benim aramda yer alan Nigoğos Nazaretyan'ın evi, benim batı tarafımda-bitiştiğimdeki Tufa Hamamı ve onun 150-200 metre kadar batısındaki Akyol Camii idi. Fransiskan keşişler inşa

ettikleri manastır binasını 1894 yılında kullanmaya başlamışlardı. Bu arada, her ne kadar Vali Cemil Paşa'dan izin alınmış olsa da okul ve kilise inşa edebilmeleri için İstanbul'dan, yani Saray'dan da izin almaları gerekiyordu. Bu izni alabilmek için epey çaba harcamaları gerekmişti. 1886 yılında bu iznin de alınmasıyla yapılmaya başlayan binam 1903 yılında tamamlanarak ibadete açıldı. Binaların inşa edildiği dönemdeki durumum için benim bir şeyler söylemem size kendimi övmek gibi gelebilir; bundan dolayı manastır binam hakkında Rusya'da, St. Petersburg'da, 1888 yılında yayınlanan *Araks*'da yer alan şu satırları aktarmam daha uygun olur: *"Fransiskanlar 6 yıldır orada (Anteb) mücadele ediyor. Onlar ağaçların ve çiçeklerin içinde büyüleyici bir manastır inşa ettiler, orada 200 kadar Ermeni erkek ve kız çocuğu eğitim görmektedir."* İstanbul'da yayınlanan *Püzantion* gazetesinin 1907 tarih ve 3457 sayılı nüshasında çıkan haberin şu ayrıntısı: *"Latin Fransiskanların kilisesi o kadar geniş değil ve dar bir şekilde, ama nakışlı taşlarıyla, boyalı ve resimli iç kısmıyla bina sevimli ve göz kamaştırıcı."*

Benim de bir parçası olduğum Manastır 1. Dünya Savaşı'na kadar şu ruhani liderler tarafından yönetilmişti: Peder Vinzentio, Peder Prospero, Peder Amadio, kiliseyi inşa eden Peder Sabbatino, Peder Luici, Peder Dionitsio, Peder Odoriko, Peder Silvestro. Bunların içinde Peder Sabbatino en göze çarpanıydı; 1895 yılında, kimi tarihçilere göre Ermeni İsyanı, kimine göreyse Ermeni Katliamı olan üzücü olaylar sırasında manastıra sığınan altmış kadar ailenin hayatını kurtarmış, onları üç ay kadar manastırda misafir etmişti.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından bir yıl kadar sonra cemaatin sürgüne gönderilmesiyle işlevsiz kalmıştım. Savaşın sona ermesiyle birlikte hayatta kalabilen cemaat üyelerim Anteb'e geri döndüler, onlara yeniden (kısa bir süreliğine de olsa) hizmet vermeye başladığımda cemaatin dini liderliğini Peder Mariano yürütüyordu. Mariano Harputlu bir Ermeniydi. Onun Kuzey

Amerika'ya gitmesiyle yönetimi Maraşlı bir Ermeni olan Peder Nazaren üstlendi.

I. Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlandı; savaşın akabinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hükümlerine göre İngilizler 1918 yılının Aralık ayında kenti işgal ettiler. İngiliz işgali dönemi on bir ay sürdü. Onların kentin yönetimini Fransızlara devrettiği 29 Ekim 1919 tarihinden kenteki Müslüman halkın Fransızlara karşı direniş başlattığı 1 Nisan 1920 tarihine kadar kilise olarak hizmet vermeye devam ettim. Ama bu tarihten itibaren yoğun çatışmaların yaşandığı cephe hatlarından birinde bulunmam nedeniyle asli işlevimi yerine getiremez olmuştum. Kentin Müslüman halkının en önemli cephelerinden biri olan Çınarlı cephesiyle aramda sadece Nigoğos Nazaretyan'ın büyük evi vardı; o da daha çatışmaların ilk günlerinde atılan bombalarla yıkıldığından savaşın sürdüğü on bir ay boyunca yoğun saldırılara maruz kaldım, ama yine de büyük bir tahribat yaşamadım; ufak tefek mermi izleriyle dış cephemde önemsiz hasarlar meydana geldi sadece.

8 Şubat 1921 tarihinde Müslümanların silahlı direnişi sonlandırmalarıyla çarpışmalar sona erdi. Asli hizmetime yeniden başlamanın sevincini yaşarken, bu sevincimin pek de uzun sürmeyeceğini bilmiyordum. 12 Mart 1921 tarihinde Londra Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Fransızlar işgal ettikleri kentin yönetimini Türklere geri verdiler ve Ermeniler de kenti terk etmeye başladılar. 25 Aralık 1921 tarihinde son Fransız askeri de kentten ayrıldı, Anteb'de sadece 300-500 arası Ermeni kaldı. 1923 yılının Ocak ayı sonunda ise Ermeni nüfusu Amerikan Hastanesi'nde ve manastırında çalışan beş-altı aileden ibaretti, dolayısıyla ben de artık kilise olarak hizmet veremez oldum.

Savaşın bitmesi ve cemaatimin kentten ayrılmasından sonra bir-iki yıl kadar atıl durumda kalan manastır binam vilayet ve

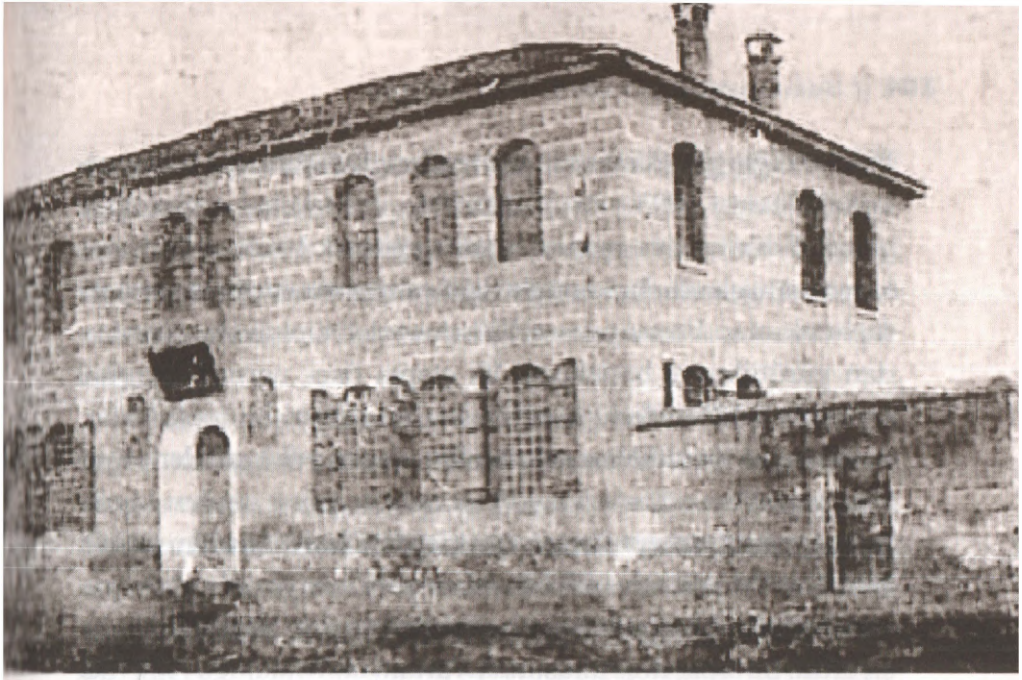
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) İl Teşkilatı binası olarak kullanıldı. 1932 yılında kilise binamın üst katı Halkevi, alt katı ise Cumhuriyet Halk Partisi'nin matbaası olarak kullanılmaya başlandı. Bu arada 1931 yılında bahçemin bir bölümüne bir İtalyan firması tarafından inşa edilmeye başlanan (o günün deyiimiyle) elektrik fabrikası 1932 yılında işletmeye açıldı, kent böylece elektrige kavuştu. Bu santral 1939 yılında İtalyan firmasından satın alınarak mülkiyeti belediyeye geçirildi.

1950 yılında yapılan genel seçimlerde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle CHP önce il teşkilat binası olarak kullandığı manastır binasından, sonra da matbaanın bulunduğu alt katımdan tahliye edildi. Bu bölümüm bir süre Şehir Kulübü olarak hizmet verdi. 1955 yılında Öğretmen Okulu benim binamda eğitim vermeye başladı; alt katım mutfak, yemekhane, ambar ve iş atölyesine dönüştürülmüş, salonum da betonarmeden kat bölmesi eklenerek iki katlı hâle getirilmişti. Birinci katta dershaneler vardı, ikinci katta ise yatakhane, revir, banyo ve tuvaletler. 1959 yılında yeni hükümet konağının hizmete girmesiyle vilayet olarak kullanılan kısımlarım da Öğretmen Okulu'na geçti.

1971 yılında Eğitim Enstitüsü'nün Yeşilova Mahallesi'nde açılmasıyla Öğretmen Okulu oraya taşındıktan sonra bir müddet Erkek Çocuk Yetiştirme Yurdu olarak kullandım. 1980 yılından sonra o kadar çok farklı amaçlar için kullandım ki bunları saymaya kalksam sayfalar yetmez. Ama son on yıl içinde bir ara Turizm Meslek Lisesi'ne evsahipliği yaptıktan sonra restore edilerek kültür merkezine dönüştürüldüm. Adımı da Gazi Kültür Merkezi olarak koyduklarında herhalde artık bu şekilde hizmet veririm dememe kalmadan tekrar restore edilmeme, Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü olarak kullanılmama karar verildi.

Bugün inşa edilmemin üzerinden 136 yıl geçmiş durumda. Ömrümün sadece beşte birlik kısmında inşa edilme amacıma uygun olarak kullanılmış olmama rağmen yine de kendimi şanslı

hissediyorum çünkü benden hemen önce veya sonra inşa edilen birçok bina yok olup gitti. Bu arada, 136 yıllık ömrümde unutamadığım birkaç olayı da sizlerle paylaşmak istiyorum. İlk olay, doğal olarak, inşa edilmem ve 1903 yılında ibadete açılmış olmamdır. İkincisi, savaş döneminde, 2 Nisan 1920 tarihinde, Çınarlı cephesinden manastırı ele geçirmek amacıyla saldırıya geçen Türklere karşı bir Fransız askerin beni ve içeride bulunan 50 kadar kadının ve çocuğun hayatını korumak için yardım gelene kadar 5-6 saat tek başına savunma yaptığı gündür. Üçüncüsü, savaş bitimi ve cemaatimin kentten ayrılmasından sonra, zafer kazandıklarına inanan Türklerin doğu kapımın üzerinde bulunan sembolümü tahrip etmek amacıyla ateş ettikleri gündür. Dördüncüsü ve yeni yaşantımın en önemli günü ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. Kemal Atatürk'ün 25 Ocak 1933 tarihinde Antep'e yapmış olduğu ziyaret esnasında balkonumdan halka seslendiği gündür.

KİLİKYA ENSTİTÜSÜ

1 9. yüzyıl sona erip 20. yüzyıl başladığında Anteb'de Apostolik Ermeniler, yüzyıllardır yaşadıkları bu kentte, geçmişleri 60 yıl bile olmayan Protestanların bu kısa sürede eğitime yaptıkları yatırım sonucunda, özellikle de çocukların ve gençlerin eğitimine yönelik olarak kurdukları eğitim kuruluşları sayesinde, Protestanlığı seçenlerin sayısını artırmalarının huzursuzluğunu yaşıyorlardı. Eğitimli Protestan din adamlarıyla girdikleri dini tartışmalardan genellikle boynu bükük ayrılan alaylı din adamlarının yerini alacak eğitimli din adamları yetiştirecek bir eğitim kurumunun olmamasının eksikliğini hissediyorlardı.

Bu eksikliğin giderilmesinin yöntemlerini araştırmaya başlamışlardı. Nihayet 1903 yılında Anteb’de yüksekokul seviyesinde gençleri dünyevi ve manevi alanda eğitecek bir okul kurmaya karar vermişlerdi. Bu konuyla ilgili çalışmalar özellikle yerel iki topluluk olan Vartanyan ve Kiliseseverler toplulukları tarafından yürütölmeye başlamıştı. İlk etapta önce normal bir okul sonra da ruhban okulu kurulmasını tasarlayan bu topluluklar, üyelerinden topladıkları aidatlardan oluşan yıllık gelirleri, üyelerin yaptıkları mütevazı nakdi ve aynı bağışları okulun kurulması için sarf etmeye karar vermişlerdi. Okulun kurulması için maddi sermayenin gerekli olmasının yanı sıra, okulda görev yapacak işinin ehli öğretmenlerin yetiştirilmesi de büyük önem taşıyordu. Bu amaç doğrultusunda Vartanyan Topluluğu Amerika ve İstanbul’a, Kiliseseverler Topluluğu ise Armaş ve Amerika’ya öğrenciler göndermişti.

1911 yılına gelindiğinde, Amerika’ya eğitim için gönderilen gençler eğitimlerini tamamlamış, vatanlarına dönüp milletine hizmete hazır duruma gelmiş olmalarına rağmen, yüksekokul henüz faaliyete geçememişti. Bu durumdan rahatsız olan Amerika’daki 8 öğrenci Bridgewater Devlet Üniversitesi’nde kendi aralarında bir toplantı düzenlemiş ve Kilikya bölgesinde milli, dini ve eğitimsel ihtiyaçları istişare etmişler. Bu toplantının sonunda da Amerika’da Kilikya Eğitimseverler Derneği’ni kurmuşlar. Bu arada Anteb’de bu yüksekokulun açılması için çalışan Vartanyan ve Kiliseseverler topluluklarına Atenagan topluluğunun da destek çıkmasıyla çalışmalara hız verilmişti. Armenag Çamıçyan’ın liderliğinde Amerika’da yardım toplayan 8 öğrencinin yüce gönüllü bir yardımsever olan Mihran Karagözyan ile tanışmalarıyla 7-8 seneden beri bir türlü gerçekleşmeyen tasarrının kaderi de değişmişti. M. Karagözyan bu güzel tasarıyla yakından ilgilenmiş ve hayran kaldığı proje için gereken maddi ve manevi yardımı yapmaya söz vermişti. 1911 yılı sonbaharında

Anteb'de yerel Milli Kurul'un onayı ve Sis Gatoğigosu'nun da uygun görmesiyle Kilikya Enstitüsü adı altında yüksekokulun kurulmasına karar verilmiş, 7 kişiden oluşan bir mütevelli heyeti oluşturulmuş, enstitünün müdürlüğüne de Armenag Çamiçyan atanarak okulun 1912 yılında eğitime başlamasına karar verilmişti.

Okul müdürlüğüne atanan A. Çamiçyan kendisine mütevelli heyeti tarafından verilen yetkilerle Amerika'da bir hamî heyeti oluşturmuştu. Bu heyet, yaptığı çalışmalarla öğrenci başına yıllık 12 dolar olmak üzere 50 öğrenciye hamîler bulmakla kalmamış, aynı zamanda eğitim için gerekli aletlerin yanı sıra 400 kadar kitap toplayarak daha okul açılmadan kütüphane oluşturmaya başlamıştı. Bu 400 kitaba Kiliseseverler Topluluğu'nun bağışladığı 500 kitabın eklenmesiyle o günün koşullarında zengin bir kütüphane oluşmuştu. A. Çamiçyan yine kendisine verilen yetkilere dayanarak, Yale Üniversitesi'nden mezun olan Krikor Mahsereciyan ve Hovsep Misiryan ile bu yüksekokulda öğretmenlik yapmaları için anlaşmıştı. Bunlardan birincisi ilahiyat, ikincisi ise doğa bilimler ve matematik dersleri vereceklerdi.

Yüksekokulun kurulmasıyla bu okulun sadece Anteb'e ve Anteb'lilere özel olmadığı fark edildi. Vartanyan ve Kiliseseverler toplulukları genel kurulu 9 Haziran 1912 tarihinde bir mektupla Gatoğigos II. Sahag'a başvurdular, çalışmaların tamamlandığını bildirdiler, Kutsal Gatoğigosluğun okula destek olmasını ve Kilikya'daki tüm Gatoğigosluğun piskoposluk bölgesine maddi ve manevi olarak destek olunması yönünde tavsiyede bulunmasını rica ettiler. Prof. Çamiçyan 9 Eylül 1912, Prof. Misiryan ise 14 Eylül 1912 günü Anteb'e gelmişti. Ne yazık ki Mahsereciyan programı gereği birkaç ay Armaş'ta kalmış, Kahire'de hastalığa yakalanmış ve tıbbi tedaviye karşın orada ölmüştü.

Kilikya Enstitüsü olarak resmen açılışın 19 Eylül günü, Tepebaşı'nda Beyaz Oğlu'nun geniş ve havadar binasında yapıldı.

1912-1913 öğretim yılında 55 öğrencim vardı; bunlardan 30'u hamili, 25'i ücretliydi. Kilikya Enstitüsü olarak açılışım 13 Ekim 1912 tarihinde bir duyuruyla gazetelerde resmen bildirildi; o duyuruda aynı zamanda iki bölümde uygulanacak olan eğitim programının tanıtımı da yapılmıştı.

Genel Eğitim (2 yıllık dönem)

Özel Eğitim (2 yıl)

Pedagojik (Eğitsel)

Din-Kilise

Aynı zamanda, diğer mesleki eğitim vermek üzere Ticaret ve Fen Bilimleri bölümlerinin de ileride kurulması tasarlanmıştı.

21 Ekim 1912 tarihinde yapılması tasarlanan resmi açılış törenim devletin onayını almak için ertelenmişti; Gatoğigosluğun ve Patrikliğin devreye girmesi sayesinde onay alındı ve Kilikya Enstitüsü olarak Eğitim Bakanlığı'nın 31 Kanunı Evvel 1328 (13 Ocak 1913) tarih ve 3704/152581 sayılı talimatı üzerine Halep Eğitim Müdürlüğü'nün 19 Mart 1329 (1 Nisan 1914) tarih ve 78 sayılı lisansıya dört yıllık Dar-ül Muallim (Öğretmen Okulu) olarak dört yıllık program onaylanmıştı.

Birinci öğretim dönemim Mihran Karagözyan sayesinde sağlanan 130 Osmanlı altını tutarında bir ödenekle borçlanmadan tamamlanabilmişti. İkinci öğretim yılımda Gatoğigosluk bölgesinden gelmiş olan öğrencilere kolaylık olması için aynı zamanda bir yatılı bölüm kurulması kararlaştırılmıştı. İkinci öğretim yılında öğrenci sayım 81 olmuştu, bunların 31'i yatılıydı. Eski binam yatılı bölüme tahsis edildi ve eğitim Vartanyan Topluluğunun Çağçağ yakınındaki yol üzerinde bulunan yeni binamda ve rilmeye başlandı.

Resmi açılış törenim önceden yapılmış olan düzenlemeye göre 26 Ekim 1913 Pazar günü, Ermeni harflerinin bulunuşunun ve Ermeni matbaacılığının başlayışının 400. Yıldönümünde, Pis-

kopos Papken başkanlığında yapılmış ve o güne kadar 2.360 Osmanlı altını yardım toplanmıştı. Piskopos Papken, Patrikliğin yetkilendirmesiyle yurt içinden ve yurtdışından yardımlar toplayarak okul için 10 bin altınlık bir fon oluşturmuştu.

Üçüncü öğretim yılıma öğrenci sayım 100'ü aşmış bir şekilde girmiştim. Piskopos Papken'in çabalarıyla Fransa'da yaşayan yardımsever işadamı Margosyan'ın 500 Napolyon altını yardımı sayesinde yaptırılan ve onun adı verilen yeni binayla yatılı bölümüm daha da gelişmişti. Kilikya Enstitüsü olarak daha da gelişmeye devam edecektim ki I. Dünya Savaşı patlak verdi. Fakat asıl dehşet günleri 1915 yılıyla geldi. Nisanda tutuklamalar başlamıştı. Tutuklananların arasında müteveli heyetimin üyeleri ve arkadaşlar vardı. Çok geçmeden sürgün kabileleri boy gösterdi. Zeytun'dan, Fıruz'dan, Elbistan'dan ve uzak memleketlerden Ermeni sürgünleri dizi dizi önce Alleben'i, Bostan Arası'nı geçtiler; güneydoğuya doğru, mezbahaya (kıyıma) doğru geçip gittiler. Yatılı öğrencilerimin bir bölümü yıl bitmeden ayrılmışlardı. Bütün bunlara karşın dersler 21 Hazirana kadar düzenli bir biçimde, öğrencilerimin ve öğretmenlerin kararlılığıyla, devam etmişti. Ve Temmuz... Anteb sürgünü... İlk önce aydınlar sürgüne gönderildi. İlk ve ne yazık ki aynı zamanda son müdürüm olan Armenag Çamiçyan ilk sürgün kafilesindeydi. O kfile kendini şanslı sayabilirdi, zira daha az tehlikeli bir yer olan Hama'ya gönderilmişlerdi. Lakin o bölgede ortaya çıkan tifüs salgını binlerce kişiyi hayattan kopardı. Onlardan biri de 1916 yılının Ocak ayında hayata gözlerini yuman sevgili müdürüm Armenag Çamiçyan'dı.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, henüz eğitime başlamamın üçüncü yılında, 1915 Haziran'ında eğitime ara verildiği haberini aldığım da, Kilikya Enstitüsü olarak bir daha açılmamak üzere kapatıldığım aklımın ucundan dahi geçmemişti.

Bu arada, 1911 yılında, bulunduğum arazinin hemen güneyinde Türkler de Harir Darüttahsil -İpekçilik Lisesi- adı altında ipekçilik ve ipek böcekçiliği üzerine eğitim verecek bir okul açmışlardı. Hatta bu okul faaliyete başlamadan önce kentin çeşitli yerlerine çok sayıda erkek dut ağaçları dikilmişti. İpekçilik para getirmesi ve bölgede yeni bir meslek olması nedeniyle kentte büyük ilgi görmüştü. Okulun eğitim süresi iki yıldır. İlk mezunlarını 1913 yılında veren bu okul açıldıktan üç yıl sonra hükümet kararıyla kapatılmıştı.

I. Dünya Savaşı sona ermişti. Anteb önce İngilizler sonra da Fransızlar tarafından işgal edildiğinde Kilikya Enstitüsü'nün, yani benim kurulmama vesile olan insanların bazıları bu dünyadan göçüp gitmişti. Büyük bir kınımdan sağ kurtulabilenlerin bir kısmı Anteb'e, anayurtlarına geri dönüp gelmişlerdi gelmesine de, ne bende ne de diğer okullarda ders verebilecek öğretmen neredeyse kalmamıştı. Kent halkının tamamı savaş yaralarını bir an önce iyileştirmeye çabalarken, imkânsızlıklardan dolayı benim varlığımı neredeyse unutmuşlardı. İngiliz işgali dönemi göreceli olarak sakin geçmiş, Fransız işgali döneminde ise her şey alt üst olmuştu. İşgalci Fransızlar ile işgale karşı çıkan Müslümanlar arasındaki ilişkiler günden güne gerginleşmeye başlamıştı. Kent dışında başlayan çarpışmaların kent içine sıçraması an meselesiydi. Fransız askerlerinin bir bölümü benim bulunduğum alana yerleşmişlerdi. 1 Nisan 1920 günü başlayan Anteb Harbi on bir ay sürmüş, bu süre boyunca ben Fransızların bölgesinde kalmıştım. Savaş döneminde Fransız askerlerinin gözetiminde Halep'e göçen Ermeni kabilelerin toplanma alanı olarak kullanıldım.

Savaşın bitimiyle de kentten oldukça uzakta olmam nedeniyle bir süre hiçbir işe yaramamış olmama üzülsem de, savaş esnasında en azından bir hasara uğramadım diye teselli buluyor-

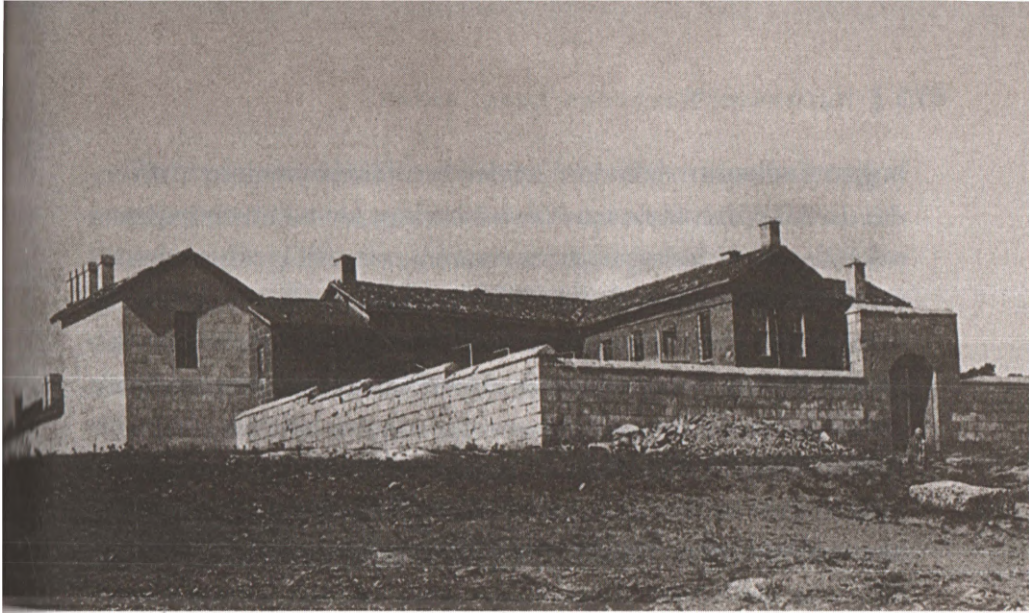
dum. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra binalarının ortaokul olarak kullanılmasına karar verildiğini duyduğumda sevinçten adeta uçacaktım. Yeniden öğrenciler ve onları eğitecek öğretmenlerle buluşacak olmam benim için büyük bir mutluluk kaynağıydı.

Cumhuriyet'in ilanının üzerinden 8 yıl geçmişti ve ben ortaokul olarak kullanılıyordum. 1931 yılının Kasım ayının ortalarında, bir sabah iki öğretmenin bir gün önce yayınlanan *Gaziantep* gazetesinde çıkan bir haber hakkında, yani Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Ocak Kongrelerinde dile getirilen sorunlar hakkında konuşmalarına kulak misafiri olduğumda şunları duymuştum: "... Lise ihtiyacı, neredeyse her ocak kongresinde ileri sürülen bu ihtiyacın ehemmiyet ve şümulünü takdir etmeyen kimse yoktur sanırım... Gaziantep henüz bir kaza hâlinde iken - bir Amerikan koleji, iki Ermeni idadisinden başka, Aynil maarif idadisi (bilâhîre ticaret idadisi olmuştur) Darülmuallim, Darülharir gibi müteaddit orta tahsil müesseselerini sinesinde taşıyordu. Bugün vilayet merkezi olduğu ve Türkiye'de kesafeti nüfus itibariyle yedinci şehir bulunduğu hâlde maalesef tam devreli bir liseden bile mahrum bulunuyor..." Bu sözleri duyduğumda, dünün Anadolu'da en önemli eğitim merkezlerinden biri olan bu kentin bu hâle nasıl ve kimler tarafından getirildiğini düşünmeden edemedim. Sonraki iki yıl boyunca neredeyse her gün liseye olan ihtiyaç dile getirilmişti. En sonunda, Cumhuriyet'in ilanından 10 yıl sonra Anteb'de bir lise açılmasına ve lise binası olarak da benim binalarımın kullanılmasına karar verilmişti. Gerçi 1933 yılının Kasım ayında M. Kemal Atatürk'ün şahsen verdiği direktifle eğitim yılı başlamıştı ama Gaziantep Lisesi olarak hizmet vermeye başlamanın okulun müdürü Hüsnü Bey'in ilk ders olarak 30 kadar öğrenciye 1 Şubat 1933'te coğrafya dersi vermesiyle oldu.

Lise olarak kullanılmaya başladığımda mutluluğum ikiye katlanmıştı. Lakin yukarıda bahsettiğim gazetenin 29 Ekim 1933

tarıhli sayısında, Cumhuriyet'in ilanının 10. yılı nedeniyle cumhuriyet döneminde *"Cumhuriyetten Vilayetimiz Neler Kazandı"* başlıklı makalede benim binalarımın bulunduğu fotoğrafın altına *"Cumhuriyetin eserlerinden Lisemiz"* yazılmasını yadırgamıştım. Ama keşke cumhuriyet dönemi eseri olduğumu belirtmekle kalsalardı. Zamanla lisedeki öğrenci sayısı artmış, yeni binalara ihtiyaç duyulur olmuştu. Bir taraftan yeni binalar yapılırken, bir taraftan da, bin bir emekle yapılan benim ve Darülharir'in binaları yıktırılmış, yerine betonarme binalar yapılmıştı.

1911 yılında başlayan eğitim kurumu hayatım bu güne kadar savaş dönemi haricinde neredeyse 110 yıldır devam etmekte.

MARDİNTEPE

Adımdan da anlaşılacağı üzere ben bir tepeyim. Bir zamanlar kentin güneyinde kıraç, boş bir araziydim; kuzey yamacımın bir bölümünde yer alan Yahudi mezarlığına ara sıra gelen gidenlerin dışında yakınuma kimse uğramazdı. Senenin belli dönemlerinde bağ sürmeye ve budamaya, ya da üzüm toplamaya, pikniğe Leylek Deresi'ne doğru gidenleri uzaktan görürdüm. Sizin anlayacağınız, üzerinde ağaç dahi olmayan boş bir tepeden başka bir şey değildim. Hatta adım sanım da yoktu. Düztepe ve Kurban Baba olarak adlandırılan iki tepenin arasındaki bir yükseltiden başka bir şey değildim.

Ama 1897 yılında Miss Frearson yönetiminde bir yetimhanine kurulmasıyla, o yetim çocuklar gibi benim de hayatım değişti. 1895 yılının Kasım ayında yaşanan ve kenti tarifsiz acılara

boğan katliamın ardından sefalet her tarafa yayılmış durumdaydı. 3.000'den fazla insan evini barkını kaybetmişti; başlarını sokabilecekleri bir sığınağı olmayan, aç ve sefil bir duruma düşen bu insanların büyük çoğunluğunu kadınlar ve çocuklar oluşturuyordu. En azından 100 kadar yetime bannak olabilen ilk binam I. Dünya Savaşı'na kadar Amerikalı misyonerlerin yönetiminde kalmıştı. Savaş süresince diğer misyon binaları gibi bu binam da Osmanlı askerlerine hizmet etmişti. Savaşın sona ermesiyle birlikte kentte çok sayıda yetimin bulunduğunu göz önüne alan yerel yönetim, binayı yeniden Amerikalı misyonerlerin yönetimine, yetimhane olarak kullanılmak üzere devretmişti.

Ancak 1 Nisan 1920 günü Anteb Harbi olarak adlandırılan silahlı çarpışmalar başladığında, Türkler Şekercioğlu'nun taşocağının doğusundaki tepenin eteklerinde bulunan Türk mezarlığındaki mezar taşlarının arkasından Ermeni mahalleleri üzerine ateş açtılar. 23 seneden beri kimsesiz çocuklara hem bannak hem de eğitim olanağı sağlayan yetimhane binası -ki o güne kadar bulunduğu bölgede inşa edilmiş tek binaydı- tehlike altındaydı. İçerideki çocuklar altı gün boyunca aralıklarla devam eden çatışmalarda silah seslerini duymamak için elleriyle kulaklarını kapatmış, korku dolu gözlerle sağa sola bakıyor, koruyucuları Miss Frearson'un kendilerini bu cehennemden kurtarmasını bekliyorlardı. Altı gündür şehirden erzak nakli de yapılamadığından açlıktan renkleri solmuş küçücük çocukların korkularını yenebilmeleri için masallar anlatan Miss Frearson, ne kadar çabalasa da elinden bir şey gelmemenin çaresizliğiyle Tanrıya yakarıyordu. Lakin Tanrı onları unutmuş gibiydi. Türk çeteler anbean yetimhane binasına yaklaştılar; hatta bahçe kapısını kırıp içeriye girmeyi denediler ama başarılı olamadılar. Miss. Frearson bir nebze olsun rahatlamıştı ki yetimhanenin içinde yankılanan balyoz ve kazma sesleri duydu. Artık sonlarının geldiğini düşünmeye başladı.

Bu arada şehirdeki Ermeniler ve Amerikalı misyonerler yaşanan olayları dürbünle, gözlerini dahi kırpmadan izliyorlardı. Çatışmaların ilk gününden itibaren yetimhanede bulunan 150 kadar çocuk ve onların bakımıyla ilgilenen görevlilerin hayatlarından endişe duyuyorlardı. Onları bir an önce Amerikan Hastanesi'ne taşımaya karar verdiler. Dr. Shepard ile Kolej müdürü Merrill Türk yetkililer ile görüşerek yetimhanenin güvenlik içinde boşaltılması için onlardan güvence aldılar. Dr. Shepard ve Mr Merrill, yanlarında Şeyh Mustafa Efendi ve bir Türk polisiyle birlikte benim bulunduğum bölgeye geldiklerinde silahlar susmuştu. Yetimhane binasına ulaştıklarında Miss Frearson Türk çetelerin bir bölümünün içeriye girip silah arama bahanesiyle her tarafı dağıtmasından dert yandı onlara. Ama en azından orada bulanların hepsinin hayatta olduğunu söyleyerek onu teselli ettiler ve bir an önce taşınmak gerektiğini bildirdiler. Miss Frearson taşınma işleminin en erken ertesi sabah olabileceğini söyleyince heyet kente geri döndü. Ertesi gün sabahın erken saatlerinde mutasarrıfın gönderdiği hamalların yardımıyla çocuklar ve yetimhanenin bazı eşyaları Amerikan Hastanesi'ne taşındı. Yetimhane binasına da Türk çeteler yerleşti, böylece üzerimde inşa edilen ilk bina olan yetimhane askeri üsse dönüştü.

Savaş döneminde iki taraf arasında birkaç defa el değiştiren binam savaşın bitmesiyle bir süre boş kaldı. 1933 yılında binamı belediyeden satın alan Türkistanlı Abdülkerim Efendi adında bir sanayici, keten ve suni ipek kumaş üretmek amacıyla burayı tekstil fabrikasına dönüştürdü. II. Dünya Savaşı'nın zorlu ekonomik koşullarına dayanamayan Abdülkerim Efendi iflas ettiğinde binam yeniden belediyenin mülkiyetine geçti.

1930'lu yılların sonunda uygulanmaya başlayan yeni imar planına göre eteğimdeki mezarlıklar kaldırılarak bulunduğum bölge konut yapımına tahsis edildi. Bir zamanlar yetimhane ola-

rak kullanılan ilk binam 1947 yılında belediye tarafından Düşkünler Evi'ne dönüştürüldüğünde tepemin etekleri konutlarla dolmaya başlamıştı. 50 sene kadar bakıma muhtaç 30 kişiye barınak olan bu ilk binamda kalan insanlar şehrin kuzeybatısında yeni inşa edilen Güçsüzler Yurdu'na nakledildiklerinde, binamın çevresi ve tepenin tamamı konut ve işyerleriyle kaplanmıştı.

İlk binam da inşasından yaklaşık 115 sene sonra kentsel dönüşüm kapsamında yıkıldı.

MERKEZİ TÜRKİYE KOLEJİ

Geriye dönüp baktığımda "Ne oldum değil ne olacağım demeli" deyiminin tam da benim için söylenmiş olduğunu düşünmekten kendimi alamıyorum. Çok değil, 150 yıl önce -her ne kadar bu sizler için bir ömürden çok fazla bir süre olsa da benim için çok kısa bir zaman dilimi- eteklerimde üzüm bağları ve bodur sumak ağaçları olmasına rağmen tepeye varıldığında birkaç diken ve ottan başka bir şey yoktu; kenttin batı sınırının dışında, doğu tarafımda insanların yaşadığı tepelere imrenerek bakan çorak bir tepeydim o sıralar. Geleceğimin

Adana'da yapılan bir toplantıda şekilleneceğini rüyamda görsen inanmazdım. Ama oldu. Nasıl mı? Anlatayım.

O toplantıdan 30 yıl kadar önce Evanjelist misyonerler Osmanlı topraklarında dini inançlarını yaymak için Anteb'e de gelmişler ve burada bölgenin en kalabalık ve istekli cemaatini oluşturmuşlardı. Hatta yetiştirdikleri vaizleri ve rahipleri komşu kentlere göndererek oralarda da inançlarını yayma uğraşına girişmiş, bunda da kendilerine göre oldukça başarılı olmuşlardı. Ve 30 yıllık zaman zarfında bölgenin birçok kentinde ve kasabasında kiliselerini kurmuşlardı. Bu misyonerler, rahipler, vaizler ve her kentten Protestan cemaat önderleri 1871 yılında Adana'da yaptıkları toplantıda, bölgede yüksek okul seviyesinde eğitim veren bir okul açmayı kararlaştırmışlar. Anteb ve Maraş kentlerinin temsilcilerinin bu okulun kendi kentlerinde kurulmasına talip olmaları üzerine ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions) temsilcisi Dr. Clark, kent temsilcilerinin ana sermaye olarak 1.600 altın lira hazır etmeyi taahhüt ederek hazırlayacakları raporu Boston misyonuna göndermeleri gerektiğini, son kararı oradaki üst kurulun vereceğini belirtmiş. Maraş kentinin temsilcileri ağaç-kereste sağlamalarının kolay, sularının ve bahçelerinin bol, manzaralarının gönül açıcı derecede güzel ve fakir hallerine rağmen bu büyük meblağı vermeye razı olduklarını bildirmişler. Anteb temsilcileri ise, civardaki taşocaklarının sağlayacağı kolaylıklardan, kentin suyunun ve havasının sağlamlığından, coğrafi konumundan dolayı (kiliselere duyulan ihtiyaç göz önüne alındığında) daha merkezi bir mevkide bulunduğundan, talep edilen meblağı ödemenin kendileri için sorun olmadığından ve Maraş'ta zaten bir yüksek okulun (İlm-i İlahi) bulunduğundan söz etmişler. Sunulan raporları inceleyen Boston'daki üst kurul okulun Anteb'de kurulmasını uygun görmüş, ancak bu işin sadece 1.600 altın lira ile kotarılamayacağını bilen Dr. Clark'ın önerisiyle Dr. Trowbridge, İngiltere, Avrupa ve

Amerika'ya, oralarda yaşayan hayırseverlerden yüksekokul için yardım toplamakla görevlendirilmiş.

Gerekli araştırma, para toplama gibi hayati önemi olan görev için uygun bir kişi seçilmişti. Mr. Trowbridge'in kişisel başvuruları, Amerika ve Avrupa'da yayınlanan çağrılarının neticesi fevkalade oldu. Sadece Amerika'da değil, İngiltere ve Fransa'daki Protestan toplumlar da bu girişime maddi ve manevi desteklerini esirgememişlerdi.

Bunun yanı sıra 1852 yılında İstanbul'daki Bebek okulundan (daha sonra Robert Koleji) mezun olan Aleksan Bezciyan da akademik eğitimine devam etmesi için Amerika'ya, Bostan'daki Yale Üniversitesi'ne gönderilmişti. Aleksan Bezciyan'ın Amerika'da, Dr. Trowbridge'in Avrupa'da olduğu esnada bir inşaat komitesi kurulmuştu; sekiz kişiden oluşan bu komitenin üyelerinin yarısı Amerikalıydı, başkanlığa da Mr Fuller atanmıştı. Antebli Müslüman bir işadamı olan Taha Efendi'nin okul yapılması için tahsis ettiği yüz dönümlük arsanın üzerine inşa edilecek olan kolejin mimarı ise Kesab'dan misyoner Mr Adam'dı. Yasal olarak bir kolejin kurulması için İstanbul'dan, hükümetten izin alınması gerekiyordu. Antebli Katolik Ermenilerden Kendirciyan ailesine mensup iki kişi o dönem Maarif Nazırı olan Antebli Münif Paşa'ya konuyu bir mektupla bildirip yardımını istediler. Paşa'nın da yardımıyla inşaatın için gerekli izin alındı ve ilk etapta arazinin altmış dönümlük kısmının etrafı duvarla çevrildi. Bir adam boyundan daha yüksek olan bu duvardan özellikle bahsetmemin sebebi ise, bunun, hatırladığım kadarıyla, ömrü hayatımda insanlar tarafından benim üzerime ilk yapılan yapı olmasıdır. Hele bir de taştan giriş kapısı yapılmıştı ki, zannedersiniz kale kapısı. Her neyse, bir taraftan ana binanın inşası devam ederken, bir taraftan da 1874 yılı sonbaharında Amerika'daki eğitimini tamamlayıp Anteb'e dönen Aleksan Bezciyan yönetiminde,

II. Protestan Kilisesi'nin, yani halk arasındaki adıyla Hayig Kilisesi'nin odalarından birinde 15 öğrenci ve 2 öğretmenle açılan idadiyle eğitim hayatıma başlamıştım. 1876 yılına gelindiğinde bana bağlı idadide okuyan öğrenci sayısı 38'e yükseldi, 11 öğrenciden oluşan birinci sınıfım da eğitime başladığında 2'si Amerikalı 6 öğretmenim olmuştu.

Ve nihayet 1878 yılının ilkbaharında inşaatı tamamlanan ilk binama, ki daha sonra merkez bina olarak adlandırılmıştı, 50-55 kadar öğrencinin gelmesiyle Merkezi Türkiye Koleji adıyla eğitim kurumu kimliği kazandım. Osmanlı döneminde Anadolu'da kurulan, hem de içinde kendi matbaası olan ilk modern yüksekokuldum.

1879 yılı Kasım ayına geldiğimizde, 1878 yılında kurulan ve halk arasında Amerikan Hastanesi olarak bilinen Azariah Smith Memorial Hospital'da görev yapacak doktorları yetiştirmek amacıyla tıp fakültem de hizmete girdi.

İlk mezunlarımı 1880 yılında vermiştim. Antebli Nazar Kürküyan, Zenop Bezciyan, Hovhannes Khrlopyan, Krikor Boğaryan ve Hovhannes Cebeciyan, Maraşlı Sdepan Gülüzryan ile Kayserili bir Rum olan Teologos Biziriadis ilk göz ağrılarımı.

Mr. Trowbridge, eğitim konusunda parlak fikirlere sahip bir kişiydi, benim geleceğimle çok yakından ilgileniyordu. İlk günden itibaren benimsediği ilke yetenekli, kalıcı ve yerli profesörler yetiştirmekti. Umut vaat eden mezunlarımdan bazılarını Avrupa'ya ve Amerika'ya göndererek onların oralardaki üniversitelere devam etmelerini sağlamak ana amacıydı. Bu amaca uygun olarak, yardımcı öğretmen olarak görev yapan Sarkis Levonyan ve Hovhannes Krikoryan 1880 sonbaharında Amerika'ya gönderildiler. Bu kişiler Yale ve Ampherst üniversitelerinde uzmanlık eğitimi alıp 1883 yılında Anteb'e geri döndüler. Sarkis Levonyan matematik, Hovhannes Krikoryan felsefe dersi veriyordu. Bunları diğerleri takip etti.

1884-1885 eğitim yılında düzenli öğrenci sayım 84'e ulaşmıştı, bunlardan 40'ı dışarıdan gelen yatılı öğrencilerimdi. Sivas, Diyarbakır, Erzurum gibi uzak yerlerden gelen öğrencilerim vilayetten vilayete seyahat ettiklerinden geçiş belgesi almaları gerekiyordu ve her yıl bu belgeyi yenilemeleri neredeyse imkânsızdı. İşte bu uzak diyarlardan gelen öğrencilerim Anteb'de yazları da kalırlar, ailelerinin yanına ancak mezun olduktan sonra geri dönebilirlerdi.

1888 Haziranında Mr Trowbridge bir toplantı nedeniyle gittiği Maraş'ta kalp krizi geçirerek hayatını kaybetti; bu o ana kadar yaşadığım en büyük kayıptı. İdare heyetimin başkanlığına kuruluşumdan itibaren Mr Trowbridge'e yardımcı olan Mr Fuller seçildi. Fakat Fuller ne yazık ki Trowbridge kadar hitabet yeteneğine sahip değildi. Ayrıca yurtdışından bana maddi destek sağlama konusunda da yetersiz kalıyordu. Bu nedenle maddi sıkıntılar ortaya çıktı, 1887-1888 eğitim yılı sonunda tıp bölümüm kapatıldı. O güne kadar 6'sı Antebli olmak üzere toplam 21 doktor yetiştiren tıp bölümümün kapatılması hem Anteb hem de çevre iller için büyük kayıp olmuştu.

Hatırlarsanız, bir matbaamın olduğunu söylemiştim. Bu matbaamda öğrencilerimin ders kitapları, yazışmalarda gerek duyulan basılı kâğıtlar, öğrencilerimin çıkarmış olduğu risaleler falan basılıyordu. 1876 yılında büyük vaatlerle tahta çıkan II. Abdülhamit birkaç yıl sonra gerçek yüzünü göstermeye başladı. 1890 yılına gelindiğinde bütün basım işleri İstanbul tarafından sınırlanmış, baskı ve sansür iyice yoğunlaşmıştı. O yıl bir sabah iki devlet memuru, yanlarına aldıkları askerler ve polislerle gelip matbaamın faaliyetine son verildiğini bildirdiler, mürekkep tahrik levhasına el koydular. Yine aynı yıl, koleranın ikinci kez patlak verişinde -ki ilki 1848 yılındaydı- büyük bir yangına maruz kaldım. 1890 yılı Aralık ayının 26'sını 27'sine bağlayan gece meydana gelen bu yangında ana binamın üçte ikisinden fazlası tahrip

oldu, yaklaşık 3.000 Osmanlı altını değerinde hasar meydana geldi. Fakat eğitim faaliyeti sekteye uğramadı çünkü binamın batı kanadı Prof. H. K. Krikoryan liderliğinde kahramanca çabalar sayesinde kurtulmuştu. Yatılı öğrencilerin büyük kısmı Martintepe binasında barındırıldı. Dersler büyük bir sorunsuzun devamı etti. Misyonerlerin olağanüstü çabalarıyla ve Amerika'daki dostların cömert bağışlarıyla üç katlı büyük binamın daha planlı, daha düzenli ve heybetli bir şekilde inşa edildi.

1895 yılı Anteb için kederli, kanlı bir yıl oldu. Aslına bakarsanız, diğer yerlerden gelen haberler layıkıyla değerlendirilmiş olsa belki de o olaylar yaşanmayabilirdi. Ama yaşandı. Bu katliam günlerinden şehrin dışında olmam sayesinde mi yoksa Samuel Barsumyan'ın Mr Fuller'e katliamdan birkaç ay önde anlattıkları sayesinde mi etkilenmediğimi bilmiyorum.

Katliamdan birkaç ay önce, çalışanlarından Samuel Barsumyan Mr. Fuller'in odasında şunları anlatmıştı:

"Biz Akyol mahallesinde Dağlı Ömer Ağa'nın evinde kirada oturuyoruz. Geniş bir bahçesi olan bu evde bizden başka üç Ermeni ailesi daha oturur. Ömer Ağa 65-70 yaşlarında, temiz ahlaklı, sevecen, herkese iyilik yapan bir Türk. Onunla o kadar samimi olduk ki ben ona baba, o da bana oğlum diye hitap eder. Akşamları bahçede oturup sohbet ederiz. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden katliam haberleri geliyordu. Anteb'de de katliam olursa Ömer Ağa'nın bizi kurtaracağını düşünürdüm. Dün akşam sohbet ederken ona, 'Ömer baba, ne dersin? Anteb'de de katliam olur mu?' diye sorduğumda Ömer Ağa elini sakalına götürdü, düşündü, düşündü ve sonunda şöyle dedi: 'Oğlum, sen bu Amerikan Koleji'nin farkında mısın? Ermenileri aldatan, onların zihinlerini zehirleyen, Ermenileri bize düşman eden işte bu kolejdır. Biz bu koleji yakarak onun adını Anteb'den sileceğiz. O zaman burada katliam olmaz.' Ömer Ağa bunları söyledikten sonra gitmeye hazırlandığında ona, 'Biraz daha otur Ömer Baba, konuşalım, bu senin söylediğini yapmak kolay değil'

dedim. Ömer Baba sinirlendi, bağırarak yeminler etti. *‘Vallahi yakacağız oğlum. Padişah oturduğu yerden kalktığında, halk da ayağa kalktığında bu yapılır. Anladın mı?’ dedi ve gitti. Ben de sabaha kadar uyuyamadım. Sabah erkenden size anlatmaya geldim.*”

Mr. Fuller, Samuel’e *“Sen sakin ol. Kimseye de bir şey söyleme. Ben işin aslını astarını araştırırım”* deyip onu gönderdi. Nitekim Mr. Fuller sağa sola mektuplar yazdı ama bir şey öğrenemedi.

Aradan üç-dört ay geçmişti. Kasım ayının ortasında bir Cuma akşamıydı. Hava kararmıştı, ortalıkta in cin top oynuyordu. O sessizliğin içinde bahçe kapımı biri öyle yumrukluyordu ki sarsınsın alacaklı gelmiş. Bekçim kapımı açtığında karşısında Samuel’i görünce şaşırdı. Samuel *“Hemen Mr Fuller’le konuşmam gerek”* diyerek onun lojmanına doğru koştu. O an aklıma onun anlattıkları geldi; iyice kulak kesildim. Mr Fuller evinin kapısını açtı, nefes nefese kalmış Samuel, *“Yarın koleji yakacaklar!”* diye bağırdı. Mr Fuller onu içeri aldı, sakinleşmesi için bir bardak su verdi. Samuel’in nefes alıp veriş i düzene bindiğinde, *“Bu kadar kesin bilgiyi nereden, kimden aldın?”* diye sordu ona. Samuel, *“Yarın saat önce Ömer Ağa eve geldi. Gel otur, birer kahve içelim dediğimde, ‘Ne oturacak ne de kahve içecek zaman değil oğlum. Yarın sabah bu evden hiçbiriniz dışarı çıkmayın! Anladın mı?’ dedi ve gitti. Ben katliamın başlayacağını anladım. Hemen bizim bahçede oturanları teker teker dolaşıp, yarın katliam başlayacak, bu yüzden evden dışarı çıkmayın diye tembihledim, sonra buraya, size haber vermeye geldim”* diye karşılık verdi. Bunun üzerine Mr Fuller ona gecenin o vaktinde şehre geri dönmemesini, salondaki kanepede uyuyabileceğini söyledi. Samuel ise *“Bekçinin yanına gider, onunla sabaha kadar beklerim. Ne olur ne olmaz”* deyip oradan ayrıldı.

Bekçi Garabed ile Samuel sabaha kadar duvarın üzerinde gözlerini kırpmadan şehirden tarafa bakıp beklediler.

Cumartesi günü sabah erkenden aşağı çarşıda patlayan silah seslerini duyduğumuzda katliamın başladığını anlamıştık. Ne

yazık ki yapabileceğimiz bir şey yoktu. Yüksek duvarların arasında kendimizi güvende hissediyorduk ama kulaklarımıza kadar ulaşan silah sesleri, tekbirler, feryatlar her geçen dakika artıyordu. Garabed ve Samuel duvarın üzerinden, hocalar, çalışanlar ve öğrenciler binaların üst kat pencerelerinden çaresizlik içinde, endişeyle şehre bakıyorlardı. Saat on sularında kuzeybatı tarafından gelen sesleri duyduğumuzda korku dolu gözlerimiz o tarafa yöneldi. Bağıra çağırın 50-60 kişi, omuzlarında kazma kürekler, ellerinde zembiller ve sepetlerle bana doğru geliyorlardı. Duvara 40-50 adım yaklaştıklarında Samuel onlardan bir ikisini tanıdı, biraz rahatladı. Hemen duvardan aşağı atlayıp onların yanına gitti. Bir şeyler konuştuktan sonra Garabed'e kapıyı açmasını söyledi. Kalabalık bahçemden içeri girerken Mr Fuller de kapının önüne geldi. Samuel onların hepsinin Ermeni yapımcılar olduğunu söyledi. Meğer onlar sabah erkenden Battal Höyük tarafına, şehre su getiren kanallardan bozulmuş olanlarını tamir etmeye gitmişler. Tam işlerine başladıkları anda şehirden gelen silah seslerini ve bağırış çağırışları duymuşlar. İşi gücü bırakıp şehre dönmeye karar vermişler. Fakat şehirde akıbetlerinin ne olacağını bilemediklerinden bu tarafa gelmişler. Mr Fuller onlara olaylar yatışınca kadar burada kalabilirsiniz, deyip içeri almıştı. Onların gelmesiyle biraz rahatlamıştım. O gün şehirden gelen silah seslerini, feryatları dinleyerek akşam ettik. Akşam bir iki yerden yükselen alevlerden evleri dükkânları yaktıklarını anladık. Sabaha kadar kimse kirpikli gözünü kırpmadı; herkes duvarların üzerinde ellerinde kazma küreklerle nöbet tutarak, bin bir endişeyle bekledi. Ama gelen giden olmadı.

Pazar sabahı gün ağardığında şehirle benim bulunduğum tepe arasındaki düzlükte, Şaban Ağa'nın zerdaliliğinde onlarca çadırın kurulmuş olduğunu gördük. O çadırların etrafında askerler dolaşıyordu. O askerlerin ne maksatla orada olduklarını

anlayamadık. Saat dokuz sularında Tabakhane tarafından, ellerinde tüfekler, tabancalar, baltalar, yeşil sancaklarla bir insan se-
linin “*Allahu Ekber!*” haykırışlarıyla batıya doğru yürüdüklerini
gördük. Yarım saat sonra Akyol’u geçmiş, bana doğru geliyor-
lardı. Çadırların olduğu yere ulaştıklarında askerler onların yo-
lunu kesti. Askerlerin komutanı onlara geri dönmelerini söyledi.
Fakat kimse geri çekilmedi. Bunun üzerine komutan askerlere
havaya ateş açma emri verdi. Kalabalık askerlerin havaya ateş et-
tiğini gördüğünde daha da cesaretlenip ilerlemeye başladı, bu
kez komutanın “*Hedef al, ateş et!*” demesiyle birlikte kalabalıktan
8-10 kişi patır patır yere düştü, geri kalanı da gerisin geri şehre
doğru kaçtı. Böylece ben de yakılmaktan, adımın Anteb’den si-
linmesinden kurtulmuş oldum.

Sonraki yıllarım sessiz sakin geçti.

1902 yılı gümüş yıldönümümdü. Kuruluşumun üzerinden 25
yıl geçmişti ve kutlama yapılmıştı. Türkiye’nin çeşitli yerlerin-
deki misyonlardan, Ermeni Evanjelist derneklerden, kolejlerden
önemli konuklar kutlama törenine gelmişlerdi. Yıldönümüm
bayram havasında kutlanmıştı. Bir de kuruluş sözleşmeme göre
25. yılımda özel bir değere hak kazanmıştık. Yani idare heyetim-
deki bir misyoner istifa ederek yerine yerli bir Ermeni olan Dr.
Asadur Altunyan’ın seçilmesiyle heyetteki Ermeni sayısı 5’e
yükselmişti.

1905 yılına geldiğimizde Mr Fuller artık çok yaşlanmıştı. Gö-
revinden istifa ederek Amerika’ya gitti, onun yerine Mr Merrill
başkan seçildi. Ertesi yıl sadece Anteb’de değil tüm Kilikya’da
sevilen ve sayılan değerli bilim adamı Prof. Aleksan Bezciyan’ın
eğitim çalışmalarının 50. yılı büyük bir törenle kutlandı. Aleksan
Hoca’yı kurucu babam olarak nitelendirirdim. Öğrencileri her ne
kadar ondan çekinseler de ona saygıda kusur etmezlerdi.

Ve 23 Temmuz 1908. Osmanlı Anayasası’nın ilan edilmesiyle
biraz olsun rahat nefes alacağımı düşünmüştüm. Anayasa’nın

ilanı Anteb'de biraz gecikmeli kutlanmıştı. Ama öyle böyle bir kutlama olmamıştı. Bir anda bütün sorunlar çözülmüş, düşmanlıklar kalkmış gibiydi. Her yerde, *Hürriyet*, *Adalet*, *Eşitlik ve Kardeşlik* sloganı yankılanıyordu. Kimsenin aklına bir sene sonra vahim olaylar yaşanacağı gelmiyordu.

1909 yılı benim için olaylarla dolu bir yıl oldu. İlk olay, Ermenilerin en önemli bayramı Vartants Bayramı nedeniyle yaşandı.

Vartanants bayramından bir-iki gün önce bir öğrenci temsilcisi müdüre müracaat ederek, Vartanants Bayramı nedeniyle okulun bir gün tatil edilmesini istemişlerdi. Olumsuz bir cevap alacaklarını hiç düşünmüyorlardı. Müdür, isteği Öğretmen Kurulunda görüşüp kararı ertesi gün bildireceğine söz verdi. Ertesi gün sabah Öğretmen Kurulu kararı öğrencilere müdür tarafından şöyle bildirildi: "*Öğretmen Kurulu oy birliğiyle sizin başvurunuzu reddetmiştir. Sizler, her şeyden önce Kolej içinde milli duygularınızı bir tarafa bırakmalısınız. Böylece yarın sabah dersler önceki gibi devam edecektir.*"

O temsilcinin yaptığı başvurunun Öğretmen Kurulu tarafından kabul edilmemesiyle isyan başladı. Öğrenciler imza topladılar; bayram günü ders yapmamakta ve kilisede törene katılmakta ısrar ettiler.

Bayram günü sabahleyin üst sınıf öğrencilerinden Adıya-manlı Sarkis Demirciyan yüksek bir yere çıktı, etrafına toplanan öğrencilere, "*Arkadaşlar, Türkiye'de özgürlük ilan edildi. Artık anlayışsız ve bizleri küçümseyen fakülte yönetimi bunu önemsemeli. Biz en büyük milli-dini bayramımızı kutlamalıyız. Ve onlara rağmen kutlayacağız! Mecburuz, onların yasaklama kararını tanımıyoruz, bugün okulu bırakıyoruz, kiliseye gidip törene katılıyoruz, sonra konferansta kutlama düzenliyoruz*" dedi. Böylece öğrencilerimin neredeyse tamamı kutlamalara katılmak için kiliseye gitti.

Öğrenciler, tören bittikten sonra milli konferans salonuna geçtiler. Kolejilerin konuşmalarını dinlemek için yaklaşık bin

kişi gelmişti. Öğrencilerimden Harutün Der Khorenyan, Sarkis Demirciyan ve diğerleri günün anlamına uygun konuşmalarıyla öyle bir ortam yarattılar ki katılanların coşkusu en üst seviyeye ulaştı. Dinleyicilerden birçoğu gözyaşlarına hâkim olamadı. Öğleden sonra kolejin içinde de kutlamalara devam edildi. Konuşmalar yapıldı; şarkılar, danslar akşamın geç vakitlerine kadar sürdü.

Ertesi gün öğretmenler tarafından önceki günkü olaylar hakkında herhangi bir serzenişte bulunulmadı. Okuldaki durum kendi doğal akışında yürüyor gibiydi. Ama öğrenciler müdürün Vartatans kutlamasından kaynaklanan olayı içine sindirmediğinden ve gün gelip bir bahaneyle intikamını alacağından emindi.

Ve o gün gecikmedi. Mart ayının ikinci yarısıydı. Yönetim üç Taşnak öğrencinin atılmasına karar vermişti. Bunlardan ikisi henüz on altı yaşındaydı, hiçbir suçları yoktu. Urfalı Harutün Tap-tapyan, Dört Yolcu Khaçadur Peltekyan, Diyarbakırlı Tovmas Vosgeriçyan atılan öğrencilerdi.

Bu karar duyulduğunda öğrenciler etüt salonunda buluyorlardı. Öğrencilerden Harutün Der Khorenyan mahcup bir yüz ifadesiyle içeride dolaştı ve öğrencilere bir konuşma yaptı: *"Arkadaşlar! Birlikte bir kişi gibi yaşayacağız ve üç masum arkadaşımızın günah keçisi olarak görülmesine izin vermeyeceğiz. Bu durumda hep birlikte koleji terk etmeliyiz."*

Ertesi gün okulun dış kapısına yapıştırılan duyuruda şunlar yazılıydı:

"Öğretmen Kurulu kararıyla okul süresiz olarak kapatılmıştır. Öğrencilerin yarından başlayarak sekreterliğe müracaat ederek hesaplarını görmeleri ve kendi evlerine dönmeleri gerekmektedir."

Gündüzlü öğrenciler bir gün sonra hesaplarını kesmeye geldiklerinde etrafım polis kuvvetleriyle kuşatılmıştı. Polisler her

öğrenciyi silah arama bahanesiyle saatlerce beklemek zorunda bıraktılar.

Yatılı öğrenciler bu duyuruya karşılık vermeyi kararlaştırdılar, o akşam öğretmenlerinin anladıkları dilden intikamlarını aldılar; binarın bütün pencerelerinin süslemelerine ve parçalarına kendi resimlerini boyadılar. Sonunda, bir eşek merdivenlerden çıkartılarak yaşlı profesörlerin yazı masasına bağlandı.

Birkaç gün sonra boşaltıldım. Çocuklar evlerine geri döndüler. Bazılarının yolculuğu Adana katliamına denk gelmişti; onlar Vartanank'ı kutlamış olma suçunun kefareтини canlarından olarak ödediler.

Bir ay sonra müdür öğrencilerin ebeveynlerine mektuplar göndermeye başladı; iki çeşit içeriği vardı bu mektupların:

Memnuniyetle bildiriyoruz ki çocuğunuz (adı, soyadı) okula devam edebilir, şayet şu koşulları kabul ederseniz bu mümkün olabilir:

- 1) Siyasi partili olmayacak.
- 2) Silah kullanmayacak.
- 3) Devrimci şarkılar söylemeyecek.
- 4) Devrimcilerle konuşmayacak.
- 5) Okulun diğer bütün kurallarını kabul edecek.

Ya da:

Üzülerek bildiriyoruz ki, çocuğunuz (adı, soyadı) bundan sonra Kolejimizde öğrenime devam edemeyecektir.

Bu düzenlemeyle otuzdan fazla öğrenci okuldan atıldı ve diğerleri birkaç haftalık aradan sonra devam ettiler.

Dediğim gibi, 1909 acılarıyla dolu yıl olmuştu. Öğrencilerimin bazılarının okuldan atılmasından hemen sonra meydana gelen Adana katliamı bana çok pahalıya mal oldu. Yıllarca yaptığı özverili çalışmalarla herkesin sevgisini kazanmış değerli öğretmenim Prof. Sarkis Levonyan Osmaniye yakınlarında katledildi.

1913-1914 eğitim yılı öğrenci sayımın en yüksek olduğu dönemdi. Dört ana sınıfımda 94, hazırlık sınıfımda 138 olmak üzere

toplam 232 öğrencim vardı. 123 öğrenci Antebli, 109 öğrenci Anteb dışındaki yerlerdendi (Urfa, Kesab, Diyarbakır, Kilis, Hasanbeyli, Maraş, Ümraniye, Eybez, Kayseri, Zeytun, Birecik, Mardin, Hüsnimansur, Viranşehir, Siverek, Beylan, Cibin, Bitias, Nizib, İskenderun, Halep, Van, Farkin, Rakka ve Fartış); bu yerlerden gelenlerin sayısı 1 ile 15 arasında değişiyordu. Etnik olarak 218 Ermeni, 8 Türk, 6 Suriyeli vardı. Dini inanç olarak 146'sı Protestan, 75'i Lusavoriç, 8'i Müslüman, 3'ü de diğer dinlerdendi. Türkler 1908 yılından sonra öğrencim olmaya başladılar; 1908 yılından 1914 yılına kadar 26 Türk öğrencim oldu. Bu durum benim bir Ermeni kuruluşu olmadığımı göstermeye yeter.

Öğrenci sayım yıldan yıla arttı, kapandığım yıla (1915) kadar toplam 409 öğrencim benden mezun olmuştu. Ayrıntı verecek olursam açıldığım günden kapandığım güne kadar 68 din adamı, 136 öğretmen, 21 doktor, 81 eczacı ve 103 okumuş işadamları yetiştirmiştım. Benim için ayrıca sevindirici olan şey bu 409 mezunumun içinde 197 Antebnin olmasıydı.

1915 yılında kapandım. Binalarım 1. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusu tarafından, sonrasında, yaklaşık yedi yıl boyunca da önce İngilizler sonra Fransızlar tarafından askeri karargâh olarak kullanıldı; bu belki de başıma gelebilecek en kötü olaydı. Nedenine gelince, kentin Fransızlar tarafından işgali döneminde meydana gelen çarpışmalarda binalarımdan bazıları zarar gördü ve kullanılamaz hale geldi.

Savaşın bitmesinden hemen sonra eğitim vermeye yeniden başladım, ancak Fransızların güney Anadolu'dan geri çekilmesi ve ardından 1922-23 yılları arasında bölgeden çok sayıda Ermeninin göç etmek zorunda kalmasıyla öğretmenlerimin ve öğrencilerimin büyük bölümünü kaybetmişim. Göç edenlerin çoğu Suriye'ye yerleşmişti; 1924 yılında mütevelliler, kolej yönetim kuruluna okulun Halep'te yeniden açılması emrini verdiler.

1921 yılında, American Board tarafından ABCFM'in Anteb merkezli işlerini idare etmek üzere görevlendirilen Merrill Isely, 1924 yılında, Dr. Lorrin Shepard ile birlikte, aralarında kampusunun da bulunduğu Anteb'deki çeşitli mülklerin tapularını ABCFM'ye devredilmesini epey bir çaba harcayarak sağlamıştı. American Board, Merkezi Türkiye Koleji'nin boş duran mülkünü tarım amaçlı kullanma kararı alarak, bir zamanlar bulunduğum alanı örnek bir çiftliğe ve ziraat okuluna dönüştürdü. Bu teşebbüsün başına Merrill Isely ile Board tarafından görevlendirilen Kaliforniyalı çiftçi Hal Pence getirilmişti. Kampusum ekin tarlalarına ve üzüm bağına dönüştürüldü, tarım araç gereçleri tedarik edildi, büyükbaş hayvan ve tavuk getirildi. En sonunda da çevre köylerdeki genç erkekler için bir yıl süreli eğitim programına başlandı; bu program çerçevesinde okuma yazma, basit aritmetik, tarım yöntemleri ve temel ziraat bilgileri öğretiliyordu. Ancak Büyük Buhran ABCFM'in gelirlerinin yarı yarıya azalmasına neden oldu; M. T. Koleji kampusundaki tarım denemesinin pek iyi sonuç vermemesi üzerine 1934 yılında Board'un Anteb merkezi, mülkü elden çıkartmak için American Board'dan kendilerine yetki verilmesini talep etti. 1936 yılında da kampus arazim ile birlikte Türk hükümetine satıldım.

Bu satıştan sonra binalarımın bir bölümü askeri lojman olarak kullanılmaya başlandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm Türkiye'de verem hastalığı yaygınlaşmıştı. Anteb'de de veremli hasta sayısı büyük oranda artmış ve bulunduğum bölge hem havadar hem de çok sayıda çam ağacıyla kaplı olması nedeniyle kampus alanımın bir bölümüne verem hastanesi kurulmaya karar verilmişti. Verem hastanesini kampusuma kurmaya çam ağaçlarımdan dolayı karar vermelerine rağmen inşaat döneminde çok sayıda ağaç kesmelerinin nedenini anlayamamıştım. İnşası beş-altı yılda tamamlanan bu hastane on beş-yirmi yıl kadar sonra kapatıldı.

1987 yılında kurulan ve kentin adını taşıyan üniversitenin tıp fakültesi olarak hizmet vermeye başlayana kadar kullanılmayan binaların bir bölümü yıkılmıştı. Tıp fakültesi olarak kullanılmama karar verildiğinde yeniden öğrencilere hizmet vermeye başlayacağım için çok mutlu olmuştum. Artık sonsuza kadar eğitim kurumu olarak kullanılacağım yolunda hayaller kuruyordum. Ne yazık ki yanılmışım. Meğer geçici bir süreliğine tıp fakültesi olmuşum. Yeni kurulan üniversite kampusu içindeki tıp fakültesinin inşası tamamlandığında gene terk edildim ve gene atıl kaldım.

Keşke atıl kalsaydım da binalarıma ne yaptıklarına tanık olmasaydım, demiştim 2006 yılının Temmuz ayında, gelip binalarımı yıkmaya başlayan iş makinelerini gördüğümde. Bu defa da benim bulunduğum alana belediye hizmet binası yapmaya karar vermişler. 2008 yılında geldiğimizde artık eski hâlimden eser kalmamıştı. Binaların biri hariç yıkılmıştı. Yıkmadıkları binayı da geçmişin intikamını alırcasına İslam Bilim Tarihi Müzesi'ne dönüştürerek geçmişime ait izlerimin tamamını sildiklerini zannetmişlerdi.

Evet, Ömer Ağa'ya beni yakıp adımı Anteb'den sileceklerini söyleyenler 110 sene sonra binalarımdan biri hariç hepsini yıkmışlardı. Binalarımı yıkmakla adımı Anteb tarihinden silebileceklerini düşünenler, siz bu satırları okuduğunuza göre, emellerine ulaşamadılar ve ulaşamayacaklar!

MEZARLIKLAR

Miladi XVI. Hicri X. Asırda Antep isimli eserinde Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Bir şehrin tarihini yazmak için o şehre ait bütün vesikaları, kitabeleri, mezar taşlarını gözden geçirmek; tapu defterlerini, evkaf kayıtlarını, şer'i sicillerini tetkik ederek neşretmek lazımdır. Bütün bu tarihi malzemeler neşredilmedikçe şehrin tarihini yazmak çok acele ve sistemsiz bir şey olur. Antep şehri, birçok tarihi vakalara sahne olmuş ve tarihte rol oynamış bir şehirdir. Fakat tarihe kaynak vazifesi görececek birçok malzemenin yangınlar, göçler, harpler, tabii tesirler, ihmal ve buna benzer sebeplerin tesiri altında kaybolmuş olması bu şehrin tam, mükemmel bir tarihinin yazılmasına bü-

yük bir mani teşkil etmektedir... ” diye yazmıştır. Bunu okuduğumuzda bir zamanlar kentin dört bir tarafına dağılmış olan bizlerin acı acı tebessüm etmekten başka elinden bir şey gelmemiştir. Çünkü teoride bizleri kent tarihinin yazılmasında önemli bir unsur olarak gören anlayış, uygulamada kendi elleriyle bizleri yok etmişti. Bizler kimler miyiz?

Bizler bir zamanlar bu kentin mezarlılarıydık. Çok eski zamanlara gitmeye gerek yok; daha 120 sene öncesine kadar camilerin, kiliselerin ve sinagogun bahçelerindekileri saymazsak beş farklı alanda üç farklı inanç sisteminin mezarlılarıydık. Üçümüz Türk, diğer ikimiz ise Ermeni ve Yahudi mezarlılarıydık.

Evet, bizler yok edildik, hem de her konuda ayrımcılık yapıldığı bir dönemde etnik ve dini kimliklerimize bakılmadan yok edildik. Önce toprağın altında yatanların başuçlarında, iki satırlık da olsa onlar hakkında kısacık bilgiler veren, o insanların bir zamanlar bu topraklarda yaşadığının kanıtları olan mezar taşlarından başlamıştı imhamız. Mezar taşlarımızı yeni binalar, yollar ve hatta kentin kanalizasyon sisteminin inşalarında kullanmışlardı; kullanırken de onların ne manevi değerini, ne de birer tarihi belge olduklarını göz önüne almışlardı. O mezarlıklarda ebediyete göçmüş olanların izlerinin bir an önce silinmesini amaçlayarak mezarlarımızda yatanların kemiklerinin dahi alıp bir yere nakletmeden bulunduğumuz arsaları satmış, yapılaşmaya izin vermişlerdi.

Mesela ben, kentin kuzey-doğusunda, Ali Neccar camiın 300-400 metre kuzeyinden günümüz İstasyon Caddesi ile Nizip caddesinin birleştiği köşeye kadar olan alanı kaplayan Türk mezarlığıydım. Kuzey-batı köşem kentin kuzey tarafına yolculuk yapanların buluşma noktasıydı. Buraya Sinler Suluğu adı verilirdi; burada, kentin batısından gelip doğusuna doğru yer altından akan sudan yararlanmak amacıyla sonradan kuyuya dönüştürülen, birkaç basım merdivenle inilen bir kastel vardı. Bu kastelin

yakınlarında daha sonra kaleye taşınmış olan ve İmam Gazali'ye ait olduğuna inanılan bir türbe bulunuyordu. Ne bir İslam aliminin türbesi, ne de yüzlerce yıllık geçmişten bilgiler aktaran mezar taşlarını dikkate alındı. Ortadan kaldırıldım. Bir zamanlar suskunlar diyarı olan arazimin üzerine seksen yılda çeşitli binalar dikildi, bazıları yıkılıp yerine farklı amaçlar için yeni binalar yapıldı. Bunlardan en bilinen örnek 1960'lı yılların ortasında yapılan fuar alanıdır, ki onun da ömrü fazla olmadı; yıkılıp yerine otel ve alışveriş merkezi yapıldı.

Ben Düztepe eteklerindeki Türk mezarlığıydım; kapladığım alan olarak zamarın en büyük mezarlığıydım. Çünkü neredeyse kentin Müslüman halkının tamamına yakınının atalarına son-suza kadar ev sahipliği yapacağımı düşünürdüm. Ama diğerleri gibi ben de yanılmışım. Benim de sonum onlar gibi oldu. Önce mezar taşlarım yok edildi, sonra da mezarların üstüne binalar konduruldu. Ne kadar büyük bir mezarlık olduğumu kafanızda canlandırabilmeniz için üzerime yapılan binalardan birkaç örnek vermem gerekirse: Doğu tarafıma eski Şahinbey Belediyesi, batı tarafıma ise büyük bir otel yapılmış durumda. Bu ikisinin arasında ise yüzlerce işyeri ve konut var. Kuzey tarafım İnönü caddesinden başlayıp Düztepe'nin tepesine kadar ulaşırdı. Şimdi, bir zamanlar bulunduğum alanda yaşayanların çoğunun bir mezarlık üzerinde bulunduklarını bildiklerini bile sanmıyorum.

Ben, cemaatinin yaşadığı bölgeye en uzak mesafede yer alan Yahudi mezarlığıydım. Cemaatimle benim aramda (o günler için oldukça uzak mesafe sayılan) bir kilometreden bir fazla bir mesafe vardı. Ben, Türk mezarlığının batı sınırını oluşturan Şekeröğlu'nun taşocağının hemen batısından başlayıp günümüzde Endüstri Meslek Lisesi'nin bulunduğu alanı da içine alıp Martintepe'nin güney yamacına kadar uzanan araziye kaplardım.

Ben, doğu tarafımda Kürt mahallesi, batı tarafımda Sumaklı metdaya (mağaraya) kuzey sınırım Paşa sokağına, güney sınırım

Kurban Baba tepesinin eteklerine kadar yayılmış olan Ermeni mezarlığım. Ermenilerin bir mezarlığa sahip olabilmeleri oldukça güç olmuştur diyebilirim. Zira benden önce cenazelerini kent yönetimi cenaze alayının şehrin sokaklarından geçmesine izin vermediği için sadece kilisenin bahçesine gömebiliyorlarmış. Ama gün gelmiş bunu da yapamayacak duruma düşmüşler. Çünkü kilise bahçesinde cenazeleri gömebilecek yer kalmamış. Bu konuyu Rahip Papken Varjabedian, *Anteb Ermenileri Tarihi* adlı kitapta şöyle anlatıyor: *"İran'dan üç kardeş, Şahnazar, Beynazar ve Gülnazar Kudüs'e doğru yapmış oldukları hac yolculukları esnasında Anteb'de dururlar. Kilise bahçesinde bir tartışmaya tanık olurlar. Bir cenaze töreni yapılmaktadır, ama cenaze boş arsa olmadığından gömülemez. Mezarlığın kapasitesi dolmuştur. Bu kardeşler hac yolculuğundan vazgeçmeye, hac parasıyla bir miktar arsa alıp eski mezarlığın topraklarına katmaya karar verirler."* Nitekim bunu da yapmışlar ve üstelik Anteb'e yerleşmeye karar vermişler. Zaman geçmiş, bu mezarlık da dolmuş; bu defa cemaatim benim bulduğum arsayı satın alarak 1836 yılında mezarlık olarak kullanmaya başlamış. Sizin de bildiğiniz gibi mezarlıklara insanlar genellikle bir yakınları veya tanıdıkları vefat ettiğinde ve dini bayramlarda gelirler; o sırada kederli ve hüznölüdürler. Lakin Zaidig'in yanı sıra Paskalya'nın ikinci günü benim bulduğum alana *Panayır Pazarı* adı verilen bir pazar kurulurdu. Burada Türk satıcılar, sabah erkenden yerlerini alır, sergilerini boylu boyunca kurmuş olurlardı. Simit, şerbet, çekirdek, leblebi, meyve satıcılarının yüksek sesle bağrımları, yumurta kıranların sağır edici seslerine karışırdı; kimin ne dediği duyulmaz olurdu. Ama, diğer taraftan, kadınlar yeni defnedilen birinin toprağının üzerine kapanır, ağıt yakarlardı. Kalabalık, mezarlarda dualarını ettikten sonra öğleye yakın dağılır, eve gidilir, çiğ köfte yendikten sonra bayram ziyaretlerine devam ederlerdi. Ne yalan söyleyeyim, Za-

dig'in ikinci gününü iple çekerdim. Hayatımdaki en neşeli sayılabilecek gün o gündü. Ama şimdi bunların hepsi yok edildi. Bir zamanlar bulunduğum alana neler yapılmadı ki? Şehirlerarası otobüs garajından geneleve, oto sanayi sitesinden buğday pazarına kadar her türlü bina inşa edildi. İnşa edilen diğer konutları ve dükkânları saymama gerek bile yok.

Ben, bir zamanlar Zerdalilik olarak adlandırılan bölgenin bir bölümüyle Tembel Tepesi'nin eteklerinde yer alan Türk mezarlığıydım. Kentin batısında yaşayan az sayıda Müslüman halk için oluşturulan bir mezarlıktım. Neredeyse kentin batı sınırının dışında sayılırdım. Yakınumdaki Eşek Kasteli haricinde bina yoktu diyebilirim. 1900'lü yılların başında kuzeydoğu sınırına Sarı Hastane inşa edilmiş, o da Antep Harbi sırasında yıkılıp kullanılamaz hale gelmişti. Cumhuriyetin ilanından sonra gelişip büyüyen kentin artan nüfusuna yeni yerleşim alanları açma çabaları neticesinde bulunduğum alan yerleşime açıldı. Bir zamanlar ölülerin ebedi istirahatgâhı olan ben, şimdi, yaşayanlara konut ve işyeri olarak hizmet eder durumdayım.

Sözlerimi bitirmeden bizleri, yani mezarlıkları zaruri ihtiyaçlarından dolayı yok etmiş olanlara, ki onların neredeyse tamamı kentin kuzey-doğusunda bizi yok etmeye karar verdiklerinde oluşturulan Asri Mezarlık'ta yatmaktadırlar, bir sitemde bulunmak istiyoruz. Gelişen kentin görünümünü güzelleştirmek, günden güne artan konut ve işyeri ihtiyacını en kolay yoldan çözmek amacıyla bizleri yok etmeye karar verdiğinizde, bizlerin bulundukları alanlara birer anıt yaptırarak yok ettiğiniz mezarlarımızda kimlerin bulunduğunu yazarak hem onları onurlandırmış, hem de ileride kent tarihini yazacak olanlara belge bırakmış olsaydınız, daha iyi olmaz mıydı?

NAZARETYAN EVİ

Benim için kim ne derse desin, ben bir evdim. Bir ailenin ocağıydım. Ben kim miyim? Siz son zamanlarda benim hakkımda yazılanlara, söylenenlere bakmayım! Birinin beni konak diye nitelendirmesine, bir başkasının bana konsolosluk binasıydı demesine öylesine çok şaşıyorum ki anlatamam. Evet, az önce dediğim gibi ben bir zamanlar bir aile ocağıydım ama koşullar beni bu hâle getirdi. Beni günümüzde Bey Mahallesi Noter Sokak'ta bulup görebilirsiniz. Ama ben, yaklaşık 200 yıl kadar önce inşa edilen binam ve zamanla eklenen binalarla

1921 yılının sonlarına kadar aynı aileye hizmet etme onuruna erişmiş olan ben değilim!

Bu kadar sözden sonra size hayat hikâyemi dilimin döndüğünce, hatırimda kaldığı kadarıyla anlatmaya çalışayım. Lakin arada dert yanarsam beni mazur görmenizi isterim.

Benden önce kendilerini anlatan hemşerilerim belki söylemiş, belki söylememişlerdir, ama onlar gibi benim de yaşadığım kent olan Anteb doğudan batıya doğru Kürttepe, Kayacık ve Hayık Tepesi olarak adlandırılan üç tepenin üzerine kurulmuş bir kentti. Ve benim de atam sayılabilecek bina hayata gözlerini büyük depremde, yarı 1822 yılının Temmuz ayında kentin neredeyse tamamını yıkıp harabeye çeviren depremde yaklaşık çeyrek asır önce açmış olmasına rağmen bu felaketten etkilenerek yıkılmış ve bir yıl sonra Kayacık olarak adlandırılan tepenin kuzey yamacındaki bu evde yeniden hayata dönmüştü. Şayet o bina hayata döndürülmüş olmasaydı ne olabilirdi, düşünmek bile istemiyorum. Şimdi, atan sayılan binayı kim yaptırdı diye sorduğunuzu duyar gibiyim. Bundan dolayı kendi hikâyeme beni yaptıran ailenin üyelerinin geçmişini katarak başlar ve bu arada kendimi de anlatırsam beni daha iyi tanıyabilirsiniz diye düşünüyorum. Anlatacaklarımin bir kısmını aile üyelerinden duyduğumu belirtmem gerek.

Beni yaptıran aile aslen İranlıydı. Haklarındaki ilk kayıtlı bilgiye göre, 1475-1560 yılları arasında İran'ın Agulis kentinde yaşamış olan Nazar Hoca Nazaryan onların atasıymış. Bilmem Ermeni olduklarını söylememe gerek var mı? Siz zaten Nazaryan dediğimde anlamışsınızdır. 1661-1755 yılları arasında yaşamış olan Şahnazar Hoca Yeğia Nazaryan da Nazar Hoca'nın ailesinin üyelerinden Anteb'e ilk gelip yerleşen kişidir. Bu arada, Anteb'de yaşamış ve aile ismi olarak Nazaryan'ı kullananların tamamına yakınının aslen İran kökenli olduğunu ve 18. yüzyılın sonuna kadar aile ismi olarak Nazaryan ismini İran vatandaşı

olarak koruduklarını belirtmemde yarar var. Anteb'e yerleşmiş olan Şahnazar Hoca Yeğia Nazaryan'ın oğlu Hoca Nazar Ağa (1686-1756) aile işini kurup İran'dan ipek ve boya getirip satarak ticarete başlamış olsa da, onun oğlu Hoca Artin Nazaryan (1718-1786) kuyumculuk yaparak bu mesleğin aile meslekleri olmasını sağlamış. Hoca Artin'in oğlu 1753 yılında doğan Hacı Bağsar Ağa Nazaryan babasının yanında öğrenmiş olduğu bu meslekte çok hünerli bir usta olarak Anteb'de ün kazanmıştı. Çok dindar bir insan olan H. Bağdasar Ağa 1825 yılında kiliseye giderken yolda yeniçerilerin -o dönem Anteb'de yaşayan Müslüman halk Yeniçeriler ve Şürafa olarak iki gruba ayrılmış durumdaydı- saldırısı sonucu öldürülmüştü. Bu olaydan sonra Nazaryan ailesinin büyük çoğunluğu İran vatandaşlığını bırakarak Osmanlı tebaasına geçmişlerdi. Fakat beni ben yapan Nazar Ağa Nazaretyan'ın babası, yani 1778-1853 yılları arasında yaşamış olan Artin Harutyun'dur, ki babasıyla birlikte çalışırdı ve onun kadar mesleğinde usta biriydi. Artin hem babasının öldürülmesinden sonra yaşanan olaylarda hem de içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıda kendisine yardımcı olmayan aile üyelerinin bu kararna uymayarak Osmanlı tebaasına geçmediği gibi, aile ismi olarak Nazaretyan ismini benimsemişti.

1808 yılında Anteb'de Hacı Artin'in en küçük oğlu olarak, bir Nazaretyan olarak doğan Nazar Ağa, Kara Nazar olarak tanınırdı. Nazar Ağa on dört yaşına kadar dedesinin ve babasının yanında çalışmış ve 1822 yılında kendi işyerini açarak kuyumculuk yapmaya başlamıştı. 1825 yılında dedesinin öldürülmesi ve o dönemde tüm kuyumcuların yaptığı gibi tüm serveti sayılabilecek altınların katiller tarafından çalınmasıyla beş parasız kalan babasının hayata küsüp işten güçten elini çekmesi ve kendini içkiye vermesiyle ailenin geçim yükü çocuk yaştaki Kara Nazar'ın omuzlarına binmişti. Bu durumdan hiç sızlanmıyor, hatta annesi

Çopur Mariam'a, *"Büyüdüğümde çok zengin olacağım ve seni Kudüs'e, hacca götüreceğim"* diyormuş. Çok zeki ve şakacı bir kadın olan annesi oğlunun bu sözüne, her seferinde gülümseyerek, *"Nazar oğlum, şakacı olan benim, sen değilsin"* diye karşılık veriyormuş. Mesleğinde iyice ustalaşan Nazar Ağa, eski Osmanlı altınlarından takılar yapmaya başlayarak bu alanda yeni bir akımın yaratıcısı oldu. O dönemde, urub denilen çeyrek altın lirayı piyasa değerinden beş kuruş fazlaya satın aldığı ve onları eriterek elde ettiği altından çeşitli takılar imal ettiği ve her urubdan yaklaşık otuz beş kuruş gibi yüksek oranda kazanç sağladığı söylenir. Nazar Ağa çocuk denilecek yaşta kurmuş olduğu işyerinde göstermiş olduğu mesleki ve ticari başarı sayesinde genç yaşta toplum içinde sevilen ve sayılan bir kişi oldu. Ayrıca kiliseye olan bağlılığıyla ve yardımseverliğiyle de dikkat çekiyordu.

1832 yılında Kuzey Suriye ve Kilikya bölgesini egemenliği altına alan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Anteb'i kendi kontrolü altına aldığı dönemde Mısır ordusundan subaylarla ticari ilişkiler kurmuş olan Nazar Ağa onların güvenini kazanmıştı. Bu subaylardan almış olduğu siparişleri en kısa zamanda teslim etmesi ve imal ettiği güzel takıların ünü sayesinde İbrahim Paşa ile tanışma fırsatı buldu. Hem mesleğini en iyi şekilde yapması hem de Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesi İbrahim Paşa'nın takdirini kazandı. Nazar Ağa'nın İran tebaasından olduğunu öğrenen İbrahim Paşa, bölgenin kontrolünü tamamen ele geçirdiğinde onun İran konsolosluğunu sağladı. 1839 yılının Temmuz ayında Nizip yakınlarında Osmanlı ordusunu bir kez daha bozguna uğratan İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Kuzey Suriye'de ve Kilikya'da kontrolü tamamen eline geçirdi. Mısırlıların uygulamış olduğu vergi sisteminden yararlanmak isteyen, özellikle Fırat nehrinin doğusunda yaşayan çok sayıda Ermeni işadamları o dönemde Anteb'e yerleşti, böy-

lece kentteki ticari hayat canlılık kazandı. Nazar Ağa da bu durumdan istifade etti. 1839 yılında Zümrüt Halebliyan ile evlendi. 1841 yılının Ramazan ayında İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla Mısırlılar bölgeyi terk ettiğinde zengin ve güçlü bir işadamı olmanın yanı sıra İran Konsolosu olarak da görev yapıyordu. Aynı yıl ilk oğlu Nigoğos doğdu. Zümrüt hanımla evliliğinden Nigoğos, Artin ve Garabed adlarında üç erkek; Eğisa, Anitsa, Lusia ve Manuş adlarında dört kız olduğunu belirtiyim. 1840'lı yılların ortasında, Karagöz Camii civarında -günümüzde Turistik Çarşı'nın olduğu yerde- bir masmana yaptıran Nazar Ağa, daha sonraki yıllarda bu sabunhanenin yanına kendi adını taşıyan Kara Nazar Hanı'nı yaptırmıştı.

Kuyumculuğun yanı sıra sabun imalathanesinden han işletmeciliğine, ithalat ve ihracata kadar çeşitli işleri bir arada yürüten Nazar Ağa, 1850 yılında Kayacık Mahallesinde dedesinin evinin güneyindeki ve kuzeyindeki arsaları satın alarak, bir zamanlar babasına yardım etmeyen amcasının evinin karşısında bir ev, yani benim ilk binamı inşa ettirmeye başlamıştı. Binam 1854 yılında tamamlandığında o dönemin en ihtişamlı binası olmuştum. Kesme keymuh taştan iki katlı, orta eyvanlı olarak tasarlanarak yapılmıştım. Üst katım bir orta eyvan çevresinde düzenlenmiş üç odadan oluşmaktadır. Bunlardan eyvanın batı kanadında bulunan, duvar süslemelerinden ve kubbe tavanındaki melek figürlerinden dolayı halk tarafından "Cennet Odası" olarak adlandırılan odamın şöhreti tüm kente yayılmıştı. Avluya bakan ön cephemde kemerli pencereler ve kaş kemerli kuş tağalarım -tepe penceresi- yer almaktadır. Şimdi camekânla kapatılmış olan ve iğrenç bir merdivenle çıkılan orta eyvanımın duvarlarında mimari ve manzara konulu resimler bulunmaktadır. Üst kat odalarından birinin tavanı kubbelidir (bu, az önce sözünü ettiğim "Cennet Odası" dır), diğer odalarım da ahşap direklerle destek-

lenmiş düz tavan vardır. Duvarlarımda nacarlı (ahşap malzemeyle kaplanmış) nişler ve gömme dolaplar bulunmaktadır. Ahşap döşemeler ve dolap kapakları zengin bir süslemeye sahiptir. İki kanatlı oda girişi kapılarının her biri farklı tarihlerde yapılmıştır ve her birine değişik motifler nakşedilmiştir. Kışın soğuktan korunmak, yazın ise odalarıma aşırı güneş girmemesi için yapılan pencere kapaklarını ahşap işlemeciliğin en güzel örnekleridir, üzerlerine göz alıcı motifler nakşedilmiştir. Eyvan kemerini sütun şeklide payeler taşımaktadır. Eyvanın kuzey cephesindeki camekânın önünde yapıldığım yıllarda taht denilen tahtadan bir balkon vardı. Alt orta eyvan çevresine düzenlenmiş alt kat odalarının tamamı bir zamanlar ahşap direkli, düz tavanlıydılar. Bu odalarının duvarlarında nacarlı nişler ve gömme dolaplar bulunmaktadır.

Nazar Ağa'nın 1841 yılında doğmuş olan büyük oğlu Nigoğos, özel hocalardan almış olduğu dersler sayesinde okuma-yazmanın yanı sıra Fransızca ve Latince de öğrenmişti. Bu özel derslere devam ettiği sırada babasının yanında çalışarak ticari hayata da kendisini hazırlayan Nigoğos Ağa, genç yaşta hem iş hayatında hem de toplumsal hayatta dikkat çeken, sözü dinlenen bir işadamı olmuştu. 1850'li yılların ortalarında Anteb'de Ermeni Kilisesine bağlı hocalar ve halfeler bir okul kurmaya karar verdiklerinde henüz on dört yaşında olan Nigoğos onlara destek oldu. 1856 yılında modern anlamda ilk Ermeni okulu olan Milli Nersesyan Okulu kuruldu. Bu okulun yaşamasında en büyük desteği verenlerin arasında Nigoğos Ağa da vardı. Yine o yıllarda Kudüs'ten doğduğu kente geri dönen Diyakoz Hovsep Aşçıyan ile birlikte eğitime olan desteğini sürdürdü. Eğitim kurumlarına devamlı bir gelir kaynağı yaratmak amacıyla vasiyetnamesinde mal varlığının büyük bir bölümünün milletinin eğitim hizmetlerine harcanmasını vasiyet eden Hovsep Aşçıyan'ın mirasından elde edilen maddi katkıyla 1868 yılında Millet Hanı (Aziziye

Hanı, Sultan Abdülaziz'in onuruna) yaptırıldı; bu hanun kira gelirinin tamamı eğitim kurumlarına bağışlandı. 1866 yılında Mahalli Konsey başkanlığına seçilmiş olan Nigoğos Ağa'nın evi babasının evinin kuzeyinde, Fransiskan manastırıyla Çınarlı Camii arasındaki geniş alanın tam ortasıydı.

Nazar Ağa'nın 1851 yılında doğan ortanca oğlu Artin Harutyun, Kilikya Yatılı Okulu'ndan mezun olmuştu. Tüccarlığın yanı sıra gazetelerde yazılar yazan Artin Harutyun Nazaretyan 1882 yılında babasının evinin bahçesinin (yani benim kuzey cephesinin) anayol tarafına bakan kısmına iki katlı, kesme taştan bir ev yaptırdı. Bu ev bir bodrum katı ve iki kattan oluşmaktadır. Bina'nın özgün dokusunda bodrumun ön ve arka avluya bakan havalandırma pencereleri kaş kemerli bir yapıya sahiptir. Diğer katlarda avluya bakan ön cephesinde kemerli pencereler bulunur. Evin ikinci katının doğu cephesindeki cumba (çıkma) üzerinde düz atkılı pencereler yer almaktadır. Birinci katın ortasında yer alan alt kat kapısı ile üst kat orta penceresini profilli bir plaster çevrelemektedir. Dış cephede alt kat kapısı ile üst kat orta penceresi arasında kırmızı mermerden işlenmiş evin kitabesi yer almaktadır. Bu evin benden farkı baca sisteminin olmasıdır. İlk katın ortasında bulunan dört basım basmakla çıkılarak girilen evin ilk katında, sağda ve solda birer oda bulunan küçük bir hol vardır. Bu katta ahşap direk destekli düz tavanla örtülü odaların duvarları nacarlı ve ahşap kaplı gömme dolaplar bulunmaktadır. Girişteki küçük holden kesme taştan yapılma dar merdivenle çıkılan ikinci katta, ortada büyük bir hol, holün kuzey cephesinde bahçeye bakan bir balkon, doğu ve batı cephelerinde ise iki büyük oda bulunmaktadır. Bu odalarından biri kalem işi ile süslenmiş, sıvalı tekne tavanla örtülüdür. Diğer odanın tavanı sıvalı kare göbeklidir, geniş tutulan tavan etekleri tavana derinlik kazandırmıştır. Her iki odanın duvarları nacarlı ve ahşap gömme

dolaplıdır. Ve bu evin bahçesindeki çiçekler o dönemde dillere destandı.

Nazar Ağa'nın 1861 yılında doğan en küçük oğlu Garabed, büyük kardeşlerinin kendi işlerini kurmaları ve evlenerek kendi evlerini yaptırmış olmalarından dolayı iş hayatına babasıyla birlikte çalışarak başlamıştı. 1882 yılında Kilisli Sülahyan ailesin kızı Gül Hanım ile evlendiğinde babasının evinde yaşamaya devam etti. Başarılı bir işadamı ve yardımsever bir insan olan Garabet Bey babası kadar girişimci bir işadamı olduğunu ileriki yıllarda Hasankeyf tütün işletmesi ve sigara fabrikasını kurarak kanıtladı. İş hayatının yanı sıra 1887 yılında babasının ölümünden sonra İran Konsolosluğu görevini de sürdürdü. Garabed Bey 1894 yılında benimle dedesinin evinin arasındaki bahçenin bir bölümüne bir ev inşa ettirmişti. Bu ev her ne kadar günümüzde bodrumlu ve iki katlı bir yapı olarak kullanılsa da, özgün dokusunda avludan yedi basımla inilen beşik tonozlu bir mahzen ve onun üzerinde yine avludan dört basımlı kara taştan merdivenle girilen bir kat bulunmaktaydı. Bu katın üzerinde birinci katın doğu girişindeki küçük holden yirmi basım kesme taştan yapılmış merdivenle çıkılan bir teras katı vardı. Teras katına çıkıldığında ortada düz tavanlı geniş bir salon bulunmaktaydı. Bu salonun güneydoğusu ve güneybatısında kameriyeler yer almaktaydı. Evin avluya bakan ön cephesinde kemerli, sokağa bakan cephesinde düz atkılı pencereler, doğu ve batı tarafında ise iki adet kemerli pencere bulunmaktadır. Bodrum katında hem havalandırma hem de gün ışığından yararlanmak amacıyla yapılmış düz atkılı pencereler vardır. Derzlerin ince fugalarla belirtildiği taş işçiliği ve kapı ve pencere kemerleri üzerindeki süslemeler dikkat çekicidir. Birinci katın iç mekânında, duvarlarda nacarlı nişler ve ahşap gömme dolaplar bulunmaktadır. Bu kattaki odalar ahşap direkli düz tavanlarla örtülüdür.

Bu kentte doğup büyüyen ve kente önemli eserler kazandıran bu insanların akıbetlerine gelince... Nazar Ağa, aile üyeleri arasında, doğduğu kentte yaşlılık sonucu ölebilmek ayrıcalığına erişebilmiş tek üyesi olacağını bilemeden, 1887 yılında hayata gözlerini kapattı. Nigoğos Ağa da doğduğu kentte ölmesine rağmen, 1895 Katliamı'nın başladığı günün akşamı bir toplantıdan evine dönerken Suburcu Caddesinde devriye gezen polisler onu durdurmuş, geldiği yöne geri gitmesini hakaret ederek söylemişler. Kendisini tanıyan polisler durumu açıklamak istediğinde ise hakaretler eşliğinde başına kalın bir sopayla sertçe vurulmuş. Nigoğos Ağa'yı sopa darbesinden çok, uğradığı hakaret etkilemiş ve beyin travması geçirmiş. Yaşadığı travma sonucu yatağa mahkum olan Nigoğos Ağa 1899 yılının Aralık ayının ilk günü ebediyete intikal ettiğinde henüz 58 yaşındaydı. Ertesi gün yapılan cenaze törenine Türk yetkililer dahi katılmıştı.

Nazar Ağa'nın ortanca oğlu Artin Harutyun, babası kadar zeki ve ticareti çok iyi bilen biriydi. Babasının temelini attığı işleri daha da geliştirmiş ve geliştirmeye devam ediyordu. Onun bu parlak durumu insanların, özellikle de Türklerin gözüne batıyor kıskançlıklarını tatmin etmek için uygun bir fırsat kolluyorlardı. Ve o fırsatı 5 Kasım 1895 günü yakaladılar. Her ne kadar Ermeni Katliamı için sadece iki saatlik bir süre belirlenmiş olsa da talanla beraber katliam akşama kadar devam etti. Bu arada Türkler Harutyun Ağa'nın evini yağmalamaya zamanı bulamadılar. Birkaç gün sonra, civar köylere, yağlı bir gavurun evini yağmalamaları için şehre inmeleri haberi gönderildi. Böylece ertesi Pazar, 13 Kasım günü, takviye edilen Türk ayaktağını "*Allahu Ekber!*" haykırışlarıyla talana girişti. İlk önce Harutyun Ağa'nın evini yağmalamak için bir plan hazırlamışlardı (bu ev büyük salonuyla, çiçekliklerle ve bahçeyle çevrili iki katlı muhteşem bir binaydı; çok sayıda odası ve salonlarında seçkin mobilyalar, sanatsal değeri yüksek eşyalar ve mutfak eşyaları vardı). Kalabalık Çınarlı Camii

tarafındaki bahçe girişinden içeri girmiş ve yağmaya başladı. Göstermelik olsa da yerel yönetim tarafından bir Türk zabıt Harutyun Ağa'nın evini korumak için oraya gönderilmişti (Harutyun Ağa'nın konsolos ve İran uyruklu olmasından dolayı.) Türk zabıt bu saldırıya onay vermiyordu, Ağa'dan çok fazla iyilik görmüştü, ona nankörlük etmek istemiyordu. Bu nedenle "Ağa, sizin çok ekmeğinizi yedim gelin sizi kaçırayım" diye teklifte bulundu. Mutfağın sokağa açılan bir kapısı vardı. Harutyun Ağa bu yoldan komşusu Bedros Aşçıyan'ın evine kaçtı ve böylece mutlak bir ölümden kurtuldu.

1895 katliamından sonra, tutuklananlar arasında diğer Ermeni ileri gelenleri ile Harutyun Ağa ve onun kardeşi Garabed Bey de vardı. Mahkeme etme bahanesiyle Halep'e doğru yola çıkarıldılar. Yolda onların *temizlenmesine*, hesaplarının görülmesine karar verilmişti. Fakat Nizipli Salih adıyla bilinen bir Türk onları sağ salım Halep'e ulaştırdı. Hapishaneden çıktıktan sonra bir süre Halep'te kalan Harutyun Ağa Anteb'e geri dönmedi; önce Kıbrıs'a, oradan da Mısır'a geçti. Oraya yerleşen ilk Antebli Ermeni olarak İskenderiye'yi mesken tuttu. Bir süre kuru meyve ticaretiyle uğraştıktan sonra *Hasankeyf* adında bir sigara fabrikası kurdu, oğulları Nazar ve Nişan ile birlikte işini geliştirdi. 1924 yılının Ekim ayının on beşinde İskenderiye'de vatan hasreti çekerek son nefesini verdiğini neredeyse otuz yıl sonra öğrenebilirim.

Garabed Bey 1895 yılındaki büyük katliamdan sonra kardeşi Harutyun Ağa ile birlikte tutuklandı ve Halep'te hapis yattı. Serbest kaldıktan sonra Anteb'e döndü, işine bıraktığı yerden devam etti. Ama I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı'nın yatağarı Demoklesin kılıcı gibi kentteki Ermenilerin başının üzerinde dolaşmaya başladı. Garabed Bey'in 1915 yılında, İran Kon-

solosu olması hiç dikkate alınmadan sürgüne gönderildiği Halep'te, 1916 yılında tifüsten öldüğünü oğlu Khoren Bey'den duymuştum.

I. Dünya Savaşı sonunda ailenin Anteb'e geri dönebilen erkek üyesi olan Garabed Bey'in 1883 yılında doğan tek oğlu Khoren Bey yetenekli bir kişiydi. Resim ve müziğe merakı vardı. Özel hocalardan resim ve müzik dersleri almış, hatta usta bir piyanist olmuştu. Müzik ve resim sanatı dışında fotoğraf sanatıyla da bizzat uğraşırdı. Babasının ölümünden sonra ticari işlerle birlikte İran Konsolosluğu görevini de devraldı. İngiliz ve Fransız işgali döneminde konsolosluk görevini sürdürdü ve Anteb Harbinin sonlarına doğru, bir gün geri dönmek umuduyla, tüm gayrimenkullerini, uzun yıllar babasının yanında çalışmış olan Müslüman bir Antebliye emanet ederek Halep'e gitti. Lakin Anteb Harbinin bitimiyle TBMM hükümeti ve Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'ndan sonra Anteb Ermeniler için yaşanamaz bir yer olmuştu. Dolayısıyla Khoren Bey anavatanına geri dömedi. Bir süre Halep'te kaldı, sonra Beyrut'a gitti. Burada hayatını kazanabilmek için hobisini meslek edinerek seyyar fotoğrafçılık yaptı. Beyrut'ta kazandığı parayla İskenderiye'ye gidip bir fotoğrafçı dükkânı açtı. İskenderiye'de de aradığı mutluluğu bulamayan Khoren Bey II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle Sovyet Ermenistan'ına gitti ve orada 1951 yılında vefat etti.

Anteb Harbi'nin bitmesiyle kentte Ermenilerin yaşaması imkânsız hâle geldi. Ermenilerin tamamı Suriye'ye göç etmek zorunda bırakıldılar. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, göç eden Ermenilerin geri dönme umutları tamamen tükeni. Bu da Khoren Bey'in, malını mülkünü emanet ettiği kişiye yaradı. Bu kişi vakit geçirmeden ailesiyle gelip bana yerleşti ve ilk iş olarak da Nazar Ağa'nın üst eyvanının güney cephesindeki odanın giriş kapısı üzerinde resmedilmiş olan yağlı boya portresinin üzerine kendi portresini yaptırdı. Kadir kıymet bilmeyen

bu şahıs hakkında fazla konuşmak istemiyorum, ama bana ve beni kendisine emanet eden aileye yaptıkları o kadar acı vericidir ki, anlatmaya kalksam sayfalar yetmez. Mesela, 1953 veya 1954 yılıydı. Nazaretyan ailesinin bir kısmı Avrupa'dan Halep'e dönerken Anteb'e uğramışlar ve kapımı çalmışlardı. Adını dahi anmak istemediğim o ailenin üyelerinin neredeyse tamamı evde olmalarına rağmen, penceremden gelenleri gördüklerinde kapıyı açmak istememişler, fakat aşağıda kapıyı çalan Garabed Bey'in küçük kızı, *"Korkman! Evi almaya değil; sadece görüp hasret gidermeye geldik!"* dediğinde ancak kapımı açmışlar ve hiçbir şey olmamış gibi onlara sanılmışlardı. Neden onlara kızgın olduğum konusunda bu yaptıkları yeterli değilse bir örnek daha: Bahçe kapımdan içeri girenler kapımın sağ ve sol tarafında betondan iğrenç iki merdiven görürler. İşte bu merdivenleri de o estetik yok-sunu aile yaptırmış ve bütün güzelliğimi mahvetmişti.

Her neyse, kişisel kızgınlığımı bir yana bırakalım anlatmaya devam edelim. O ailenin mülkiyetine geçtiğimde uzun yıllar beni sanki baba evleriymiş gibi kullandılar. Bir süre jandarma karakolu olarak kullanılmam için kiraya verdiler. Bu dönemde Garabed Bey'in yaptırdığı bina çıkan yangında hasar gördü. Haklarını yemeyelim, bu binayı tamir ettirdiler. Tamir ettirdiler ettirmesine de binarın içine ettiler. Önce üst kattaki kameriyelerin yerine iki oda ilave edip çatısını da betondan yaptılar. Bu arada o sözünü ettiğim merdivenleri de yaptırmışlardı. Sonra da daha fazla kira gelir elde edebilmek amacıyla iki katrı birbirinden bağımsız hale getirerek kira verdiler. 1960'li yılların başında kentte artık betonarme apartman daireleri revaçtaydı; benim gibi taş evler ise gözden düşmüş, ancak orta gelir düzeyinde insanların oturabileceği konutlar olarak değerlendiriliyordu. Bunlar da kendilerini üst sınıftan gördükleri için o apartman dairelerinden birine taşındılar. 1970'li yılların başında beni sattılar. Yeni sahi-

bim sofı biriydi; ikinci sahibimin yaptırdığı o yağlı boya portrenin üzerini yeşil bir boya ile kapattırdı. Bu aile yirmi beş-otuz yıl bende yaşadı. Onlar da apartman dairesine taşındıklarında bir süre boş kaldım. Bildiğiniz gibi, bir ev ancak içinde insanlar yaşarsa yaşar, aksi takdirde zamanla yıpranır, çürümeye ve yıkılmaya yüz tutar. Çürümeden yıkılma aşamasına geçmek üzereydim ki, bir yatırımcı beni kiraladı ve kafeye dönüştürdü. Yaklaşık yirmi yıldır kafe olarak kullanılıyorum.

NERSESYAN OKULU

Hey sen... Evet, evet sen... Yok yok, korkma, gaipten sesler duymuyorsun. Sağına soluna bakınmayı bırak mısın lütfen. Etrafına bakmakla beni göremezsın. Ayağının altındayım. Haydi ama! Bakınmayı bırak! Beni göremezsın dedim ya! Sadece sesimi duyabilirsin. Sabahın bu vaktinde, gün daha yeni doğmuşken, elinde kameralarla gezdiğine göre belli ki bir şeylerin, bir yerlerin fotoğraflarını çekip onları ölümsüzleştirmek istiyorsun... Haydi, bırak saçını başını karıştırmayı. Ben yıl-

lardır özellikle gecenin geç, sabahın erken saatlerinde bu meydana gelip geçenlere seslenirim. Sesimi ya duymazlar ya da duyduklarında uyku mahmurluğundan, sarhoşluktan ötürü gipten sesler duyduklarını zannederek hızla uzaklaşırlar... Ben kim miyim? Eğer öğrenmek istiyorsan, bak orada, heykelin yanında banklar var, onlardan birine oturup cep telefonunun kulaklığını kulaklarına takarsan sana kim olduğumu anlatırım... Kulaklığı neden mi takacaksın? Ben hikâyemi anlatırken belki sorular sorarsın; gelip geçenler seni kendi kendine konuşan meczup sanmasınlar. Ne dersin?... Hikayemi dinlemek ister misin?... Çok teşekkür ederim... Kulaklıkları taktığına göre hikâyemi anlatabilecek birini nihayet buldum. Sana sonsuza kadar minnet duyacağımı şimdiden bilmeni isterim.

Adım sanım anılmasa da, yerimde yellere esse de, ben 164 yıl önce kurulan bir okulum. Evet, ne binam ne de öğrencilerim kalmamış olsa da kendimi hâlâ bir okul olarak tanımlamam sana tuhaf gelebilir ama ben bir okulum. Resmi kayıtlara -ki onlar da ya silinmiş ya da kapalı kapılar ardında gizlenmiştir- Milli Nersesyan Okulu adıyla girmiş olsam da halk bana ya "Aşağı Mektep" ya da "Nersesyan Okulu" derdi.

Yaşımdan da anlayacağın gibi 1856 yılında kurulup hizmet vermeye başladım... Neden mi "Aşağı Mektep" derlerdi? En iyisi, hikâyeme geçmeden Anteb'de benden önce neler yaşandığını anlatayım... Hayır, hayır, yaşanan her şeyi değil! Sadece eğitim hayatıyla ilgili olayları bana anlatıldığı şekilde sana aktaracağım.

Krikor Boğaryan'dan duyduğuma göre, Anteb'de ilk okulu Amirkhan adında bir Antebli Surp Asdvadzadzin kilisesinin bir odasında, 17. yüzyılın ikinci yarısında açmış. O dönemin okulunda hocanın önüne bağdaş kurup oturan rahip veya yazman adayları hocayı takip ederek, Mezbur, İncil, Harants (Doğruluk) okuyup, kitabı veya ilahiyi öğrenirlermiş. Bu durum 18. yüzyılın

sonlarına kadar böylece devam etmiş. Yine onun söylediğine göre 18. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler, Türklerin yoğun baskısı nedeniyle Ermenice konuşmayı bırakıp Türkçe konuşmaya geçmek zorunda kalmışlar. 19. yüzyılın başlarında Abraham Hoca'nın, oğlu Murad ile birlikte Anteb'e gelmesiyle eğitim hayatının çok farklı bir döneme girdiğini söyleyen Krikor Boğaryan, sözlerine şöyle devam etmişti:

1815-1816 yılında, yanında 14-15 yaşındaki oğlu Murad ile gelen Abraham Hoca'nın, evinde çocuklara okuma yazma öğrettiğini bana dedem anlatmıştı. Murad ilk gelişinde Anteb'de fazla kalmamış; hayallerinin gerçekleşmesi, resim sanatını öğrenmesi için babası onu Kayseri'ye, Surp Garabed Manastırı'na göndermiş. Önce bu manastırda, sonra Marsilya'da resim eğitimi alan Murad Hoca, çocukluk yıllarında geçirdiği çiçek hastalığı gözü-nün birine zarar verdiğinden Kör Murad olarak da anılmış. Anteb'e geri döndükten sonra babasının sağ kolu olmuş. Babasının ölümünün ardından bir taraftan ticaretle uğraşmış, bir taraftan da pek çok talebe yetiştirmiş. Murad Hoca 1830 yılında Anteb'den ayrılıp Armaş Papaz Okulu'na yönetici olarak gittiğinde ardında onlarca öğrenci ve halfe bırakmış... Evet, yanlış duymadın, hoca ve halfe dedim. O dönem de Ermeniler de öğretmene hoca diyorlardı. Halfe ise Arapça "Khalef" kelimesidir ve anlamı da "varis", "ardıl", "yerine geçen"dir. Biz Antebliilerin lisanındaki anlamı "yardımcı"dır. Dükkânda çıraklık dönemni tamamlayarak ustanın yardımcısı olanlara halfe denirdi. Diyakozlar, koroyu yöneten kilise görevlileri de halfe diye adlandırılırdı.

İşte bu halfelerden bazıları mahallelerdeki okuma evlerinde ve oturdukları evlerde, hatta dükkânlarında okuma-yazma, ilahiler ve dini bilgiler öğretirlermiş. 1830-50 yılları arasında Anteb bir aydınlanma dönemi yaşamış. Venedik'ten, Viyana'dan, İstan-

bul'dan, hatta Rusya'dan basılı çok miktarda kitap gelmiş. Moskova'da Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış, halk arasında "Moskof İncili" olarak adlandırılan İncil Anteb'de birçok evde varmış.

Murad Hoca'nın önce öğrencisi sonra halfesi olan dört kişi o gittikten sonra kilisenin üst katındaki odalarda ders vermeye başlamışlar. Bu sebepten orası Yukarı Mektep olarak adlandırılmış. Bu halfeler, Murad Hoca'nın uyguladığı yöntemi devam ettirerek öğrencilere okuma-yazma, dilbilgisi, matematik, müzik dersleri verirlermiş.

O dönemde Anteb halkının, daha doğrusu yaşlı neslin eğitime bakış açısını Hafız Kevork Halfe'nin öğrencisi olan Adur Nizibliyan, otobiyografisinde, *"Okuya okuya vartabed (rahip) olacak değil ya, azıcık belledi mi düz okumayı, biraz da yazı, rakam bildi mi, oldu bir okumuş diyen babam beni okuldan alıp bir ustanın yanına çıkarak olarak vermişti. Kızların okuması akıldan bile geçmezdi"* diye anlatmaktadır.

Ama bu zihniyet Protestan misyonerlerin gelmesiyle değişmeye başlamış. Zira Protestan misyonerler 1848 yılının Ocak ayında ilk kiliselerini kurmakla kalmamışlar, aynı yıl içinde I. Ermeni Evanjelist Okulu'nu da açmışlardı. Böylece Protestanlık Anteb'de güçlenmeye yüz tutmuş. Bu durum Ermeni Kilisesi yöneticilerini kızdırmaktaymış. 8 kişiyle kurulan I. Protestan Kilisesi'ne bağlananların sayısı 1851 yılında 500'ü aşmış; kilisenin okulunda da 100'den fazla öğrenci batılı tarzda eğitim görüyormuş.

Üç yıl gibi kısa bir sürede cemaatinden yaklaşık 500-600 kişiyi Protestanlara kaptıran Ermeni Kilisesi'nin yöneticileri ve cemaatin önde gelenleri, durumun bu hale gelmesinin en büyük nedeninin Protestanların açmış olduğu okullar olduğunu anlayarak evlatlarının geri dönmesi için kendileri de bir okul açmaya karar vermişler. Bu hareketi başlatanların arasında Murad Hoca'nın halfelerinin bazıları ile 1850 yılında misyoner Dr. Azariah

Smith'in Ermeni Evanjelist Okulu için getirdiği Bebek Enstitüsü mezunu Zenop İsrailyan adındaki tecrübeli ve yetenekli öğretmen derslerini takip eden halfeler ve hocalar yer alıyormuş. Bunlara Nazar Ağa'nın oğlu Nigoğos Nazaretyan kol kanat germiş, şimdi oturup beni dinlediğin yerin hemen yanındaki bir arsayı 1.600 kuruşa satın almış. Eğitim faaliyetime Murad Hoca'nın yöntemiyle, yani okumayazma, dilbilgisi, matematik, müzik ve önemli kitapların okunmasıyla başlamama karar verilmiş.

Nigoğos Nazaretyan ve halfeler benim üzerime kurulacak olduğum arsayı satın aldıklarında, cemaatin önde gelenlerinden bazıları burada okul mu olur diyerek itiraz etmişler. Çünkü o zaman Çukur Bostan olarak adlandırılan alan şehrin tam ortasında olmasına rağmen, sağından solundan, yanından yöresinden yol geçmeyen, üzerinde sadece birkaç ağaç ile çalı çırpı olan bir yermiş. Sen bakma Çukur Bostan denilmesine; her ne kadar bostan dense de orada çalı çırpı ve dikenden başka bir şey yetişmemiş. Bostan denilen bu yerin doğu sınırında dar bir patika, onun da doğusunda Nuri Mehmet Paşa Camii'nden başka bir şey yokmuş. Ben kurulduğumda da etrafım yine aynı şekildeydi. İşte bundan dolayı bu kadar büyük arsa alacağınıza mahalle arasında bir yer alsaydınız, oraya çocuklar nasıl gidip gelecekler, minvalindeki eleştirilere rağmen planım projem çizilip inşaatına başlanmıştı. Alt katımın kaba inşaatı bitmiş, üst katım yapılmaya girilmişti. Ama ortalıkta ders verecek ne hoca vardı, ne de halfeler. Görüşülen konuşulan hocalar ve halfeler, işimizi gücümüzü bırakıp okulda ders vermeye başlarsak evde çoluk çocuk ne yiyip ne içecek, diyorlardı. Sonunda üç hocayla anlaşma imzalandı da hoca sorununun halledildi. Ve o günlerde Kudüs'ten ayrıлып doğduğu yere dönen Diyakoz Hovsep Aşçıyan'ın maddi ve manevi katkılarıyla alınan bu arsaya geniş bir bahçesi olan iki katlı bir bina inşa edildi. Böylece 1856 yılında kapımı öğrencilerime açtım.

Anteb'de 12 yıllık eğitim verecek şekilde kurulan ilk Ermeni özel okulu olarak görev yapmaya başladığımda 50-60 kadar öğrencime Kasbar Bülbülyan, Minas Babayan ve Avedik Zamgoçyan hocalar ders veriyorlardı.

Benim faaliyete geçmemle birlikte Anteb'de halfelik sistemi sona ermişti. Her ne kadar ders verenler sanki halfeler ve hocalar olsa da öğrencilerim ve halk onlara varjabed, yani öğretmen diye hitap ediyorlardı. Öğretmenlerimin hepsi değerli ve saygıdeğer kişiler olmasına rağmen içlerinden en önemlileri aynı zamanda ilk genel müdürüm olan Minas Babayan, Çolak Harutyun Boşgezenyan, Harutyun Gövşenyan ve Kırlangıç Harutyun'du. İlk yıllarımda bu hocalar az kahınmı çekmemişlerdi.

İlk on yılım kelimenin tam anlamıyla kör topal geçmişti. Öğretmenlerim, idarecilerim ve yöneticilerim şevkle, canla başla bir şeyler yapmaya çalışsalar da hiçbirinin modern bir okulun nasıl yönetilmesi gerektiği hususunda ne deneyimleri vardı ne de bilgileri. Her şeyi el yordamıyla, deneme yanılma yöntemiyle yapmaya çalışıyorlardı; çağın gereksinimlerine cevap verecek bir eğitim programı oluşturmamışlardı. Bunun yanı sıra, kurucularının en büyük ideali olan eğitimin tabana yayılması, cemaatin okuma çağına gelmiş çocuklarının eğitim alması da sağlanamamıştı. Zira, dediğim gibi, özel okuldum ve kayıt yaptıran çocukların ailelerinin az da olsa bir ücret ödemeleri gerekiyordu. Lakin her ailenin o ücreti ödeyebilecek kudreti yoktu. Bu nedenle öğrencilerimin neredeyse tamamı belli bir düzeyin üzerinde geliri olan ailelerin çocuklarıydılar. Gerçi Nigoğos Nazaretyan olsun, Hovsep Aşçıyan olsun kimi hocalar sekiz on öğrencimin yıllık ücretini kendi ceplerinden ödüyorlardı ödemelerine ama taşıma suyla da değirmen dönmüyordu. Protestan misyonerler açtıkları okullarda yoksul ama zeki çocukları ücretsiz okutarak onları kendi saflarına çekiyorlardı. Başta Nigoğos Ağa olmak üzere ku-

rucularım ve yönetim kurulum bunu engellemenin yollarını arıyorlardı. Çaresizlik içinde ne yapacaklarını kara kara düşünürken, Hovsep Aşçıyan'ın zamansız ölümü ve mirasın büyük kısmını millete bırakması imdada yetişti. Zeki ve ileri görüşlü bir işadamı olan Nigoğos Ağa, merhum Aşçıyan'ın mirasından kalan parayla Uzunçarşı'da, Karanlık Bedesten'in güneyine bitişik bir yeri, çöplük olarak kullanılan arsayı satın aldı ve onun üzerine büyük avlulu, iki katlı, altmış odalı bir han yaptırdı. 1868 yılında faaliyete geçen bu hana dönemin padişahına atfen Aziziye Hanı adı verilmiş olsa da halk buraya Millet Hanı derdi. Çünkü o zeki adam bu hanı sırf kendi geliriyle, milletin yoksul çocuklarının okul masraflarının karşılanması için yaptırmıştı. Bu harın kira gelirinin tamamı yoksul çocukların okul giderlerinin karşılanması için vakfedilmişti.

Millet hanından gelen parayla iki yakam bir araya gelmiş, öğrenci sayım hızla artmaya başlamıştı. Hani, akça akıl öğretir, don yürüyüş öğretir derler ya, düzenli gelir olunca yöneticilerim eğitim kalitemin artması için arayışlara girmişlerdi.

1868 yılında yöneticilerim İstanbul'dan iki öğretmen getirdiler. Bunlardan Mardiros Sinanyan hem idarecilik hem de öğretmenlik işini üstlenirken, Khaçig Hoca müzik öğretmenini ve koro şefi olarak görev yaptı. Onların bilgi ve deneyimlerden yararlanarak kendini geliştirmesi için de, Protestan olmasına aldırmadan (ne de olsa Antebli, bizden biri denilerek), eğitilmiş ve kibar bir delikanlıyı, Garuc Levonyan'ı, Minas Hoca'nun yardımcısı yaptılar. Yine aynı yıl, gelecek vaat eden mezunlarımdan Nerses ve Harutyun Bağdasaryan kardeşleri, bilgi ve deneyimlerini geliştirsinler, dönüşlerinde de okulun yönetimini ele alsınlar diye Kudüs İlahiyat Okulu'na gönderdiler.

İstanbul'dan getirilen hocalardan beklenen verim alınamamıştı. 1870 yılında idareciliğime Sivaslı öğretmen Khaçadur

Efendi getirildi, onun yardımcılıklarını da başarılı mezunlarından Harutyun Hadidyan -ki herkes ona Arşag Hoca derdi- ve Hagopcan Gövşenyan hocalar üstlendi. Fakat yönetim kurulu üyelerim yapılan işlerden memnun değillerdi. İdarecilerimi görevden aldılar ve bundan böyle yerli hocalarla çalışmaya karar verdiler. Bu arada Kudüs'e gönderilen Bağdasaryan kardeşler eğitimlerini tamamlayıp Anteb'e dönmüşlerdi. 1871 yılında idareciliğime Nerses Bağdasaryan getirildi. Nerses Bağdasaryan, nam-ı diğer Armenag Hoca, büyük göbekli, koca kafalı, devamlı zubun giyen, heybetli bir adamdı. Armenag Hoca'nun yardımcılıklarına da kardeşi Harutyun ve Minas Babayan halfe getirilmişti.

Bu arada söylemeyi unuttum 1870 yılında bahçemin kuzey-doğusunda toplantılar, tiyatro gösterileri, konferanslar gibi etkinliklerde kullanmak amacıyla büyük bir salon inşa edilmişti. Salon 500 kişi alıyordu.

Armenag Hoca'nun zamanında eğitim kalitem yeni düzenlemelerle üst seviyeye çıkmıştı; mevcut ders programına Eski ve Yeni Ahit'in üst düzey ve kapsamlı incelenmesi, coğrafya, kilise tarihi, coğrafi çizim ve hatta resim dersleri eklenmişti. Resim dedim de aklıma geldi, Armenag Hoca aynı zamanda iyi bir ressamdı, yeni salonumun tavan süslemelerini ve resimlerini bizzat kendisi yapmıştı. Armenag Hoca'nun idarecilik görevini üstlenmesinden sonra hızla geliştirdim, öğrenci ve ona bağlı olarak öğretmen sayım artmıştı. 400'den fazla öğrencim, 20'den fazla öğretmenim olmuştu. Göreve başladıktan iki yıl sonra Armenag Hoca idarecilik yapmaktan öğretmenlik yapmaya fırsat bulamadığını, sadece müzik ve resim dersleri vermek istediğini söylediğinde İstanbul'dan, Nubar Şahnazar Okulu'ndan Melkon Manugyan idarecilik görevine getirildi. Onun döneminde öğretmen kadromda Rahip Movses Zamgoçyan, Rahip Yeğia Kilisliyan, Ha-

rutyun Yesayan, Khaçadur Boğaryan, Hagop Terzibaşyan, Kevork Mıgırlıbyan, Kalaycı Apo Melkonyan ile 8-10 öğretmen daha vardı. Bunların bir kısmı gönüllü olarak öğretmenlik yapıyordu.

1874 yılında Protestanlar eğitimde rekabeti üst seviyeye taşımışlar, o yıl Merkezi Türkiye Koleji adı altında bir yükseköğretim kurumu kurmuşlardı. Bu durum, cemaatimin eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlayan Nigoğos Ağa -ki okulun kurulması için maddi yardımlarını esirgememişti- ile Hovhannes Kürkcüyan'ı, hatta Gatoğigos Mıgırdiç Keyfsizyan'ı kaygılandırmıştı. Fakat aynı yıl Ecmiadzin'de Kevorkyan Enstitüsü'nün kurulmuş olduğu haberi yüreklerine biraz da olsa su serpmişti. Zira oraya öğrenci göndererek Protestanlarla rekabet edebileceklerini düşünüyorlardı. Ama ortada bir sorun vardı. Sis Gatoğigosu Keyfsizyan'ın Ecmiadzin Gatoğigosu IV. Kevork ile arası iyi değildi. Onlar bu soruna çözüm yolları ararken 1875 yılı yaz aylarında ortalığı kırıp geçiren kolera salgını nedeniyle bende ve Mahalli Kurul başkanı Nigoğos Nazaretyan ve Gatoğigos Keyfsizyan'ın desteğiyle kurulan ve eğitim müfredatı ilkökul seviyesinin üstünde olan Kilikya Yatılı Okulu'nda eğitime ara verilmek zorunda kalmıştı. Bu salgından ben pek etkilenmemiştim, çünkü eğitime ara verilmesine karar alındığında yaz tatilimin başlamasına çok az kalmıştı. Ama Kilikya Yatılı Okulu öğrencileri tüm yıl boyu ders gördüklerinden üç-dört ay derslerinden uzak kalmışlardı. İki Gatoğigos arasındaki sorun İstanbul Patriği Nerses Varjabedian aracılığıyla, 1876 yılında çözüldü; Keyfsizyan'ın iki vaftiz oğlu, Harutyun Bekaryan ve Nerses Bosnuyan, Ecmiadzin'e, Kevorkyan Enstitüsü'ne gönderildiler.

Yaklaşık çeyrek asırlık bir zaman diliminde Ermeni Kilisesi'ne bağlı ailelerin çocuklarına hizmet veren tek eğitim kurumu olmanın onuruyla öğretmenlerim, bu süre zarfında, öğrencile-

rime, zengin-yoksul ayrımı yapmadan dünyevi ve uhrevi bilgileri aktarmış, onları milletine yararlı insanlar haline getirmeye çalışmışlardı. Ama önce 1882 yılında Vartanyan Okulu'nun, ardından da 1886'da Atenagan Okulu'nun açılmasıyla ben tek merkez olma özelliğimi kaybetmiştim. Protestanlarla olan rekabete bir de kendi aramızdaki çekişme eklenmişti. Yeni okulların açılması sevindirici olmasına sevindiriciydi, fakat öğrenciler arasında zengin-fakir ayrımı yaratılmıştı. İlkokula bende başlayan yoksul ailelerin çocuklarından zeki olanları ve yeteneğini ispat etmiş öğretmenlerimi, kendi başarılarını yükseltmek için elimden alıyorlardı. O dönemde başarının kıstası mı? Hangi okuldan ne kadar öğrenci Merkezi Türkiye Koleji'nin giriş sınavını kazanarak orada eğitimine devam etmeye hak kazanıyorsa o okul o denli başarılı sayılıyordu. O okulların beni kendilerine rakip olarak görmeleri, kendi aralarında rekabet etmeleri ne benim ne de öğretmenlerimin umurundaydı. Biz kuruluş amacımızdan sapmadan milletine sadık, eğitilmiş nesiller yetiştirmenin gayreti içindeydik. İlkokula bende başlayıp daha sonra diğer okullara transfer olan ve yıllar içinde başarılı birer öğretmen, mühendis, doktor, avukat, profesör olarak hayata atılanları gördüğümüzde yaşadığımız mutluluk ve kıvanç bize yetiyordu.

Her geçen gün eğitim kalitemin artması için yeni dersler ekleniyordu. Kuruluş amaçlarımdan biri de öğrencilerime ana dillerini en üst seviyede öğretmektir. Hiç unutmam, Kevorkyan Enstitüsü'ne gönderilen öğrencilerim 1895 yılında geri dönmüşlerdi. Onlardan Nerses Bosnuyan Ermenice derslerini sesli olarak kaydederek işliyordu. Öğrencilere bir cihazdan, daha önce kaydedilmiş dersleri ve ilahileri dinletmesi dönemin en büyük yeniliği idi. Öğrencilerime Ermenicenin yanı sıra, birlikte yaşadıkları Türklerle daha iyi iletişim kurmaları ve devlet dairelerinde me-ramlarını anlatabilmeleri için Türkçe dersi de programıma alınmış, üstüne bir de İngilizce dersleri verilmeye başlanmıştı.

Az önce dediğim gibi, Ermeniler ardı ardına okullar açıyorlar, eğitim alanında birbirleri ile rekabet ediyorlardı. Kendi okullarında kendi tarihlerini, şarkılarını, müziğini çocuklarına, gençlerine öğretiyor ve onlara milli bilinç aşılamaya çalışıyorlardı. Diğer bölgelerden kulaklarına ulaşan ve pek de hoş olmayan haberlere, o yerlerde yaşananlara üzülmelerine rağmen, çiğ yemedik ki karnımız ağrısın, diyerek rahatlarının ve huzurlarının bozulacağını akıllarından bile geçirmiyorlardı. Lakin 1890 yılından itibaren, daha önce kimsenin görmediği hırpani kıyafetler içinde sağda solda dolanıp dilenen yaşlı Ermeni kadınların ve erkeklerin sayısı günden güne artıyordu. Onlar kimsenin umurunda değildi; bir sadaka bin bela savar, deyip onları gördüklerinde ellerine bir iki para sıkıştırıp çekip gidiyorlardı. Ne nereden geldiniz diye soran vardı, ne de neden geldiniz diye merak eden.

Onlar, uzak köylerden gelenlerdi... Neden mi gelmişlerdi? Türkler, Kürtler onların kocalarını, oğullarını öldürmüşler, sürülerini gasp edip götürmüşlerdi. Ev eşyalarını yağmalamış, gelinlerini kızlarını kaçırmışlardı. Bunlar da yetmemiş, evlerini, köylerini yakıp yıkmış ve onları köylerinden, yurtlarından yuvalarından kovmuşlardı. Böylece bu insanlar yaşamak için dilenmeye mahkûm olmuşlardı. Ben bunları nereden mi biliyorum? Onlar çoğu zaman gelip bahçe duvarının dibine oturup birbirleri ile dertleşirlerdi. Bunları sadece ben duymuyordum! Anteb Ermenileri de duyuyorlardı duymasına ama bu insanların anlatıklarına inanmak istemiyorlardı. İki-üç para sadaka kapabilmek için uydurduklarını düşünüyorlardı. Ne de olsa Anteb'de, çevre köylerde ve şehirlerde böyle şeyler olmamıştı ve olmasına da ihtimal vermiyorlardı.

Günler, aylar geçtikçe bu tür haberleri İstanbul'dan gelen gazetelerde okuyup, gelip giden kervanlardan da duymaya başladılar, ama yine de bize bir şey olmaz, diyerek gönüllerini ferah tutuyorlardı. Hatta 1895 yılı yazında Padişah II. Abdülhamit'in

mahkemelerde din ve millet farkı gözetilmeyeceğini, kararların tamamen adil bir şekilde verileceğini belirten hükmü Eylül ayında ulaştığında, Ermeniler bu haberle kendilerinden geçip zevkten dört köşe olmuşlar, tabancalarıyla, tüfekleriyle havaya ateş açarak sevinç gösterileri yapmışlardı. Bu, önu arkası düşünülmeden yapılan sevinç gösterileri Türklerin zihninin bulanmasına, Ermenilere şüpheyile bakılmasına yol açmıştı.

O uğursuz günü (Kasım ayının ikinci Cumartesi) hiç unutmam. Aynı zamanda hem bekçim, hem hademem, hem de bahçıvanım olan ihtiyar Hagop sabah erkenden uyanmıştı. Eline aldığı süpürgesiyle ayağını sürüyerek üst kattaki sınıfları süpürürken, bir yandan da kendi uydurduğu makamla, *"Ey havayı, havayı / Süpüreyim sarayı / Sen al gey, ben yeşil / Düşman geysin karayı"* deyip duruyordu. Sınıfları süpürüp bitirdiğinde merdivenin başında durmuş, bir eliyle süpürgeyi tutarken diğerini böğrüne dayayıp mağrur bir komutan edasıyla bahçeyi süzmüş, sonra kendi kendine, *"Sabah sabah bu neşe hayra alamet değil. Allah vere de kötü bir şey olmaya"* demişti. Sonra merdivenlerden inerek kahve için mangaldan köz almış, gecedен kömürünü koyduğu maltıza koyup bahçe kapısını açmıştı. Kapının önünde kahvesini içerken çarşı tarafından gelen bağırış çağırışa kulak kesilmiş, ama bir şey anlayamamıştı. Köylülerle esnaf yine ağız dalaşına tutuşmuşlardır, diye düşünüp kahvesini içmeye devam ederken gürültü patırtı artmış, *"Allahu Ekber!"* nidalarına silah sesleri eşlik etmeye başlamıştı. Zaten günlerdir ortalıkta dolanan fısıltılardan kafası bulan Kevork, fincanı bir tarafa fırlatıp kapıyı kapamış, arkasından iyice sürgüledikten sonra çatıya çıkıp çarşı tarafına bakmış, ama bakmasıyla aşağı inmesi bir olmuştu. Bulabildiği her şeyi kapının arkasına yığıldıktan sonra bahçenin içinde delipçi beygiri gibi dört dönüyordu. Yüksek duvarlarımdan dolayı bize ilişemezlerdi ilişememelerine de duyduğumuz feryatlar figanlar yüreğimizi burkuyordu. Çarşı tarafından başlayıp gelen sesler

her tarafımızı sarmıştı. Balıklı meydanından, Kastelbaşı'ndan, Kalealtı'ndan, Reyhan Sokak tarafından yükselen çıgıklar tek-birlere, silah seslerine karşıyordu. Tam üç gün sürmüştü bu durum. Biz dört duvarın arasında ne olup bittiğini anlamıyorduk, ama olan belliydi. Bize bir şey yapmazlar diyenlerin başına neler geldiğini üç aşağı beş yukarı tahmin edebiliyorduk. Nitekim sonradan öğrendik ki 300'den fazla Ermeni katledilmiş, onlarca ev, yüzlerce dükkân yağmalanıp yakılmış. Fakat her sabah kapım açılır açılmaz içeri dalan o afacan çocuğun, Armen'in, kapıyı kapalı görüp evine geri dönerken Balıklı çarşısında yağmacı güruh tarafından yakalanıp boğazının kesildiğini, kafasının bir et çengeline geçirilerek "*Haydi gelin! Kuzu kellesi ha!*" diye etrafta dolaştırıldığını duyduğumda zaten solgun olan benzim daha da solmuştu.

Bu olaylardan sonra, daha doğrusu katliamdan sonra, bize bir şey olmaz diyen Anteb Ermenileri neye uğradıklarına şaşır-mışlardı. Herkeste bir umutsuzluk, bir yılgınlık vardı. Ölenler gömüldü. Haftalar, aylar geçti; Ermeniler mahallelerinden çıkıp çarşıya inmek istemiyorlardı; korkuyorlardı. Ne zanaatkârlar dükkanlarını açabiliyordu -ki çoğunun dükkanları yağmalanmış, aletleri edevatları çalınmıştı- ne de halk alışverişe gidebili-yordu. Bu durum üç-dört ay devam etti. Ben de altı ay kadar kapalı kaldım.

Ortalık biraz sakinleştğinde, katliamın sebebinin yeni geliş-mekte olan ilerici-devrimci fikirler olduğunu söylüyordu birileri. Yok, yok, bu birileri Türkler değil, Ermenilerdi. Bu ilerici ve devrimci fikirleri savunanlar aleyhine neler söylemiyorlardı ki. Bu aklıevveller milletin zihninde öyle bir algı oluşturmışlardı ki, suçluların ilerici ve devrimci fikirleri savunanlar olduğuna inan-dır-mışlardı onları. Halkın büyük bir kısmına göre asıl suçlular ne elini kana bulayanlar, yağmalayıp yakıp yıkanlardı, ne de bu kat-

liamı tezgâhlayan Battalzade Nuri ve Süleyman kardeşler, Cenazade Ali Bey gibi Ermeni düşmanları. Günah keçileri ilan edilmişti Hınçak Partisi sempatizanı gençler. Sanki onlar o fikirleri savunmasalardı, üç beş silah almasalardı bu katliam olmayacaktı. Fakat görmek istemedikleri bir şey vardı; şayet o gençler ellerindeki silahları yağmacı güruhun üzerine doğrultup birkaç el ateş etmeselerdi olaylar nereye varırdı? Bu soru sorulmayıp o gençler suçlanmıştı; onlar da ellerindeki silahları ya satmış ya da tuvaletlere atıp seslerini soluklarını kesmişlerdi.

Yani, uzun sözün kıyası, ensesine Osmanlı tokadını yiyen Anteb Ermenileri, aydını cahılı, zengini fakiri, süt dökmüş kediye dönmüşlerdi. Bana değmeyen yılan bin yaşasın demeye başlamış, işine gücüne bakıp ilerici ve devrimci fikirlerden, politik örgütlenmelerden kedi görmüş fare gibi kaçır olmuşlardı. Senin anlayacağın, kaderlerine boyun eğmişlerdi.

Günah keçisi ilan edilen Hınçakların sesi soluğu çıkmaz olmuştu. Fakat yürekleri millet ve vatan sevgisiyle dolu bazı gençler, özellikle de Koley'de eğitim görenler, İstanbul'dan, Avrupa'dan gelen gazeteleri, kitapları okudukça milletleri için bir şeyler yapmanın arzusuyla yanıp tutuşmaya başlamışlardı. Her şeyden önce yeni katliamlara karşı hazırlıklı olmak, kendilerini savunmak için örgütlenmek gerektiğine inanan sekiz-on gencin bir araya gelip bu sorunlar hakkında konuştukları benim de kulağıma geliyordu. Bu delikanlılar iki-üç yıl boyunca ne yapacaklarını bilemeden bir arayış içerisinde oldular. Bir süre sonra Misak Vartanyan adında Arapkirli bir gencin gelip onlarla görüşmesi sayesinde yollarını bulmuşlar ve Ermeni Devrimci Federasyonu'na, yani Taşnaksutyun'a katılmışlardı... Ne? Bunların benimle ne alakası mı var? Hani politik mevzulara girmeyecek miydim? İyi de, ben politik mevzulara girmek istemesem de günün gelişen politik olayları beni doğrudan etkilemeye başlamıştı.

Nasıl mı? Anlaşılan sıkılmaya başladın! Ben de o konuları bir kenara bırakarak hikâyemi anlatmaya devam edeyim.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile siyasi partilerin örgütlenmesi serbest olmuş, Hınçaklar, Taşnaklar ve tabii ki İttihat ve Terakkiciler Antep örgütlerini kurmuş, yasal olarak çalışmaya başlamışlardı. Senin de bildiğin gibi o zamanlar bu işlerle uğraşanlar okumuş yazmış, bilgi düzeyi yüksek kişilerdi, ya da en azından öyle oldukları zannediliyordu. Hatırlarsan, okulların birbirleriyle yarıştıklarını söylemiştim. Anayasa'nın ilanından sonra bu yarış başka bir kulvara taşınmış, Hınçakların veya Taşnakların okul yönetimini ele geçirme çabaları ön plana çıkmıştı.

1909-10 eğitim yılında yönetim kurulumun bütün üyeleri Taşnaksutyun sempatizanlarından oluşuyordu. Nedenine gelince, yıllardır ciddiye alınmıyordum. Orta halli yönetimimle, onların deyimiyle zavallı ve kavrık kadromla fakirlerin okulu olmuştum. Yardıma muhtaç çocukların tamamına yakını bende eğitim görüyorlardı. Hali vakti yerinde olan ailelerin çocukları az da olsa vardı ama onlar da ücretlerini ödemezlerdi. Millet Hanı'nın geliri olmasaydı -ki onu da Mahalli Kurul'un kararıyla Vartanyan ve Hayganuşyan okullarıyla paylaşıyordum- kapıma kilit vurulması işten bile değildi. Handan gelen gelir öğretmenlerimin aylıklarının ödenmesine zar zor yettiğinden ne doğru dürüst bakımın yapılıyordu ne de öğretmenlerim hak ettikleri ücreti alabiliyorlardı. Üç beş idealist ve gönüllü öğretmenden başka yüzüme bakan yoktu. O yıl, devrimci olduğunu gizlemeyen Dikran Poladyan müdürümdü. Yoldaşları Khoren Varjabedyan, Asadur Nalbandyan ve Krikor Çulcuyan'ı öğretmenlerim arasına katmıştı. Yönetim kurulu üyelerim ise Hovhannes Piranyan, Mihran Kavukcuyan, Krikor Demirciyan, Avedis Kamacıyan, Khaçer Kabakyan gibi Taşnaksutyun sempatizanlarından olduğundan, onların görev yapmasına kimse sesini çıkartma-

muştı. İlk aylar gayet normal geçmişti. Fakat ne olduysa Taşnakların kütüphanesinin ve konferansının kilisedeki salondan atılıp bana taşınmasıyla olmuştu. Taşnaklar pazar konferanslarını benim alt salonda düzenlemeye, elde edilen gelirle sağımı solumu tamir ettirmeye, okulun içinde Taşnak şarkıları söylemeye başlamıştı. O şarkılardan en sevdiklerim ise “Savaşçı Çocuklar” ve “Ayrılan Yoldaşlarımız” şarkılarıydı. Bütün bunların Milli yöneticilerin, yani Mahalli Kurul üyelerinin dikkatini çekmesi fazla uzun sürmedi. Ben milli bir kuruluşum ve onlara göre milli soy-lulara aittim. Bu hallo cello hoyratlara bırakılamazdım. Fırsat kolluyorlardı. Bekledikleri fırsat Paskalya'dan hemen sonra elle-rine geçti. Şöyle ki; Vartanants bayramı olayları nedeniyle Ko-lej'den atılan Sarkis Demirciyan'ı, yoldaşları öğretmen kadroma katmışlardı. İşte bu bardağı taşıran son damla olmuştu.

Paskalya'dan hemen sonraki Pazartesi günüydü. Bütün öğ-retmenlerim ve öğrencilerin bahçede toplanmıştı. Kimse ne oldu-ğunu bilmiyor, herkes bir açıklama bekliyordu. Sonunda öğret-menlerimden Dikran Mesrobyan merdivenlerin en üst basama-ğına çıkarak, *“Çocuklar! Okul kapatıldı! Gidin babalarınıza söyleyin; durumu anlamak isteyen okula gelsin!”* demesiyle çocuklarımın ki-misi evine, kimisi babasının dükkânına koştu. Aradan bir saat geçmemişti ki neredeyse bütün öğrencilerimin babaları işlerini güçlerini bırakmış, gelip bahçede toplanmışlardı. Öğretmenler gelenlere neler olup bittiğini anlatmaya çalışıyorlardı. Çocuklar sağa sola koşuştururken, babalar da bağırıp çağırarak tehditler savuruyorlardı. Bu durum öğleden sonraya kadar sürmüştü. Öğleden sonra öğretmenler babaları dörderli-beşerli gruplar ha-linde kiliseye göndermişlerdi. Duyduğuma göre, aynı kargaşa orada da sürmüş. İki-üç saat sonra kiliseye gidenler geri geldik-lerinde kalabalık daha da artmıştı. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Neden gittiler, neden geldiler, anlayamamıştım. Benim gibi neler olup bittiğini anlayamayanlardan biri arkadaşına sormuştu da

onun cevabından öğrendim. Meğerse piskopos vekili ve ileri gelenler öğretmenlerle bir toplantı yapmak istemişler. Onlar da okulun kapatılmasını protesto etmek için o toplantıya katılmamışlar. Bunun üzerine piskopos vekili, piskoposluk binasının balkonuna çıkarak bir konuşma yapmış ve okulun bir-iki gün sonra açılacağını söylemiş, ama onun bu sözüne kimse ikna olmamış. Hatta kalabalıktan birileri küfürler ederek tehditler savurmuş, o da sözlerini yarım bırakarak içeri kaçmış. Kalabalık orada bir sonuç alamayacaklarını anlayarak, kim ne diyecekse gelip okulda söylesin diyerek geri dönüp gelmiş.

Mahalli Kurul olayların büyümesini engellemek için velilerimi sakinleştirmeye iki temsilci göndermişti. Biri işadamlarından Hrand Sülahyan, diğeri de öğretmen, şair, gazeteci -ki bu kişi benim var olmamı sağlayan Nigoğos Ağa'nın oğluydu. Halk ona keçisakalından dolayı Sakal Delisi derdi. Armenag Nazaretyan velileri yatıştırmak için bir şeyler söylüyor ama gürültü patırtıdan ne dediğini kimse duymuyordu. Maazallah, duysalardı linç ederlerdi. Zira konuşmasında okulun piskoposluk kararıyla kapatıldığını, sorunu araştırıp çözmek için üç kişilik bir komite seçileceğini söylemiş, ardından, öğretmenlerimi kast ederek, "*Bunlar, içimize zehir tohumları eken sosyalistler. Bunlar dinsizdir ve Allah-sızdırlar. Çocuklarımızı zehirliyorlar*" diye eklemişti. Söylediklerinden kendisi de korkmuştu ama kimsenin anlamadığını fark ettiğinde Sülahyan'a dönüp "*Kaçalım*" demiş ve hakaretler, tehditler sağanağı altında çıkıp gitmişti. Akşam olmak üzereydi. Velilerin yapabileceği bir şey yoktu. Onlar da evlerine gittiklerinde emektar Hagop ile baş başa kalmıştım.

Komite seçildi. Araştırma, soruşturma, görüşme derken iki hafta geçti ama bir karar alınamadı. En sonunda mesele Sis'e, Gatoğigos Sahag'a bildirildi. Bir hafta sonra, benim neden kapatıldığımı soruşturmak için Gatoğigos Sahag iki piskopos gönderdi. Onlar da sordular soruşturdular; ama neye karar vereceklerini

bir türlü bilemediler. Hangi tarafı dinleseler ona hak veriyorlardı. Gelen piskoposlardan yaşlı olanının *"Bir de öğrencileri dinleyelim"* demesi üzerine öğretmenler 16 öğrencimi okula çağırdılar. O sabah bir aydır görmediğim öğrencilerimden bir kısmını görmek beni ne kadar mutlu etti, anlatamam.

Öğrenciler piskoposun karşısına iki sıra halinde dizilmişlerdi. Piskoposun kendilerine sorduğu soruları tek tek yanıtlıyorlardı. Çocuklar o kadar rahatlardı ki piskoposla sanki senli benli konuşuyorlardı. Hatta soru faslı bittiğinde içlerinden biri, *"Okulumuz neden kapalı? Ne zaman açılacak?"* diye sordu; bu soru üzerine o ana kadar sessizce bir köşede oturan diğer piskopos hiddetlendi, *"Parmak kadar boyunuzla Piskopos'un önünde arsızca konuşmaya nasıl cüret edersiniz?"* dedikten sonra öğretmenlerime hakaretler yağdırdı. Yaşlı piskopos ise, beriki hakaretlerini bitirip rahatladıktan sonra, *"Merak etmeyin çocuklar, okulunuz iki hafta sonra açılacak"* dedi, çocuklarının hepsini alınlarından öptükten sonra ayrıldı.

Meğerse birileri kapatılmama gerekçe olarak din derslerinin verilmeyişini göstermiş. Mahalli Kurul ve Piskoposluk da bu yalana inanmış. İşte bu sebepten kapatılmışım. Bu, beyan ettikleri gerekçeydi; aslına bakarsan ben az çok bir şey olacağını Paskalya öncesi Pazar günü Tatul Küpelyan'ın konferansta yaptığı konuşmadan sonra tahmin ediyordum. Ne mi demişti? Epey bir şeyler söyledikten sonra, *"Ne olur kardeşler, söyleyin, 10 işçi çalıştıran bir usta, eğer her işçiden 15 yerine 10 kuruş kâr ederse, yine haftada 100 kuruş cebine girecek, ama işçi 30 yerine 35 kuruş alacak. Hakkımıza sahip çıkın!"* diye eklemişti. Bana göre gerçekte kapatılma sebebim Taşnak sempatizanlarının benim üzerimde söz sahibi olmalaıydı.

Nitekim yaklaşık iki ay kadar kapalı kaldıktan sonra yeniden öğrencilerime ve öğretmenlerime kavuştum. Öğretmenlerimin hiçbirinin görevden alınmadığına şaşırmadım desem yalan olur.

Bu işte bir gariplik vardı. Mahalli Kurul sadece Taşnakların konferanslarını bende yapamayacaklarına karar vermişti, o kadar.

Okulların tatil olmasını bekliyorlarmış. Tatile girmemle birlikte öğretmenlerimin ve yöneticilerimin tamamı görevden alındı. Yönetimime Mahalli Kurul'a yakın kişiler getirildi. Onlar da kendi kafalarına göre yeni öğretmenlere görev verdiler. En azından öğretmensiz kalmamıştım. Yeni yönetimimin umurunda bile değildim. Tıpkı bir oyuncakçı çok isteyen şımarık çocuklar gibi beni elde etmişler, üç-beş gün oynadıktan sonra bir kenara atmışlardı. Bir sonraki eğitim yılından itibaren eğitim kalitem her geçen gün düşmeye başladı. Yine yoksul çocukların vi-rane okulu oldum. İşin garibi ben günden güne hırpanileşirken, Anteb inşaatta, ekonomide, kültürde ve eğitimde yükselme dönemine girmişti.

Meşruti yönetimin dilinden düşmeyen *Hürriyet, Adalet, Eşitlik ve Kardeşlik* sloganı her tarafta yankılanır olmuştu. Anteb halkı bir rüya âleminde yaşıyordu. Hatta hemen burunlarının dibinde gerçekleşen Adana katliamını unutmasalar bile, bunun bir hata sonucu meydana geldiğini kabul etmişlerdi, böylece Türk ve Ermeni partiler arasında dostluk kesilmemiş, asayiş berkemal olmuştu.

Ben mi? Benim ne önemim vardı ki! Sıradan, kendi halinde, varlığı yokluğu önemsenmeyen bir okuldum. Bunca iyi şey varken beni kim neylemeliydi!

Ama I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla rüya sona ermişti. Yıllardır benim üzerimde dolaşan kara bulutlar, tüm kenti, ülkenin tamamını ve dünyayı sarmıştı. Temmuzun en sıcak günlerinin birinde sabah güneş parladığında tüm kent iki topun gürlmesiyle uyandı. Aylardır beklenen gerçekleşmiş, seferberlik ilan edilmişti. Savaşın ölüm, yıkım demek olduğu bilinmesine rağmen halk savaş ilanını bayram günüyümüş gibi coşkuyla ve se-

vinç gösterileriyle karşılaşmıştı. Sevinçlerine diyecek yoktu, kaybedilen toprakların yeniden alınacağından, Osmanlı'nın eski şanlı günlerine geri döneceğinden kimsenin kuşkusu yoktu. Gençler, Türkü, Kürdü, Ermenisi, vatanlarını savunmak, kaybedilen toprakları geri almak için gönüllü askere yazılmak için birbirleriye yarışıyorlardı. Halk elindeki avucundakini şanlı ordu-suna bağışlıyordu.

İlk günlerin heyecanı geçti. Hayat pahalarımaya başladı. Ticaret durma noktasına geldi. Savaş ekonomisi genel yoksulluğu ortaya çıkarttı. Ekonomik, politik, toplumsal hayatın ne durumunda olduğu, iyileştiği veya kötüleştiği, tasarıların başarılı olduğu veya olmadığı belli değildi. Ama ortak bir düşünce her kesime hâkim olmuştu; herkes gelecek karanlık diyor, başka bir şey demiyordu. Halk bunları düşünürken, doğa görevini eski kural-larına göre yerine getiriyordu. Sonbahar gelmiş, ilkbaharda eki-len tohumlar olgunlaşmıştı. Zenginler ambarlarını ve kilerlerini doldurmaya hazırdı. Hasat da iyi olmuştu o yıl. Yüzler hafiften de olsa gülüyordu. En azından ekmeksiz kalmayacaklarına inanıyorlardı. Fakat belediye yönetiminin aldığı karara göre, o yılın ürünün yarısı orduya ayrılmalıydı. Fedakâr halk bundan gocunmadı; ne de olsa cepheye savaşan kendi evlatlarıydı. Kasım ayının ortasında binlerce kişi omuzlarına attıkları sekiz-on kiloluk çuvaları Akçakoyunlu tren istasyonuna kadar memnuniyetle taşımış, ekmeklerini evlatlarıyla paylaşmanın mutluluğuyla geri dönüp gelmişlerdi. O yılın kışı karlı geçmişti. Kar yılı bereket yılı derdi Antebbliler. Allah yaptığımız fedakârlığın karşılığını katbekat verecek diyerek yarı aç yarı tok hasat mevsimini bekliyorlardı. İlkbahar geldi, karlar eridi. Tarlalar, bahçeler yeşile büründü. Halk elini ovuşturarak hasat mevsimini bekliyordu. Ama hevesleri kursaklarında kaldı. Bir anda, gündüzün gözünde hava karardı, ortalığı milyonlarca çekirgenin çıkardığı o sinir bozucu sesler kapladı. Bütün kenti, çevre köyleri çekirgeler istila

etti. Tarlalar, bağlar, bahçeler, evler, dükkânlar, tavan araları, kilerler, aklına gelebilecek neresi varsa çekirgelerle dolmuştu. Belediye herkesi çekirge öldürmeye çağırdı. Ya çekirge öldürmeye gidecektin ya da günlük bir meci diye ceza ödeyecektin. Para nerede! Mecburen gittiler gitmelerine ama ellerinden bir şey gelmedi. Çekirgeler yüzünden iki gün içinde şehirde ve köylerde yeşillik namına hiçbir şey kalmamıştı. Ağaçlar kuru bir kazık gibi dallarıyla dikili kaldı. Bağlar, bahçeler, tarlalar kuru toprağa dönmüştü. Çaresiz halk eli böğründe, boynunu büktü; kısmetimiz yokmuş dedi.

Daha bu olayın şoku sürerken üstüne sürgün kararı geldi. Ermeniler için beklenen bir durumdu. Zira çekirgelerin gitmesinden hemen sonra sürgüne gönderilen Ermenileri görüyorlardı görmesine ama yirmi beş yıl önce olduğu gibi bize bir şey olmaz diyorlardı. Ama oldu! Savaşın başlamasından yaklaşık bir yıl sonra Antep Ermenileri de bilinmezliğe doğru yola çıkarıldılar. Kapım kapatıldığında benim de 59 yıllık okul hayatım sonlanmıştı.

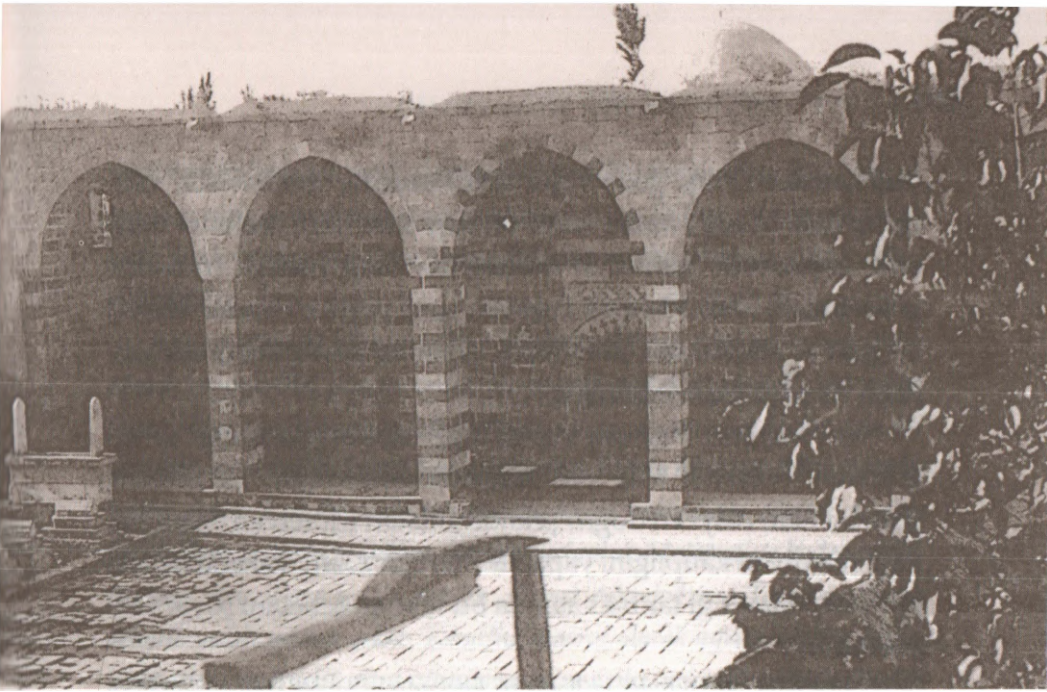
Savaş sonrası mı? Senin de bildiğin gibi, savaş bittiğinde Türkler ve Almanlar yenilmişti. Ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra eski öğrencilerimin, onların ailelerinin geri dönmeye başladıklarını görerek umutlanmıştım. En yakın zamanda öğrencilerime, öğretmenlerime kavuşmanın hayalini kuruyordum. Ama hayaller ve hayatın gerçekleri birbirleriyle uyumuyor. Sürgüne gönderilen Ermenilerin yaklaşık üçte ikisi vatan hasretiyle Suriye çöllerinde, açlıktan, salgın hastalıklardan, katliamlar yüzünden hayatını kaybetmişti. Geri dönebilenler ise ne beni ne de diğer okulları düşünecek durumdaydılar. Sürgün yollarında perişan olmuşlardı. Neleri varsa kaybetmişlerdi. Kaybettikleri analarının, babalarının, oğullarının, kızlarının, kardeşlerinin, bacılarının acısını yüreklerine gömüp hayata tutunmaya, her

şeye yeniden başlamanın telaşına kapılmışlardı. El konulan mallarını, kaçırılan çocuklarını geri alabilmenin yollarını aramaktan “Ne olacak bu çocukların eğitimi?” diye sormak kimsenin aklından geçmiyordu.

Bu durum 1920 senesine kadar devam etmişti. Fransız işgali dönemi idi. Bir sabah kapım açıldı. Sekiz-on kişi telaşla sağımı solumu düzelterip temizledi. Ne olduğunu anlamaya çalışıyordum. Yine içimi bir umut kaplamıştı. İki gün sonra Milli yöneticiler geldiler, bahçede binalarımı göstererek şunu şöyle, bunu böyle yapalım diye konuştular; anladım ki anaokulu olağım. Oldum da. Üç ile altı yaş arası 100 kadar çocuğa üç öğretmen tahsis ettiler. Bahçem, sınıflarım yine serçeler gibi yerinde duramayan, bıcır bıcır konuşan çocuklarla dolmuştu. Mutluktan, yaşlılığımı ve yorgunluğumu unutmuş, ben de onlar gibi çocuk olmuştum.

Fakat bu mutluluğum uzun sürmedi. Nisan ayının ilk günü başlayan Anteb Harbi ile benim de akıbetim belli oldu. Kentteki okullar içinde en talihsiz olanıyım. Tam cephe hattında kalmıştım. On bir ay süren savaşta sıkılan her mermi, atılan her bomba canımın bir parçasını alıp götürmüştü. Savaş bittiğinde bir enkaz yığınydım, yaklaşık on yıl boyunca da öylece kaldım. Enkazım temizlendiğinde yeryüzünde benden herhangi bir iz kalmamıştı.

Ne? Öğrencilerimden meşhur olanlar var mı? Ah siz gençler! Şan şöhret peşinde koşmaktan başka bir şey bilmez misiniz? Gururla söyleyebilirim ki benim öğrencilerimin hepsi hayat üniversitesinde yüksek lisans yaptı. Her biri iyi bir aile babası, memleketlerine ve milletine yararlı insanlar oldular.

NURİ MEHMET PAŞA CAMİİ

Ben, kentte bu güne kadar varlığını koruyabilmiş ve bir paşanın adıyla anılan iki camiden biri olan Nuri Mehmet Paşa Camiiyim (diğeri ise Hüseyin Paşa Camiidir).

Kendimi sizlere tanıtmadan beni yaptıran kişiyi sizlere kısaca tanıtmak istiyorum. Nuri Mehmet; Karagöz camüini yaptıran, Bostancı camüini tamir ettiren, Kilis ve Anteb'de mütesellim yani Sancak beyliği yapan Koca Battal'ın torunu ve yine Anteb'de sancak beyliği hizmetinde bulunan Mehmet Ağa'nın oğlu olarak dünyaya gelmişti. Zeki ve akıllı bir çocuk olan Nuri Mehmet küçük yaşta okumayı yazmayı öğrenmiş, dönemin âlimlerinden

özel dersler almış, genç yaşta medreselerde müderrislik yapmıştı. Zeki olduğu kadar cesur bir kişi olan Nuri Mehmet daha otuz yaşına bile girmeden mütesellim olup paşalık rütbesine yükselmişti. Nuri Mehmet Paşa'nın genç yaşta bu kadar önemli bir göreve atanmasını çekemeyen ağaların, beylerin iftiraları sonucu da paşa idam edilmişti.

Nuri Mehmet Paşa'nın idamına gerekçe olarak birçok sebep gösteren rivayetler hâlâ halk arasında dillendirilir. Lakin bana göre bu elim olayı en doğru şekilde anlatan Mütercim Asım'dır. Paşa'nın divan kâtipliğini yapan Mütercim Asım, vakanüvis olarak yazıp bıraktığı tarih kitabında bu idamın sebebini şöyle yazmaktadır:

"Nice işler olmaktadır ki hakikati başkadır. Devlet kapısında başka türlü bilinir. Dikkatli araştırılmadan ve gerçek tebeyyün¹ etmeden yanlış hükümle iş görülür. Vakanüvis Edip Efendi bu gerçeğe aykırı bir yol tutmuştur ki, görünce şaşırdım. Bu satırların günaha batmış yazarı Ahmet Asım biçaresi memleketi olan ve Arabistan gelini diye ünlü, bol ve güzel sulu Anteb şehrinde atadan soylu mirimiran Nuri Mehmet Paşa, mevki arkasından koşmaz, Anteb bölgesinde tasarrufla yetinirdi. Bu arada çevrede yurt tutan bazı Türkmen ve Kürtlerin şerlerinden, çıkardıkları karışıklıklardan şehri ve yolları korur, Yeniçerilerin taşkın hareketlerine, halkı zarara sokmalarına, soygunculuklarına engel olmaya çalışırdı. Ancak bu iş için yapılan masraflara gücü yetmediğinden bazı zenginlerden vadesi mahşer günü bitmek üzere borç para istemek zorunda kalırdı.

Mehmet Paşa 1788 yılında Kilis ve Maraş'ın başbuğluğunun verilmesi için müracaat etmişti. Sefer sırası olduğundan yanına 500 yüz süvari alarak katılmasını, bu takdirde istediği göreve kayırlıcağı devrin sadrazamı Koca Yusuf Paşa tarafından vaad edildi. Ancak bölgesinde asayişin korunması için kendinin Anteb'de oturması gerektiğinden 300

¹ Tebeyyün: Ortaya çıkma, belli olma, belirme.

süvari ve bir komutanın Rakka valisi Firuz Paşa maiyetine de yollaması için Kaymakam Mustafa Paşa tarafından Esma Sultan'ın kethüdası Çelebi Efendi vasıtasıyla Koca Yusuf Paşa'ya müracaat etmiş, dileği kabul edilmiştir.

Bunun üzerine Mehmet Paşa Silahtarı Ahmet Ağa'yı başbuğ tayin ederek yanına 300 süvari verir. Bu sırada Anteb'e gelen Rakka valisi Firuz Paşa'yı şehir kenarında karşılar. Durumu anlatır. Halep'teki bir tanıdığı vasıtasıyla Tokat tüccarlarından birine hitaben aldığı 15.000 liralık senet, 8 at, bir miktar çadır ve başka hediyelerle Ahmet Ağa'yı Firuz Paşa ile birlikte yollar. Beraber yolculuk Malatya'ya kadar sürer. Burada Firuz Paşa iş için ayrılır. Ahmet Ağa doğruca Tokat'a giderek senette yazılı parayı çeker. Kendine masraf olarak ayrıca verilen paralarla atları, hediyeelik altın gümüş ve saireyi alır, maiyetini Turhal kazasına bırakarak geceleyin birkaç adamı ile birlikte Bağdat'a kaçar.

Ahmet Ağa'nın maiyetindeki askerler birkaç gün bekledikten sonra yapılan ihaneti fark ederler. Aralarında ilerisini düşünen akıllı bazıları Turhal ve Tokat kadılarına başvurarak durumu anlatır ve şikâyet ederler. Keyfiyeti tespit ve belgeleyen birer ilam alırlar. Firuz Paşa'ya gidecek olanı biteni anlatır, ilamı verirler. Firuz Paşa anlatılanlara üzüлür. Olayı Kethüda Çelebi Efendiye yazar ve ilamlarla birlikte yollar. Ancak Esma Sultan ölmüş, Çelebi Efendi kethüdalılıktan ayrılmış olduğundan gönderilen evrak Bab-ı Ali'ye sunulamaz. Ara yerde kayıp olur.

Sadrazam, Mehmet Paşa'nın sefere gelmeyişini onun isyanına yorumlayarak idamını düşünür. Bu sırada Anteb yeniçerilerinin birinci emeli Nuri Mehmet Paşa'nın ortadan kaldırılmasıdır. Yeniçeriler Paşa aleyhine çeşitli iftiralar yağdırmaktadır. O vakitler Mehmet Paşa'nın bir iş dolayısıyla Halep Valisi Divrikli Köse Mustafa Paşa ile araları iyi olmadığı gibi Paşa'nın Kilis ve Maraş'ta gözü olduğunu bildiklerinden bu yer mutasarrıfları Köse Mustafa Paşa'yı tahrik ederek eğer üzerine yürürse asker ve mühimmat yardımında bulunacaklarını vaad ederler. Köse Mustafa Paşa, Nuri Mehmet Paşa'nın hemen icabına bakılmadığı takdirde isyan ederek büyük bir bela çıkartacağını sadrazama bildirir.

Öbür yandan sözleri geçen Kilis ve Maraş mutasarrıfları da sadrazama başvururlar. Bu çalışmalar sonunda ahaliye zarar ve ziyan verilmemek şartı ile idamına buyrultu çıkarırlar.

Köse Mustafa Paşa Maraş ve Kilis mutasarrıflarının askerleri, Türkmen ve Kürt grupları, Halep ve Birecik'ten getirilen uzun menzilli toplarla donatılmış otuz binden fazla bir kuvvetle Anteb üzerine yürürler. Nuri Mehmet Paşa ve bazı ulema Köse Mustafa Paşa ve sadrazama dilekçe ile başvurarak af isterlerse de her müracaat hareketin şiddetlenmesine sebep olur. Aftan ümidini kesen Nuri Mehmet Paşa karşı koymaya mecbur olur."

Aslına bakarsanız Paşa'nın kendisi de bu direnişin beyhude olduğunun bilincindeydi; daha düne kadar kendisini zorbalar-dan kurtaran bir kahraman olarak gören Antebbliler ona Anteb karasını çalmışlardı. Ve eninde sonunda öldürüleceğini de bili-yordu, ama kahramanca direnmek, cenk meydanında çarpışarak ölmek amacıyla o muazzam orduya kendisine inanan bir avuç savaşçıyla karşı koymuştu. Ne yazık ki, sonu dilediği gibi olmadı ve 1790 yılında idam edildi. Naaşı da kendi yaptırdığı caminin, yani benim avluma defnedildi.

Beni yaptıran Nuri Mehmet Paşa hakkında sizlere daha fazla bilgi vermek isterdim, fakat yerimizin dar olmasından dolayı kendimi de kısaca tanıtarak sözlerime son vermek istiyorum.

Uzunluğu 26 metre, genişliği 12 metre olan keymüh taştan inşa edilmiş olan binam geniş bir avlunun içine oturtulmuştur. Yoldan 8-10 basamaklı kara taştan yapılmış merdivenlerle dış av-luma indiğinizde karşınızda binamın ön cephe duvarının beş metre kadar kuzeyinde, aralarında dört metre mesafe olan, yapı-mında keymüh taşı, kara taş ve kırmızı mermer kullanılan ve ka-pımın sağına ve soluna ikiye adet yerleştirilmiş dört dikdörtgen sütun görürsünüz. Bu sütunların üç renkli yapısının kemerleri-

min başladığı noktaya kadar devam ettiğini hemen fark edersiniz. İç avlu olarak da nitelendirebileceğiniz beş metre genişliğindeki bu alandan geçip kapıma geldiğinizde, onun üzerinde duvara yerleştirilmiş kitabeyi görürsünüz. Kapının üzerindeki kitabede Arapça olarak

Harem-i dergâh-ı Mevlaya duhûl ise murâd

İntisâb eyle sen evvel ki der-i rahmettir bu

Âsıma eyle ta'alluk buna târîh gibi

Hakk'a kurbuyyet için sana bu a'lâ kapu

yazmaktadır; yani,

"Eğer maksadın Allah'ın dergâhına girmekse sen evvela buraya intisap et; zira burası rahmet kapısıdır.

Ey Asım! Bu tarih gibi sen de buraya yaklaş; zira bu yüce kapı Allah'a aklaşmak içindir."

Bu kitabemin son mısrasındaki *"Hakk'a kurbuyyet için sana bu a'lâ kapu"* cümlesindeki harfleri ebced hesabına göre topladığınızda 1200 sayısını bulursunuz; bu da yapım tarihini Hicri yıl olarak verir. Hicri 1200 yılı ise Miladi 1784-85 yıllarına denk gelmektedir.

Kapımdan içeri girdiğinizde zeminden yaklaşık beş metre yükseklikte, mihrabımın hemen sağında yer alan ahşap minberim hemen dikkatinizi çekecektir. Yapımının üzerinden neredeyse 250 yıl geçmiş olmasına rağmen güzelliğinden ve sağlamlığından bir şey kaybetmemiş, ahşap oymacılığının ve kabartmacılığının nadide örneği olan minberim, Anteb'de gamalak denilen sedir ağacından yapılmıştır. Minberimin sol tarafında keymuh taşı, kara taş ve kırmızı mermerden geometrik desenlerle süslenmiş mihrabımın sağ ve sol üst taraflarında iki kitabe yer almaktadır. Arapça olarak iki beyit halinde yazılan sağ taraftaki kitabede,

Tesâdüftü fi 'n-nuzzari ba'de sahâbetin

Vecedtühüm fî zîkr-i târî-i mihrâbın

Fekultü bilâ rakbin lehüm târîhen kezâ

Teveccüh ile' l-mihrâbi salli bi-âdâbin

yazmaktadır. Türkçesi şöyledir:

Bu mihraba bakanlar arasında bazı tanıdıklara rastladım. Mihraba yazılacak tarih hakkında onları da benim fikrimde buldum. Hiç düşünmeden onlara bir tarih söyledim. (Mihraba yönel, edep ve erkân ile namaz kıl.)

Mihrabımın sol üst tarafındaki kitabe de ise yine Arapça olarak iki beyit halinde şunlar yazılıdır:

İmâm-ı ehl-i İslama zihî mihrâb-ı 'âlî bu

Gerek el bağlayıp durmak ana bi'l-mecdi ve'l-âdâb

Yazıldı 'Âsımâ tahsîn-i bî-pâyân ile tarih

İmân olsun sedâd-ı niyyet ile kâ'im-i mihrâb

Yani "Bu yüce mihrap, İslâm ehlinin imamı için ne güzeldir. Onun için yücelik ve edeple el bağlayıp durmak gerekir. Ey Asım! Tarih sonsuz bir güzellikte yazıldı: İmam, doğru niyetle her zaman ayakta dursun." Bu kitabemde de son mısradaki harfleri topladığınızda yine 1200 sayısını, yani yapım tarihim olan 1785 tarihini bulursunuz. İbadet-hane olarak kullanılan binamın iç yapısı kentte bulunan diğer camilerin neredeyse aynısıdır.

I. Dünya Savaşı sonunda kenti işgal eden Fransızlara karşı direnişte, yani Anteb Harbi sırasında minaremin üst kısmı Fransız top mermileriyle yıkılmış ve ana binam da hasar görmüştü. Savaş sonrasında bir süre askeri depo olarak kullanıldıktan sonra tamir edilerek 1958 yılında Kent Arkeoloji Müzesi'ne dönüştürülmüştüm. 1968 yılında yeni bir müze binası inşa edilmesiyle de minaresiz olarak tekrar cami olarak kullanılmaya başladım. Şu anda gördüğünüz minarem ise 1969 yılında hayırsever Antebli-ler tarafından yaptırılmıştı.

Kısa bir dönem için yapım amacımın dışında kullanılmış olsam da halen camii olarak hizmet vermekteyim. Sözlerime son vermeden adı ben yaşadıkça yaşayacak olan Nuri Mehmet Paşa'nın idam hükmünün yerine getirilmesini beklediği zindanda yazmış olduğu şiirden bir bölümü sizlerle paylaşmak istiyorum:

*Padişahum bilmeyerek bana ferman eylediün
Ehl-i irfan arasında ciğerimi kan eylediün
Çağırın ehl-i vücuhu bir den beni söylediün
Kıyma bana padişahım Nuri Mehmet Paşayım
Genç yaşıma hürmet eyle bari otuz yaşındayım.*

SACUR SUYU

Bir zamanlar Anteb'de son söyleyeceği sözü ilk başta söyleyenlere atfen söylenmiş "*Suyu Pancarlı'dan kesmek*" diye bir deyim vardı. Gerçekten de eğer benim akış mecramı Pancarlı'da bir bent ile kapatırsanız kentin tamamı susuz kalırdı. Bunu neden söylediğime gelince; Pancarlı, benim kaynağımın olduğu bölgeye verilen addır. Kentin kuzeybatısındaki bu kaynaktan yeryüzüne çıkan sularım güneydoğuya doğru akarken kentin bir başından girer, mecramın güneyindeki ve kuzeyindeki pınarlarla beslenerek diğer başından çıkıp Fırat'a kavuşana kadar geçtiğim yerlere hayat verirdim.

Bir dere düşünün, kaynağından çıkıp kenti terk edene kadar beş değişik ad ile adlandırılmış olsun, desem, olur mu öyle şey, deyip bana gülersiniz. Evet, bu kentin halkı bana kentin değişik yerlerinden farklı isimler vermişti. Kaynağımdan çıkıp doğuya doğru akarken Battalhöyük'e ulaşana kadar Sacur, buradan Maanoğlu Köprüsü'ne kadar Kavaklık Deresi, Maanoğlu Köprüsü'nden Alleben Köprüsü'ne kadar Alleben, bu köprüden kent dışına çıktığım yere kadar Tabakhane Deresi, buradan da Huma-nız'a kadar Karaakar diye anılırdım. Buradan sonra yine Sacur Suyu derlerdi bana. Neden bu adlarla anıldığıma gelince:

Bir zamanlar suyum o kadar çoktu ki kentin her türlü su ihtiyacını karşılamama rağmen suyumun büyük bir bölümünün boşa akıp gittiğini düşünen çiftçiler o dönemde inşaat işlerinde kullanmak amacıyla benim güney ve kuzey kıyılarımdan yakınlarında kavak ağaçları yetiştirmeye başlamışlardı. O günden sonra da Battalhöyük ve Maanoğlu Köprüsü arasında kalan bölgeye Kavaklık denilmiş. Günümüzde de bölge bu adla anılmaya devam etmektedir. Bana da bu bölgeden geçerken Kavaklık Deresi adını uygun görmüşlerdi. Doğuya doğru yol alırken geçtiğim yerler hakkında kısa bilgiler verirsem beni daha iyi anlayacağınızı düşünüyorum.

Kavaklık'ın başlangıcı sayılan Battalhöyük'ün doğu kısmı Battalhöyük Çayırı olarak adlandırılan yerin sahibi Eskici Hacı Hanefizade Mustafa Efendi'nin mülkiyetindeyken, kent yararına kullanılmak amacıyla kamulaştırılmıştı. Bu kamulaştırma işlemi de devletin kasasından, bütçesinden bir kuruş dahi harcanmayarak kent halkından yaklaşık seksen kişinin yaptığı bağışlarla gerçekleştirilmişti. Bu kamulaştırma işleminden bir süre sonra da Battal Bey, kendi mülkiyetine miras yolu ile geçen ve Kavaklık olarak adlandırılan alanı mütesellimliği sırasında kente bağlamıştı. Bundan sonra da kamuya ait olan Kavaklık kentin mesire,

Anteb ağzıyla söyleyecek olursak sahre yeri olmuştu. Havayı biraz uygun bulanlar kilimini, sepetini, köfte leğenini, mangalı kaptıkları gibi soluğu kıyılarındaki ağaçların altında alırlardı. Kavaklık'ta köfte de yoğrulur, kazan da kaynar. Künefe de pişirilir, mevsimine göre çeşitli kebaplar da. Kavaklık'ta Anteblilerin dediği gibi ayrı gayrı yoktu; Müslümanlar, Ermeniler, Museviler kimi zaman bir arada, kimi zaman gruplar halinde buraya hoşça vakit geçirmek, eğlenmek için gelirlerdi.

Geçenlerde buradaki çay bahçelerinin birinde sohbet edenlerden biri çantasından çıkardığı notlarından Kavaklık hakkında şu satırları okumuştı: *"Esnaf grupların sıklıkla düzenlediği pikniklerde lahmacun, kebab, baklava, karpuz yemek çok revaçtaydı. Piknikler 'harfeneli' olarak anılırdı, bu pikniklerde her kişi harcamalardan payına düşeni öderdi. Kavaklık, zikzaklar çizerek dolaşan akarsuyu ile çok serin (havalı, güzel) ve gölgeli, akarsuyun iki yakasında yemyeşil alanların bulunduğu, piknik için mükemmel ortam sağlayan bir yerdi. Çocuklar için cennete en yakın şeydi. Doğanın temiz ve safiyeti bozulmamış zevkini çıkartmak ve ilkbaharda canlandırıcı sabah havası için birçok aile grupları gün doğmadan çok önce uyanır, çantalarına, ekmeklerini, kâhkelerini ve peynirlerini doldururdu ve yaklaşık üç kilometre uzaklıktaki Kavaklığa yürürlerdi. Orada onlar üzerlerine çiylerin yağdığı çimlerin üzerine otururlar, dürümlerini yerler, serin canlandırıcı havayı solurlardı, derenin dalgalanmalarını ve ağaçlardaki kuşların ötüşlerini dinlerlerdi. Sonra onlar yabani sarı gülleri ve dere boyunda yetişen aromatik sarı papatyalardan toplarlardı ve iş veya okul zamanı evlerine dönerlerdi. Mayıs ve Haziran aylarında günler uzadığında kolej öğrencileri öğle aralarını ve okul sonrası saatlerini Kavaklık'ta geçirmeyi severlerdi, orada yiyerek, oynayarak ve eğlenerek son derece dolu yarım gün geçirirlerdi..."* Bu satırların Antep Ermenileri Tarihi kitabında yazılı olduğunu söylediğinde diğer arkadaşları şaşırmış, *"Aynı bizim gibilermiş"* demişlerdi. Bu yazıyı okuyan da onlara, *"Onlar da Antebli biz de!"* diye cevap vermişti.

Her neyse, Kavaklık denildiğinde günümüzde ilk akla gelen yerlerden biri de Baro Lokali'dir. Bu taş yapı 1899-1900 yılları arasında dönemin kaymakamı İsmail Bey tarafından kahvehane olarak yaptırılmış, uzun yıllar bahar ve yaz aylarında (kent dışında olmasına rağmen) özellikle devlet memurlarının ve işadamlarının mesai sonrası müzik eşliğinde içkilerini içerek günün yorgunluğunu attıkları bir mekân haline gelmişti.

Doğal olarak benim de iyi ve kötü günlerim oldu. Bir zamanlar insanların eğlendiği, gülüp oynadığı yer olan Kavaklık, I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerinden muaf olamamıştı. Anteb'in kuzeyinden, Maraş ve Zeytun'dan Suriye çöllerine sürgüne gönderilen Ermeni kadınlar ve çocukların hali hâlâ hafızamda. Hele 20 Nisan 1915 günü akşamüzeri gelen ilk sürgün kafilesinin durumunu hiç unutamam. Onlar Zeytunlulardı, açlıktan ve susuzluktan perişan durumdaydılar. Evlerinden, yurtlarından, yuvalarından tekme tokat aniden atılmışlardı; yol boyunca yedikleri dayaktan her tarafları yara bere içinde kalmıştı, paramparça olmuş elbiselerinin rengi kurumuş kandan dolayı belli olmuyordu; yanlarında ne yiyecekleri bir kuru ekmek ne de içecekleri bir tas su vardı. Akan suyun kenarında konaklamalarına rağmen askerler onların su içmesine, yaralarını yıkamalarına dahi izin vermemişti. Gece boyunca onların iniltileri yüreğimi parçalamıştı. Sabah gün doğmadan ahlaya oflaya, inleyerek ağlayarak ayrılan bu kafileyi aylar boyunca diğerleri takip etmişti. En sonunda da Balkanlar'da yerinden yurdundan edilen Türk muhacirler sürülen Zeytunluların yerine yerleştirilmek üzere getirildiğinde de yine benzer bir manzarayla karşılaşacağımı düşünerek kederlenmiştim, ama bu defa korktuğum gibi olmamıştı. Hiç değilse onların yanlarında erkekleri ve eşyalarını taşıyacakları atları, arabaları vardı; yol yorgunluğu ve memleket hasretini saymazsak durumları o kadar da perişan değildi. Hatta askerler kentin yöneticilerinin emriyle onlara çeşitli yemekler

dahi getirmişlerdi. Zeytunluların içemediği sudan kana kana içebilmiş olmalarına rağmen onlar da ayrılırken kederli ve hüzlüydüler. I. Dünya Savaşı yıllarında az önce sözünü ettiğim Kaymakam İsmail Bey'in ve kent halkının bin bir çaba ile dikip yetiştirmiş olduğu ağaçların büyük bir bölümü kış mevsiminde yaka-cak bulamayan muhacirler ve yerel halk tarafından kesilmesinin acısını üzerimden atamadan, savaş sonrası kenti işgal eden Fransızlar askeri gerekçelerle kalan ağaçları da kestiğinde adeta dımdızlak kalmıştım. Neyse ki, Fransız işgali sona erdikten hemen sonra Ağaç Bayramı adı verilen bir etkinlikle kent halkı tarafından yeniden ağaçlandırılmıştım.

Maanoğlu Köprüsü'ne ulaşip Gever Ağzı denilen bölgeye geldiğimde Alleben olarak anılmaya başlarım. Burada biri doğal, biri yapay iki kola ayrılırdım. Bir kolum doğal mecrasında doğuya doğru akmaya devam ederken, diğer kolum kuzey batıya yönelip bin metre kadar bu yönde aktıktan sonra güneydoğuya yönelir. Ama Alleben köprüsü yakınlarında iki kolum tekrar birleşir, arada kalan bölgeye de Bostan Arası denirdi. Neden Alleben olarak adlandırılmış olduğuma dair çeşitli rivayetler olmasına rağmen, en güzle açıklamayı Cemil Cahit Güzelbey Gaziantep Kültür Dergisi'nin Temmuz 1963 sayısında şöyle açıklamıştır: "... İkinci Halife Hazreti Ömer'in orduları Suriye'yi baştanbaşa ele geçirdikten sonra öncü komutanı Genem oğlu İyaz'ın çölleri aşan birlikleri dağlık bölgeye girmiş, bir gün önlerine iki yanı bağlarla bahçelerle kaplı şirin bir dere çıkmıştı. İnci gibi kumlar arasından çağıldayan sular, ağaç dallarından sızan güneş ışıklarıyla yer yer parlıyordu, ak pak kayalar-dan atladıkça kaynayan süt köpüğü gibi kabarıyordu. Derenin iki yanında büyüklü küçüklü pınarlar kaynıyordu. Bu pınarlardan, yanları diz boyu otlar, yoğurt çiçeği, gelincik ve kır menekşesi ile çevrili birinin başında durdular. Önce dere ve pınarın akışına hayran hayran baktılar. Sonra kana kana su içtiler. Pınarın başında sıralananlardan genç bir subay yüksekçe bir yere oturmuş, kendini önündeki doğal güzelliklerin

çekimine bırakmıştı. Kim bilir, belki geride bıraktığı yavuklusunu, annesini, babasını düşünüyor, belki de mehtaplı çöl gecelerinin ruhuna dolan enginliği ile önündeki büyüleyici manzarayı karşılaştırıyordu. Bir aralık yerinden kalktı. Avuçlarıyla tekrar su içti. Derenin ak köpüklerine bir daha baktı. Yanındakilere dönerek konuştu:

- Aynülleben! Aynülleben!

Oradaki arkadaşları buluşunu beğenmişlerdi. Bir ağızdan tekrarladılar:

- Aynülleben! Aynülleben!

Arap savaşçıları derenin köpüklerine, pınar suyundaki tada bakarak süte benzetmiş, süt pınarı adını koymuşlardı..."

Günümüzde neredeyse hiç kimsenin fark etmediği (gerçi fark edilebilecek durumda değil artık) Alleben Köprüsü'nü geçtiğimde doğal mecrama paralel olarak kuzey tarafıma inşa edilen bir kanalla yine iki kola ayrılırdım. Bu kanalın yapılma nedeni ise, kuzey yönünde bulunan mahallenin, bağların ve bahçelerin temiz su ihtiyacını karşılamak ve ana mecramın suyunu kullanan tabakhane esnafının atık sularının temiz suyuma karışmasını önlemektir.

Tabakhane Köprüsü'nü geçtiğimde tabakların kullandığı atık suyun temiz suyuma karışmasıyla buradan sonra almış olduğum ada yakışır bir şekilde kapkara bir görünüm ve insanın nefes almasını güçleştiren kötü bir koku yayıp Karaakar olarak Humanız'a doğru akıp kenti terk ederken de güneyimdeki ve kuzeyimdeki bostanları sulamayı ihmal etmezdim.

Benim bundan 100-120 sene önce kuş uçuşu on kilometre kadar süren yolculuğum böyleydi.

Peki bugün ne hâldesin, diye soran olabilir diye biraz da şimdiki durumumdan bahsetmeden, yaklaşık 40 yıl kadar önce değerli araştırmacı Şakir Sabri Yener'in 1971 yılı Mayıs ayında *Gaziantep Kültür Dergisi*'nde yazdıklarını sizlerle paylaşmak istiyorum; zira sızlanıp sizleri kendime acındırmaya çabalıyormuş gibi

görünmek istemiyorum: "...Şimdi Alleben denilen mesire, eski allebenliğini kaybetmiş, deresi kurumuş, birçok mesire yerleri yazlık sinema, paçyon, bar ve tiyatro olmuş. Birçok yerleri briket imalathanesi olmuş, birçok bostan susuzluktan toz toprak bir arsa olmuş yatıyor. ... Antep Alleben deresi ile Antep idi. Bu derede bir zamanlar çimilir, yani erkekler banyo yaparlardı. Bu derede atlar çimdirilir, arabalar yıkanır dı. Sept yani Cumartesi günleri akşama yakın çoğul çoğul, coşa coşa akan bu billur ırmağın kenarına Yahudi vatandaşlar sıra sıra otururlar, bu dereden Musa Peygamber'in gelmesini beklerlerdi. Yani Musevi Antep-lilerce Alleben deresi mukaddes bir ırmak idi de. Ne yazık ki şimdi iki sahili heybetli duvarlarla örtülü koca Alleben deresi mecrası ağlar göz gibi akan az ve pis suyu ile bir pislik deresi, Antep deyimiyle bir "kara akar" olmuş...."

Kırk yıl kadar önce bu satırları yazan Şakir Sabri Yener'in sözlerine ilave edebilecek tek şey var: İyi ki rahmetli bu günleri görmedi; görseydi kahrından ölürdü. Zira kentin sembollerinden birinin ve onun yarattığı ve kentin ciğeri sayılan yeşil kuşağın neredeyse tamamının betonla kaplanmış olması yetmezmiş gibi yerel yönetim bir de beni su kanalı olarak adlandırdı.

SUBURCU

Size ne halden ne hale geldiğimi, daha doğrusu getirildiğimi anlatmadan önce ismimin kökeni hakkında kısacık bir bilgi vererek sözlerime başlamak istiyorum.

Hemşehrilerimin, özellikle de ellili yaşlarda ve üzerinde olanların hafızalarında iyi veya kötü en az bir anısının mutlaka olduğu bir bölgeydim. Neden derseniz, 1930-1990 yılları arasında Anteb'in nabzının attığı yerdim. Devlet dairelerinin çoğunun, bankaların neredeyse tamamına yakınının, postanenin, sinemaların, kitapçıların, lokantaların, barların, pavyonların bulunduğu bir bölgeydim.

Bunların yanı sıra kentin doğusunu batısına, güneyini kuzeyine bağlayan bir kavşak ve bir neslin buluşma noktasıydım. Belki size abartılı gelecek ama İstanbul'un Taksim Meydanı ne ise ben de oydum.

Bana neden Suburcu veya Maarif Kavşağı denildiğine gelince.

Bizde son söyleyeceği sözü ilk söyleyene veya bir sorun hakkında kendisine fikri sorulduğunda kesin hükmünü bildirene, "*Sen de suyu Pancarlı'dan kestir!*" denirdi. İsmimin kaynağı işte bu Pancarlı denilen yer. Şöyle ki; Anteb'in içme suyu Kadı Mahir Efendi tarafından Anteblilerin livas dedikleri yeraltı kanallarıyla kentin 10-12 kilometre kuzeybatısındaki Pancarlı denilen yerden getirilmişti. Ana su kanalı Pancarlı'dan gelerek Battalhöyük'ün doğusundan geçip sonradan Kolejtepe olarak adlandırılan tepenin kuzeybatısından güneydoğusuna doğru bir yay çizip Hayık Tepesi'nin güneyinden Kozanlı Mahallesi'ne, oradan da Kayacak Tepesi'nin doğu yamacına kadar uzanırdı. Buraya ulaşan su günümüzde Keyvanbey Pasajı'nın olduğu yerden kentin doğusundaki mahallelere taksim edilirdi. İşte benim adım da bu su taksim işinden dolayı Suburcu olmuştu.

Günümüzde Suburcu olarak adlandırılmama rağmen, I. Dünya Savaşı öncesine kadar Çukur Bostan olarak anılırdım. Çukur Bostan geniş bir boşluk idi. Günümüzden yaklaşık 300 yıl kadar önce bu alan taşocağı olarak kullanılmış ve çukurlaşmış olduğundan bu çukur alan enkazla doldurularak bostan haline getirilmiş ve çeşitli ağaçlar dikilmişti. Daha sonra bostanın verimli olmadığını gören bostancılar buraya sebze ekmekten vazgeçmişler ve bu geniş bir alan uzun yıllar boş kalmıştı. Bulduğum bölge 1850'li yılların ortasına kadar, kışları önce buzdan çamur deryasına ve küçük bir göle dönüşen, Nisan ayının sonuna kadar çamurdan geçilmeyen, yazın ise çalı ve dikenlerle kaplı

büyük bir alandı. Dolayısıyla kent halkının pek rağbet etmediği bir yerdi Çukur Bostan.

1854 yılının baharında üç dört halftenin öncülüğünde Ermeni toplumunun kendi aralarında topladıkları parayla (1600 kuruş) Suburcu'nun doğusundaki arsayı okul yapmak amacıyla satın almalarıyla bölgemin kaderi değişmeye başlamıştı. O okul açılana kadar kentin batısındaki mahallelerden doğusundaki çarşıya gidenler kuzeydeki Eyüboğlu-Balıkli-Arasa ya da Eyüboğlu-Balıkli-Karagöz-Kalealtı güzergâhını kullanırlardı. O okulun, yani Milli Nersesyan Okulu'nun 1856 yılında açılmasından sonra bölgede hızlı bir yapılaşma başlamış, kentin doğu-batı aksında üçüncü bir yol meydana gelmişti. O yıllarda insanların benim bulduğum bölgeden hızlı adımlarla Arasa veya Balıklı çarşılarına doğru gittiklerini gördüğümde onları kıskanır ve gün gelecek ben de onlar gibi bu kentin halkına hizmet edebilecek miyim acaba, diye kendi kendime sormadan edemezdim.

Her hayırda bir şer, her şerde bir hayır var derler ya, benim için de 1895 olayları öyle oldu. Şimdi bazıları 1895 yılında ne oldu ki, diyebilir. Aslına bakarsanız, ne olduğunu, olayların başladığı yer olan Arasa Çarşısı'nın benden daha iyi anlatacağını düşünerek, o günlerde yaşanan ve vahşet ölçüsüne varan yağma, talan ve kırm esnasında yaklaşık 500 kişinin hayatını kaybettiğini söylemem yeterli olur. Bu üzücü olaylardan sonra Çukur Bostan'ın kuzeydoğu köşesine yaptırılan karakol sayesinde bulduğum bölgenin daha güvenli olduğunu gören halkın buraya ev ve işyerleri yaptırmaya başlamasıyla benim hayatım gerçekleşmeye başlamıştı. O üzücü olayların üzerinden 10 yıl bile geçmeden ben de kendi adını taşıyan bir cadde ve çarşı olmuşum.

Her ne kadar boş bir araziden çarşıya dönüşmem yaklaşık 50 yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmiş olsa da, bu dönemden

sonra geçirdiğim değişimler o kadar hızlı gerçekleşti ki, bu kentten üç-beş yıl ayrı kalanlar geri döndüklerinde benim bulunduğum bölgeyi hiç tanıyamadıklarını söylemem abartı olmaz.

1900'lü yılların başında adeta kentin eğlence ve kültür merkezi haline geldiğimde ne kadar da sevinmiştim. Bir süre önce kıskandığım ve gıpta ettiğim Arasa ve Balıklı çarşılarından eksikim yoktu, hatta fazlam bile vardı. Çünkü onlar sadece alışveriş yapılan yerler olmasına rağmen benim bölgede hem alışveriş yapılabilen dükkânlar, hem eğlenilip hoşça vakit geçirilebilecek mekânlar, kitapçılar ve matbaalar vardı. I. Dünya Savaşı'na kadar benim için her şey yolunda gidiyordu; her geçen gün gelişip modern bir bölge haline geliyordum.

Örneğin, Suburcu'nun hemen bitişiğine, kuzey tarafa Maarif Kahvehanesi'nin açılmasıyla bir anda bulunduğum bölgenin çehresi değişmişti. Maarif Kahvesi, sanki çölde bir vaha gibiydi. Kapısından içeri girilirken bile gelen konukları salkımsöğütlerin yere kadar uzanan yemyeşil dallarının karşıları. Buraya uğrayanlar adeta cennette bir köşeye geldikleri hissine kapılırlardı. İçerisi yemyeşil çimenler, söğüt, zanzalak, pelensek, kavak, çınar, ceviz ve diğer ağaçlarla dolu idi. Kahvenin ortasındaki, beyaz mermerden yapılmış havuzdan sular fışkırırdı. Havuza bahçe-deki Anteb suyu deposundan su gelirdi. Bahçede oturanlar süt, çay, sahlep; keyif sahipleri ise rakı, şarap içerlerdi. Bahçenin içerisinde büyük bir kahve ve içinde bir sahne bulunuyordu. Saz kızları çalıp oynar, söylerlerdi. Hatta zaman zaman tiyatro oyunları dahi sahnelenirdi bu kahvehanede. Maarif Kahvesi'nden birkaç sene sonra, onun hemen bitişiğinde, günümüzde Kültür Merkezi olarak kullanılan eski Hükümet Konağı'nın kuzey kapısının olduğu yerde de bir kahvehane açıldığında dünyalar benim olmuştu. Bu kahvehaneye bahçesinde bulunan fındık ağaçlarından dolayı da halk hemen Fındıklı Kahve adını yakıştırmıştı. Fın-

dıklı Kahve, adını aldığı fındık ve ceviz ağaçlarının sık dallarından dolayı yazın en sıcak günlerde bile gölgelik ve serin olurdu. Maarif ve Fındıklı Kahveler her ne kadar kahvehane olarak adlandırılmış olsalar da buralar aslında gazino gibi hizmet veren yerlerdi. I. Dünya Savaşı öncesi yerel müzisyenlerin sanatlarını icra ettikleri bu gazinolarda Cumhuriyet döneminde şehir dışından gelen birçok ses ve saz sanatçısı konserler vermişti. Bunların arasında ilk aklıma gelen, sonradan ülke çapında ünlü olan Hamiyet Yüceses'dir.

I. Dünya Savaşı'nın olumsuzlukları doğal olarak beni de etkilemiş ve güzel günlerim sona ermişti. Savaşın başlamasından bir sene kadar sonra benim bulunduğum bölgede ikamet eden veya işyerleri olan Ermeniler sürgüne gönderildi. Bu olayın ardından kent yönetimi o dönemde kentin doğu-batı aksında bulunan üç ana yolu, yani güneydeki Paşa Sokağı'nı, ortadaki Balıklı-Eblehan yolunu ve kuzeydeki Suburcu yolunu güney-kuzey doğrultusunda birleştirmek amacıyla özellikle Balıklı-Suburcu arasında kalan onlarca evi ve işyerini yıktı. Ama bunu yapmalarındaki amaç halkın ulaşım sorununu çözmek miydi, yoksa başka niyetleri mi vardı, anlayamamıştım. Savaş döneminin maddi olanaksızlıkları nedeniyle tasarlanmış olan yol bir türlü tamamlanamamış, yıkılan binaların enkazları dahi doğru dürüst kaldırılmamış, molozlar yıllarca açılmaya çalışılan yolun sağında solunda kalmıştı. Hatta o telaş ve hengâmeden dolayı bu yola bir isim dahi verilememişti. Savaş bittiğinde İngilizlerin ardından kenti işgal eden Fransızlar, kendilerini burada kalıcı gördüklerinden kentin krokisini çıkarmışlar, o güne kadar adsız olan bu yoldan Transversal diye bahsetmişlerdi.

Fransızların gelişiyle birlikte kentin Müslüman halkının başlattığı silahlı direniş sırasında, yani Anteb Harbi'nde, cephe hatlarından biri oldu bu yol. Belki o yolu açanlar durumun böyle olacağını düşünmemişlerdi ama kent o yol ile fiilen ortadan ikiye

bölünmüş, doğusu Müslümanların, batısı Ermenilerin yaşadıkları bölge olmuştu. Savaşın başlamasıyla birlikte sözünü ettiğim bahçeler harabeye döndü. Antep Harbi döneminde bölgenin durumunu bu cephede görev yapan bir gazi şöyle anlatmıştı: *"Savaş döneminde Ermenileri muhasara altına almak amacıyla oluşturulan kuşatmada sınır hattı şimdiki Hürriyet caddesiydi, cephenin doğu-batı eksenini oluşturuyordu ve çarpışmalar nedeniyle aylarca yoldan gelip geçen olmadığından yolun tamamını yabancı otlar ve dikenler kaplamıştı."*

Bir daha yaşamak istemediğim savaş yaklaşık on bir ay sürdü; bittiğinde bulunduğum bölgenin özellikle doğusu ve batısı harabeye dönmüştü. On bir ayı silahlı mücadeleyle geçen üç yıllık işgal dönemi sona erdiğinde kent yaralarını sarmaya başladı. Ben de yaralarımı sarabileceğimi düşünüyordum. Ama yaralıyım. Benim yaram onulmaz bir yaraymış. Savaş öncesi halimden eser bile kalmamıştı. Savaşın yıkımından kurtulan binaların yerli yerinde duruyordu, lakin o binalarda görmeye alışık olduğum insanların hiçbiri yoktu. O binalara yeni yeni, huyunu suyunu bilmediğim insanlar gelip yerleşmişlerdi. Benim belki de var olmamı sağlayan o okul ve onun öğrencileri yok edilmişti.

Ama hayat devam ediyordu ve benim bulunduğum bölge de yeniden canlanmaya başlamıştı. Savaş öncesi bölgemde bir iki tane olan otel sayısı neredeyse iki elin parmaklarını geçmiş, yeni lokantalar ve kahvehaneler, değişik işkollarında yeni yeni dükkânlar açılmıştı. Bunların her birini tek tek anlatacak olursam sayfalar yetmez. Ama bir döneme damgasını vuran iki kahvehaneyi anlatmadan geçmek onlara haksızlık olur.

Adımla anılan caddeden kentin batısından doğusuna doğru, yani kent tarihine damgasını vuran ve uzun bir dönem kentin ticaret merkezi olan Arasa'ya, eskilerin deyimiyle Çarşı'ya doğru giderken, yolun sağ tarafında daima akan bir su bana ne kadar özellik katmışsa, bir o kadar da yolun sol tarafındaki bir kahve-

hane katmıştır: Camlı Kahve. 1920'den önce kahvenin bulunduğu yerde Hacı Abdullah Çiftçi'nin evi vardı. Bu kahve, Anteb Harbi döneminde Fransız obüsleriyle harap olan bu evin yerine, savaştan sonra onun oğulları tarafından yaptırılmıştı. Yeni yapılan bu kahveye kepenk yapılmamış, Anteb'de ilk defa kapısında ve geniş pencerelerinde cam kullanılmıştı. Kepenksiz bu binaya sahipleri "Şûle Kıraathanesi" adını verip o dönemde bu adla Osmanlıca tabela asmış olmalarına rağmen halk buraya "Camlı Kahve" adını takmış ve kahve bu adla anılır olmuştu. Buraya memurlar, tüccarlar, bilardo meraklısı subaylar, öğretmenler, öğrenciler, yani aydın ve saygıdeğer bir kesim kentin dört bucağından koş a koş a gelirdi. İki bilardo masası ile yakınlardaki kahvehanelerde bulunmadığı için göze dokunan sandalyelerden başka bir özelliğı olmayan ve müşterileri sayesinde Anteb'in biricik kibar kahvehanesi sayılan bu imtiyazlı mekan Türkiye'nin hiçbir kahvehanesinin, hiçbir gazinosunun, hiçbir lokantasının ve otelinin elde edemediğı mühim bir sır a, kuvvetli bir cazibeye sahipti. Şöyle ki; bir lokantaya gidersiniz, yemeklerinin yağında, içtiğiniz suda, garsonların hizmetinde ufak bir kusur ve noksan gördüğünüz mü Allahısmarladık der, bir başkasını denersiniz. Camlı Kahve böyle değildi; dünyanın en titiz, en sinirli adamı bile burada kuzu gibi durur, süt dökmüş kedi gibi otururdu. Kış mevsiminde sobayı günde ancak iki kere yaksalar, ancak bir defa masa temizleseler, kahveyi susuz, nargileyi ateşsiz, çayı şekersiz getirsel er, eh bugünün emr-i yevmisi böyle çıkmış, diye düşünülür, kimse ağzını açıp tek kelime etmezdi. Soba borusundan tıp tıp düşen siyah damlalarla şapkarınız lekelen se, beton tavandan süzülen kar sularıyla paltonuz ılsansa, portakal satıcıları sepetleriyle, ayakkabı boyacıları sandıklarıyla omuzlarınıza sürtünerek geç se, her çeşit deliyle, her boydan dilenciyle burun buruna gel seniz bile, eh buranın usulü böyledir, der, sineye çekerdiniz. Neden böyle davranırdınız, biliyor musunuz? Patron işitir de bizi

kahvehaneye koymaz endişesini her müşteri Allah korkusu gibi içinde yaşırdı da ondan. Maaş zammı geç kaldığı için söylenen memur, buğdayını ucuza verdiği için dertlenen çiftçi, Yerli Malları Pazarı'ndan eline bir parça geçmediği için on göz ağlayanlar, ipelik işinden eski kazanç kalmadığından yakınan dokumacı ve diğer dertliler, cihan harbinin sebebiyet verdiği devlet tedbirlerine sokranırlar¹ ama Camlı Kahve'nin bu keyfi idaresi karşısında dut yemiş bülbüle döner, ne verilirse içer, ne istenirse verirlerdi. Çünkü Camlı Kahve mukaddes bir yerdi, buraya dil uzatan çarpılırdı.

Diğeri ise Gaplı Kahve'dir. Anteb'de gap denildiğinde akla önce içine öteberi konulan şey gelir. Kelimenin sonuna bir de gelecek sözü eklendi mi o zaman anlam bir özellik kazanır. Gap gelecek deyimi ile tabak, tencere, tepsi gibi mutfak eşyaları ifade edilir. "Gap"ın Anteb'deki bir anlamı da mimaride tonoz denilen, içbükey şekilde taştan, tuğladan örülmüş duvardır. Anteb'de eskiden bazı sokaklar böyle gapların altından geçerd; bu yerlere de gap altı denirdi. İlk yapıldığı dönemde bu kahvenin tavanı tonozlu olduğundan dolayı Gaplı Kahve adını almıştır. Her ne kadar sonraları içkili lokanta haline dönüştürülmüş olsa da Gaplı Kahve adı devam etmiştir. Anteb tarihi araştırmacılarının öncüsü olarak gördüğüm Cemil Cahit Güzelbey bir yazısında burayı şöyle anlatmıştı: *"Suburcu'ndaki bu binanın tavanının tümü gapmış, kahve olarak kullanılmış. Bu nedenle 'Gaplı Kahve' adını almıştır. Sonraları içkili lokanta haline gelmesine, gap yerini tahta bir tavana bırakmasına rağmen Gaplı Kahve adı devam eder. Bu halin bazı tuhaflıklara yol açtığı görülmüştür. Vakitle Gaziantep'e ilk gelen taşralı bir dostu önce içkili bir lokantaya sonra da saza götürmek istemiştım. Yanımızda her ikimizin de tanıdığı başka bir arkadaş vardı. Yolda ilkin Gaplı Kahve'ye uğrayalım dedik. Birlikte lokantaya girdik. Konuşumuz*

¹ Sokranmak: Yakınmak, söylenmek.

içeride üzerinde yemek takımları bulunan masaları görünce unuttuk zamanı ile 'Hari, bir kahveye mi uğrayacaktınız?' dedi. Ona, kendi lokanta fakat adı Gaplı Kahve diye durumu anlatmak gereği duyduk."

"Zaman her şeyin ilacıdır" sözünde bir nebze de olsa doğruluk payı olabilir. Ama zamanla küllendiğini zannettiğin ateş yeniden yanmaya, ya da kabuk bağladığını düşündüğün yara yeniden kanamaya başlayabiliyor. Benim acılarım da 1951 yılının Aralık ayında yeniden depreşti. Unuttuğumu sandığım olaylar yeniden gözümün önünde canlandı. Hem de hiç ummadığım bir anda. O gün iki kişi Maarif Kahvesi'nden Balıklı'ya doğru yürüyordu; onlardan biri şöyle dedi:

"Az sonra o evi göreceğim, hayata ilk defa gözümü açtığım o yeri, çocukluğumun tatlı anılarının salındığı yerleri göreceğim, o evin önünde duracağım, yaşıtlarımla oyunlar oynadığım o yeri... Otuz beş sene önce oradan sürgün yoluna gönderilmiştik.

Evet; baba evine ayak basıp, duvarlarını okşayacağım, kapısının demir tokmağına vuracağım; annemin, kız kardeşlerimin yüzleri ruhumun derinliklerinde, gözlerimde canlanacak; onlarla yeniden buluşacağım, onların hiçbir zaman unutulmayacak adlarına 'Hoş geldim' diyeceğim... Babamın bize devamlı anlattığı hatıralarını, onun babasının ve büyükbabasının hayatını yad edecek, çarşıları, okulları, atalarımın sıradan yaşantılarının geçtiği yerleri yeniden ziyaret edeceğim.

Evet, dahası ben muhterem doğum yerimi göreceğim..."

Her neyse, siz insanlar gibi biz mekânlar da kabullenmesek bile zamanla her şeye alışıyoruz. Bir eksiklik hissini her zaman içimde hissetmeme rağmen savaştan sonra geçen kırk yılda ben de yeni durumuma tam alışmaya başlamıştım ki, önce ortalıkta bir dedikodu dolaşmaya başladı. Ardından da istimlakler ve yıkım geldi. Sözüm ona modernleşme amacıyla asırlık ağaçlarım kesildi, kent tarihine bir dönem damgasını vurmuş olan binalarım yıkıldı. Ne Maarif Kahvesi, ne Gaplı Kahve, ne Camlı Kahve ne de Suburcu kaldı. Ne Nersesyan Milli Okulu, ne bir bölümü

bir dönem Türk Ocağı olarak kullanılan Cabra'nın o güzelim evi kaldı. Hepsini yıktılar, böylece bölgede 1916 yılından beri uygulanan geçmişin izlerini silme politikasının son halkası da tamamlanmış oldu. 1963-64 yıllarında yapılan bu yıkımlara gerekçe olarak, 1959 yılında hizmete açılan Hükümet Konağı'nın önüne geniş bir meydan oluşturmak gösterilmişti. Ve o günden sonra da çevre ve yol düzenleme çalışmaları adı altında bulunduğum bölgeyi şekilden şekle soktular. En son hâlimi anlatmak bile içimden gelmiyor. Sadece ilk defa bundan yirmi yıl kadar önce bu kente gelen birinin geçen yıl yine gelip yapılanları gördüğünde "*Buranın canına okumuşlar*" diyen sesi hâlâ kulaklarımda çınlıyor.

ŞEYH FETHULLAH CAMİİ

Geçen sene Anteb tarihini araştırdığını söyleyen biri arkadaşları ile ziyaretime gelmiş ve ben üç-dört yüz yıl önce ilk duyduğumda gülmekten kendimi alamadığım -buna ister rivayet, ister hikaye deyin-, gerçek olamayacak kadar hayal ürünü olduğu aşikar bu olayı 1939 yılında yayınlanan bir dergide okuduğunu söyleyerek şöyle anlamıştı:

"Bu cami, Hicri 971 yılında, adından da anlaşılacağı üzere, Şeyh Fethullah tarafından yaptırılmıştır. Bu caminin yapılışı hakkında şöyle bir rivayet var:

Şeyh Fethullah'ın karısı bir gün kendilerini kentin elit tabakasından sayan birilerinin işletmekte olduğu bir hamama gitmiş. Şeyh fakir ve kendi halinde bir adam olduğundan karısına hem iyi muamele edilmemiş hem de curunun (kurnanın) başına yaklaştırılmamış. Kadın alt taraftaki yapık suyunda (yapık: birbirine dolaşmış saç kırıkları; yapık suyu: yapıklı saçları havi kirli -malumdur ki Anteb'de kadınlar kirini alması için başlarına kil sürüp tararlar- sabunlu pis su) yıkanarak eve gelmiş, kocasına, 'Sen ehli keramet bir şeyh olasın da bize böyle muamele edeler. Nedir bu fakirlik' diye çıkmış. O zaman Şeyh, karısına 'Git, kuyudan bir kova su çek' diye buyurmuş, karısı kovayı kuyudan çekince bir de ne görsün, kova ağzına kadar altınla dolu. Şeyh, karısına 'Al aldığın kadar' deyince, bunda bir hikmet olduğunu sezen kadın kabul etmemiş, kovayı tekrar kuyuya boşaltmış. İkinci bir kova daha çekmiş, bu sefer kovanın içi akrep, yılan ve çıyan doluymuş. O zaman Şeyh, 'Eğer dünya malı olan o altınlara tamah edip alaydın, bu akrepler yılanlar senin içindi! Haydi, bir kova daha çek de yıkan' demiş. Kadın kocasının sözünü yerine getirmiş, üçüncü kovadan çektiği su ile yıkanmış.

Karısının gördüğü kötü muameleye muğber olan Şeyh Fethullah bir hamam yaptırmaya, fakat o zamanlar hamam yaptırılanlar yanına bir de cami bina ettirmeyi adet edinmiş olduklarından bu meyanda bir de cami yaptırmaya karar vermiş. Cami ve hamamın inşa mahalleri tespit edilip bir taraftan taş nakil edilirken diğer taraftan da taş yontucuları iş başı etmiş. Fakat ilk gün yontuculardan birisinin 'Şeyhim, buraya çok masraf olur. Bu parayı nereden bulacaksın, sen fakir bir dervişsin' demesine karşı, Şeyh taş püf demiş, taş altın olmuş. Bu hadiseyi duyan ve görenler artık ses çıkarmaz olmuşlar. Şeyh her akşamüzeri oturduğu postun altına elini sokup bütün amelelerin yevmiyesini buradan verir ve binaya ait bütün masrafları buradan yaparmış. Şeyhin bulunmadığı bir zamanda amelenin birisi altındaki parayı aşırarak üzere postu kaldırıncı

kâkelenmiş (kâkelenmek: iç içe kıvrılarak dairevi şekil almak), siyah ve kalın bir yılanın kocaman başı ile karşılaşmış. Ve derhal postu bırakıp kaçmış. Az sonra gelen Şeyh hadiseden haberi olmadığı halde ameleyle hitaben 'Oğlum, her deliğe elini sokma, kiminden yılan kiminden çıyan çıkar' demiş. Şeyhin bu sözü darbimesel olmuş. Cami yapılıp bittikten sonra bir gün ustabaşı 'Şeyhim, Mekke yolunda siyah bir amut var. Ol-saydı da buraya dikseydik. Ne kadar iyi olurdu.' diye arzusunu söylemiş. Şeyh bir gecede bu amudu yerinden alarak buraya getirmiş.

Şeyh Fethullah, camiye yaptıtırırken ileride caminin yıkılması halinde, satılarak bedeli ile tekrar inşası için duvara, üzerine katran sürülmüş iki kıymetli taş yerleştirmiş.

Şeyhin ölümü hakkında da şöyle bir rivayet anlatılmakta: Şeyhin böyle bir cami ve hamam yaptırdığını Anteb'den geçerken gören birisi İstanbul'a giderek, Anteb'de adamın birisi kerametle cami yaptıtırıyor diye ihbar etmiş. Bunun üzerine mahalli hükümet marifetiyle Şeyhi İstanbul'a celb etmişler. Ve şeyh olup olmadığını tecrübe için diri bir adamı tabuta koyarak 'Şu cenazenin namazını kıldır' demişler. Şeyhin namaza durmadan önce dönüp cemaate hitaben 'Ölü niyetine mi, yoksa diri niyetine mi kıldırayım' demesi üzerine hadiseyi tertip edenler 'Cenaze namazı tabii ki ölü niyetine kılınır' cevabını vermişler. Namazdan sonra tabutu açmışlar, bir de bakmışlar ki adam rahmetli Rahmâna kavuşmuş. Bunun üzerine Şeyhe hürmet göstermişler ve kendine bir oda tahsis ederek her gün muntazaman bakmışlar. Şeyh İstanbul'da epeyce kalmış. Nihayet bir gün öleceği kendine ayan olmuş. Etrafına şöyle tembihlemiş: 'Ben ölürsem cesedimi eşeğimin üzerine yükleyin, bırakın o beni memleketime götürür'. Ertesi gün gelenler Şeyhi ölü bulmuşlar. Vasiyeti veçhile eşeğinin sırtına sarıp bırakmışlar. Eşek bir gecede İstanbul'dan Anteb'e gelmiş. Cenaze de Şeyh ocağına defnedilmiş..."

Hamam hakkında anlatılan rivayete gelince:

"Şeyh Fethullah hamamı yaptırdıktan sonra bir mumla yedi sene suyunu ısıtmış. Hamamın önünde ve damında odun ve zibil görölme-

mesi birinin dikkatini celbetmiş. Fakat küllhanın kapısını açık göremediği için bir türlü hakikati anlayamazmış. Nihayet bir gün küllhanın içine girmeye muvaffak olmuş. Bakmış ki kazan bir tek mumla ısınıyor. 'Vay... Koca hamamı bir mum kızdırıyormuş' der demez derhal mum sönmüş, hamam ondan sonra zibil ve odunla ısınmaya başlamış. Hamam için senede bir kurban kesilirmiş. Eğer vakti geçirilir veya kesilmezse hamamın her tarafında siyah bir böcek hasıl olurmuş. Ve bunlar o kadar çoğalırlarmış ki, müşterileri adeta taciz ederlermiş. Ve kurban kesilince derhal kaybolurlarmış..."

Cami ve hamamın yapımı hakkında bu rivayetleri anlatan kişi sözlerine şöyle devam etmişti:

"Aslına bakarsan, o yazıda halkın burayı cami ve hamam olarak değil de, bir şifahane gibi gördüğü izlenimi vardı. Şöyle ki; halk Şeyh Camii'nde her türlü derdin devası bulunduğuna inanırmış. Şayet başı ağrıyan birinin camiye gelip Şeyh'in Mekke'den bir gecede getirttiği söylenen siyah amuda başını sürerse ağrısının geçeceğine inanılırmış. Vaaz'ı hamilde müşkülata uğrayan kadınların boynuna Şeyh'in meşhur tespihi -ki her biri ceviz büyüklüğünde toplam beş taneli bir tespihmiş bu- götürülüp geçirilirse doğum kolaylaşmış. Konuşma çağı geldiğinde konuşamayan çocuklar üst üste üç defa tekrar edilmek üzere Cuma günleri salâ verilirken camiye getirilip, caminin anahtarı çocuğun ağzına sokulur ve çenesi açılırsa, çocuğun konuşmaya başlayacağına inanılırmış. Yürüme zamanı geldiği halde yürüyemeyen çocukların üç Cuma üst üste caminin çörteninin altına getirilip sallanırlarsa yürümeye başlayacaklarına inanılırmış. Yürüyen fakat iki adımda bir düşen çocukların iki ayağı ham pamuk ipliğiyle bağlanıp eteğine yiyecek konurmuş, camide namazdan çıkan herhangi bir kişi de bu yiyeceği alıp ipi kırarmış, bundan sonra da çocuk düzgün yürümeye başlarmış. Belki de en pis ve en iğrenci de, yapık suyuyla yıkanan kadınların her türlü hastalığa şifa bulacaklarına inanmaları. Bir de, gelinlik çağı geldiği halde talibi çıkmayan kızlar bahtlarının açılması, kâr edemeyenler kâr

etmek, işleri kesat gidenler işlerinin yoluna girmesi için Cuma günü hamamın külhanına zibil atarlar, böylece içinde bulundukları olumsuz durumdan kurtulacaklarına inanırlarmış."

Araştırmacı, bu yazıda, camiye ve hamama sadece kentin Müslüman halkı değil Ermeniler de kutsal bir mekan gözüyle bakıyormuş, dediğinde kulağımı dört açmış, işte şimdi rivayetleri, hikayeleri bir tarafa bırakacak, demiştim kendi kendime ama, şu sözleri duyduğumda yanıldığımı anlamıştım:

"Ermeniler buraya Surp Eğya derler ve büyük önem verirlermiş. 'Surp' Ermenice 'aziz' demek. Eğya da muhtemelen bir isim. Bölgede oturan Ermeni halkı buraya büyük bir kutsiyet atfedermiş, hatta kurban adayıp mum yakarlarmış. Bir de yaz aylarının birinde, belli bir günde adeta buraya akan ederlermiş, hastalık veya başka bir sebepten dolayı gelemeyenlere hiç olmazsa hamamın suyundan bir şişe götürürlermiş. Şeyh ocağına gider, gündüz gözüyle mum yakıp çiğ köfte bile yaparlarmış."

Bunları duyduğumda, onlara bulunduğum bölge ve cami binası hakkında ben de şunları anlatmayı düşünmüştüm:

Bundan yaklaşık bin yıl kadar önce bulunduğum bölge yakınlarındaki Tel Başar adlı yerleşim o tarihlerde bölgenin en önemli kentlerinden biri olan Doliçe'nin yaklaşık 25-30 kilometre güneydoğusunda yer almaktaydı. Tel Başar'da Rum, Asurî ve yeni yeni yayılmakta olan İslam dinine inananlar bir arada yaşarlardı ve her milletin kendisine ait ibadethanesi vardı. Asurîlerin Aziz Elias'a, yani Hz. İlyas'a adadıkları kilise de bu ibadethaneler arasındaydı. İslam orduları bu Tel Başar'ı ve Doliçe'yi de ele geçirmişler, fakat egemenlikleri altına alamamışlardı. Bölgedeki yerleşim yerleri sürekli Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Devleti arasında el değiştiriyordu. Bu durum 9. yüzyıldan 11. yüzyılın sonuna kadar devam etmişti. 11. yüzyılın sonlarında bulunduğum bölgeyi etkileyen depremin hem Doliçe'yi hem de Tel Aşar'ı harabeye çevirmesi üzerine bölgede yaşayan halklar

şimdiki Anteb kalesi civanna gelip yerleşmeye başlamıştı. Depremden daha fazla etkilenen Doliçe kenti önemini tamamen yitirmiş, onun yerini Anteb adı verilen kent almıştı. Anteb 14. yüzyılın sonlarında tamamen İslam devletinin egemenliği altına girdiğinde Tel Başar'da yaşayan Asurîler bölgeyi terk etmişlerdi. Bir gün yüzlerce Ermeninin gelip sadece duvarları kalan o eski kilisenin etrafına yerleştiklerinde aradan neredeyse üç yüzyıl geçmişti. Şimdi bu Ermeniler ne oldu da buraya gelip yerleşmeye karar verdiler, diye sorduğunuzu duyar gibi oluyorum.

Anlatayım. Bundan yaklaşık 350 sene kadar önce, Anteb Osmanlının egemenliği altında değilken, bu topraklarda her millettten insan kıt kanaat da olsa dirlik düzenlik içinde yaşırdı. Kimsenin kimseye düşmanlığı yoktu. O zamanlarda bu toprakların hâkimiyeti Mısır denilen diyarda yaşayan Memluk Sultanlığı'ndaydı. Derken, günlerden bir gün, bir zamanlar hem buraların hem de Mısır denen diyarın hâkimi olan Osmanlı ordusunun öncü kuvvetlerinin Rumkale'ye kadar geldiği duyulduğunda, o zamanki kale komutanı *"Burada bulunan askerlerle kenti korumamıza imkân yok, ayrıca nasıl olsa onlar da Müslüman biz de Müslümanız"* diyerek savaşımadan teslim olmaya karar vermiş, ama Anteb'de yaşayan bazı Ermenilerle bazı Müslümanlar komutanın bu fikrini kabul etmemiş, savaşmayı göze almışlar. Yaklaşık 400 kadar Antebli, ellerine baltalarını, kılıçlarını alarak Rumkale'ye doğru, savaşmak üzere yola çıkmışlar. Orul köyünü geçer geçmez Osmanlı ordusunun öncü birliklerinden biriyle karşılaşp harbe tutuşmuşlar. Arına öyle böyle bir harp olmamış, Antebli yiğitler öyle bir saldırmış, öyle bir saldırmışlar ki, Osmanlının birliği geri çekilmek zorunda kalmış. Bu çarpışma sırasında üç-dört okka çeken demir saplı çekicini üç kulaçlık zincire bağlayan Kevork adında bir yiğit, atını sürerken çekicini uzun zinciriyle başının üzerinde havada döndürüp düşmanın üzerine doğru saldırdığı her seferinde üç beş Osmanlı askerini

yere seriyormuş. Bu Antebli yiğitler ile baş edemeyeceğini anlayan birlik kuvvet toplamak için geri çekilince, bizimkiler onları kovalamayıp Anteb'e geri dönmüşler. Yurtlarını savunmak için ölümü göze alarak Osmanlı ordusunun karşısına çıkan dört yüz cengâverden ancak yarısı sağ salım Anteb'e ulaşabilmiş. Kevork da bunlardan biriymiş. Daha dönüş yolunda, birlikte dövüştükleri arkadaşları Kevork şöyle çekiç salladı, böyle çekiç savurdu, diye birbirlerine anlatmaya başlamışlar. Anteb'e gelene kadar Kevork'un çekiç darbeleriyle öldürdüğü asker sayısı yüzü geçmiş. Anteb'e geldiklerinde de Kevork'un adı Çekiççi Kevork olmuş. Bizim demirci Kevork *"Hele anlat, çekici nasıl savuruyordun"* dediklerinde yarı mahcup, yarı gururla anlatmaya başlamış. İki-üç gün düşmanı başımızdan savuşturduk diye bayram yapan ahali büyük bir Osmanlı ordusunun Rumkale'de toplandığını duyduğunda ne yapacaklarını bilememiş. Zaten elimizde savaşmaya gönüllü dört yüz asker vardı, onların da yarısı savaşarak öldü, geriye kalanlarla koca Osmanlı ordusuyla baş etmenin imkânı yok, deyip karalar bağlamışlar. Kale komutanı ahaliyi toplayıp şöyle demiş: *"Osmanlı öyle veya böyle burayı zapt edecek! Savaşsak evlerimizi barklarımızı yakıp yıkarlar, bağlarımızı, bahçelerimizi tarumar ederler. Bizleri sağ bıraksalar bile çoğumuz açlıktan geberip gideriz. Bir de geçen gün yaptığınız sözüüm ona savaşın intikamını almak için bizlere yapmadıklarını bırakmazlar. En iyisi, benimle birlikte memleketin ileri gelen iki-üç kişinin Sultanın huzura çıkarak kenti savaşmadan teslim etmemiz, kalenin anahtarını Sultana verip, ona bağlılığımızı arz etmemiz."* Kale komutanı ile birlikte Sultanın huzuruna çıkanlar kalenin anahtarını teslim edip bağlılıklarını da sunduklarında Sultan onlara memleketlerine zarar verilmeyeceğini, herkesin işine gücüne bakabileceğini söylemiş. Bunlar Anteb'e geri dönüp geldiklerinde halk sevinçten bayram yapmaya başlamış. Üç gün boyunca davullar zurnalar çalmış, yemekler yenilip

şaraplar içilmiş. Dördüncü gün Anteb'e gelen Osmanlı askerlerinin şerefine eğlenceler devam etmiş. Eğlenceler devam etmiş etmesine amma birileri de birini aramaya devam etmiş. En sonunda aradıklarını da bulmuşlar. Bizim Demirci Kevork Anteb'de ne kadar meşhur idiyse, arkadaşlarını çekiç darbeleri ile öldüren savaşçı Osmanlı askerleri arasında da o kadar namlıymış. Çekiççiye bulan askerler hemen onun yanına gidip ne kadar yürekli savaşçı olduğundan falan bahsederek onunla arkadaş olmuşlar. Savaş meydanında olur böyle şeyler diyerek sözüm ona kin gütmediklerini bildirmişler. Bu arada bizim Kevork'a ha babam de babam şarap içirmişler. Kevork şarabın etkisiyle sızınca elini ayağını bağlayıp bir ağaca omuzlarından asmış, diri diri derisini yüzüp öldürmüşler. Bu askerlerin yaptıklarından komutanlarının da haberi yokmuş. Komutan bu yapıları duyduğunda o askerleri cezalandırmış amma iş işten geçmişmiş. Kevork'un canlı canlı derisi yüzülerek öldürüldüğünü duyan akrabaları, arkadaşları hatta neredeyse Anteb'de bulunan Ermenilerin hepsi kenti terk etmiş. Kimisi yakın köylere, kimisi uzak diyarlara göç etmiş. Bu göç eden Ermenilere kızan komutan da göç etmeyen Ermenilere ya Müslüman olursunuz ya da çekip gidersiniz, deyince kalanların bir bölümü evinden barkından olmamak için Müslüman olmayı kabul etmiş. Müslüman olmayanlar ise yatağını yorganını, tasını targağını toplamış, çekip gitmiş.

Önceleri Ermenilerin kenti terk edip başka diyarlara göç etmesini kendine dert etmeyen, hatta Ermenilerin gitmesinden ziyadesiyle memnun olan kentin yeni komutanı memlekette demirci lazım olduğunda demirci bulamamış, bakırcı lazım olduğunda bakırcı bulamamış, nacar lazım olmuş bulamamış, yapıcı lazım olmuş onu da bulamamış. Bakmış memlekette ne marangoz kalmış ne de yapıcı... Bir sürü dokuma tezgâhı var ama çalıştıracak adam yok. Senelik toplanması gereken verginin beşte

birini dahi toplanamıyor. Çaresizlik içinde kıvranıp durmuş, ne yapacağını bilememiş.

Bakmış ki tek başına bu işin üstesinden gelmesi mümkün değil, eşrafa akıl danışmaya karar vermiş; onları toplayıp içinde bulundukları durumu anlatmış ve bu işi nasıl çözebileceklerini sormuş. Eşraf da bu durumdan hoşnut olmadıklarını, giden Ermeniler dönmezlerse hallerinin harap olacağını, bunları geri döndürmenin bir yolunu bulmaları gerektiğini söylemiş. İşlerinden biri kenti terk etmeyen birkaç Ermeni ailesi kaldı, onlardan bir-iki kişiyi elçi olarak gönderirsek belki dönüp gelirler, deyince bu fikir komutanın kafasına yatmış, gidenlere elçiler gönderilmiş.

Aslına bakarsanız gidenlerin büyük çoğunluğu yakınlardaki köylere yerleşmişler ama onlar da köy hayatından memnun değillermiş. Gidip yaşayabilecekleri, zanaatlarını icra edebilecekleri, ticaretlerini yapabilecekleri, iyi kötü yaşayabilecekleri yerler arıyorlarmış. Minnetçiler gelip de durumu anlattıklarında *"Tamam, Anteb'e geri gelir, yerleşiriz; zanaatımızı, ticaretimizi yapar, işimize gücümüze bakarız. Ama bir şartımız var! Bu şartımızı kabul ederlerse geliriz! Yok, kabul etmezlerse siz sağ biz selamet"* diye karşılık vermişler. Şartlarını da şöyle ifade etmişler: *"Onların, Müslümanların evlerinin bulunduğu yerden uzakta kendi mahallemizi kurar, orada yaşarız. Sabah işimize gider, akşam geri döneriz."* Komutan böyle şarta can kurban deyip kabul etmiş, böylece Ermeniler gerisin geri dönüp o zamanlar kentin dışında olan o eski kilisenin etrafında bir mahalle kurmuş ve yanına da bir hamam inşa etmişler. Bu kiliseyi de kendi dillerinde *"Sürp Yeğia"* dedikleri Hz. İlyas'a adanmışlar. O günlerde *"Ermeniler şehre küstüler, Anteb'den uzağa evler yapıp yerleştiler"* dermeye başlanmış. Gel zaman git zaman, mahalle Şehreküstü olarak anılır olmuş.

Şehreküstü olarak adlandırılan bu mahallede 1740 yılının ortalarına kadar yaşayan Ermeniler, geldikleri gibi aniden burayı terk

edip kentin batı yakasına yerleştiklerinde, boş kalan bu kiliseyi Müslümanlar camiye dönüştürdüler.

Tam 180 sene kimsenin etlisine sütlüsüne kanşmadan, ben camii olarak Müslüman halka, bitişigimdeki hamam da her milletten insana hizmet etti. Belki kentin doğu ucundan olmamdan, belki de başka sebeplerden, şehirde yaşanan olayların hiçbirini etkilemedi. Hatta 1822 yılında meydana gelen depremde de, I. Dünya Savaşı'ndan da etkilenmedim. Fakat Fransız işgali sırasında direniş hareketinin 1 Nisan 1920 gününden itibaren başlayıp kentin savaş alanına dönmesiyle ben de asli işlevim dışında bir süreliğine hastane olarak kullanıldım.

Şimdi diyeceksiz ki kentte başka bir yer yok muydu da seni hastane olarak kullandılar. Açıklayayım efendim.

Anteb Harbi'nden önce kentte iki hastane vardı. Biri Amerikalı misyonerlerin 1874 yılında kurduğu Amerikan Hastanesi, diğeri 1896 yılında kurulan Hamidiye Gurebâ Hastanesi, ki 1904 yılından itibaren Sarı Hastane olarak anılmaya başlamıştı. Bunlardan ilki Hayik Tepede, ikincisi ise kentin batı ucunda, Zerdalilik denilen yerdeydi. Harbin başlamasıyla birlikte bu iki hastanenin de Fransız bölgesinde kalması, daha doğrusu Ermenilerin yaşadıkları bölgede olması, benim de kentin doğu ucunda olmam ve Fransız karargâhının epeyce uzağında olmam nedeniyle hastane olarak kullanılmama karar verilmişti.

1920 yılının Mayısından ertesi yılın Martına kadar yaşadıklarım, görüp duyduklarım şimdi bile aklıma geldiğinde ne kadar üzüldüğümü bilemezsiniz.

Savaşın ilk günlerinde evlerden getirilen yataklarla bahçemin yanında bir süre okul olarak kullanılan bina hastaneye dönüştürülmüştü. Bu bina ilk başlarda yaralıların ameliyat edilip gerekli tedavilerinin yapılmasına yeterli geliyordu. Ama şehir kuşatılıp bombardımanlar başladığında ne o binada ne de bende yaralılar

için yatacak yer kalmıştı. İlk gelen yaralılar cephelerden gelen savaşçılardı. Fakat bombardımanla birlikte şarapnel parçalarından yaralanan, yıkılan binaların enkazlarının altından güçlükle çıkarılıp getirilen çocukların ve kadınların sayılarının artmasıyla çevremdeki evler de hastane olarak kullanılmaya başlandı. Hastane dediğime bakmayın. Çaresizlik içinde yaralıların hayatını kurtarmaya çabalayan üç doktor, gönüllülerden oluşan sekiz on hastabakıcı gece gündüz, canla başla çırpınıp duruyorlardı. Ameliyat yapmak için doğru dürüst aletleri, ilaçları, hatta sargı bezleri bile yoktu. Anestezi malzemeleri olmadığından ameliyatları yaralıları uyutmadan yapmak zorunda kalıyorlardı. Yaralıların o esnada kopardıkları feryatlar yürekleri dağlıyordu. Tam on ay, gece gündüz o zavallı yaralıların feryatları yankılandı duvarlarımda.

Bu savaş mevzuuna son taarruzun yapıldığı gece sabaha karşı yaralı olarak getirilen, tek amacı vatanını, milletini işgalden kurtarmak olan adsız bir kahramanın hâlâ kulaklarımda yankılanan son sözleriyle bitirmek istiyorum. Başucunda bekleyen anasın harbin bittiğini söylediğinde 9 Şubat akşamıydı. Onun solgun yüzünde bir anda güller açmış, *"Çok şükür zaferimizi gördüm"* demişti. Anasının *"Yok oğul, yok! Ne zaferi? Düşmana teslim olduk!"* diye cevap vermesi üzerine genç adamın daha birkaç saniye önce yüzünde açan o güller solup kurumuş, *"Madem teslim olacaktı, bize..."* diye başlamış, ama sözünü tamamlayamadan son nefesini vermişti.

Savaş bitti. Ölen ölüğüyle, kolunu bacağına kaybeden kaybetliğiyle kaldı. O isimsiz kahramanların kimse adını sarı armadı.

O günden bugüne hayatımda kayda değer bir değişiklik olmadı. Ben ibadethane olarak, bitişigimdeki de hamam olarak hayatımıza devam ettik.

Sözlerime bundan beş altı yıl önce kulak misafiri olduğum bir konuşmayla son vermek istiyorum. Sıcak bir Temmuz günüydü;

bilenler bilir, Anteb'in temmuz sıcağı öyle böyle sıcak değildir. Dışarıda sıcaklık kırk derecenin üzerindeydi. Kapım yavaşça açılmış, içeriye elinde fotoğraf makinesi olan uzun saçlı biri girmişti. Kapımın açık olmasına şaşırmuş bir hali vardı. Benim imam da klimaları çalıştırmış, halıların üzerinde boylu boyunca uzanmış uyuyordu. Her zaman gıcırdayarak açılıp kapanan kapım nedense gıcırdamamış, imam da içeriye birinin girdiğini fark etmemişti. O uzun saçlı kişi, imamı uyandırmamak için ayaklarının ucuna basarak içeride gezmeye, sağımın solumun fotoğraflarını çekmeye başladı ki beriki uyandı. Önce ne olduğunu anlamaya çalışarak mahmur gözlerle etrafına baktı, ziyaretçimi gördüğünde, *"Bayan! Camiye başı açık girilmez!"* dedi. Ziyaretçim ondan tarafa yüzünü döndürdüğünde onun bir erkek olduğunu anladı, bu sefer de, *"Sen kimden izin aldın da resim çekiyorsun!"* diye çıkıştı. Adamsa gülümseyerek, *"Sahibinden"* dedi. İmam onun ne demek istediğini anlamamıştı. Sinirlenerek, *"Sahibi kim?"* diye sordu. Adam yine gülümseyerek, *"Siz kimsiniz?"* dediğinde imam kalkıp ziyaretçinin yanına geldi. *"Kim olacağım, ben bu caminin imamıyım. Resim çekmek için benden izin almalısın!"* Adam sanki imamı inadına sinir etmek ister gibi gülümseyerek, *"Benim iznim sahibinden"* diye ısrar etti. İmam *"İznini müftülükten mi, diyanetten mi, nereden aldıysan göster!"* dediğinde, beriki *"Yok imam efendi, yok; benim iznim en üst makamdan"* diye karşılık verdi. İmam iyice sinirlenmeye, öfkesinden kızarıp bozarmaya başlamıştı. *"En üst makam da neresi?"* diye çemkirdiğinde, *"Burası bir cami ve bütün camiler de Allah'ın evi olduğuna göre benim iznim buranın sahibinden; yani Cenab-ı Allah'tan"* cevabını aldı. Bizim imam afallamıştı. *"İstersen sana yardımcı olayım; ama bir an önce nerelerin resmini çekeceksen çek. Birazdan cemaat ikindi namazına gelir"* dediğinde ben gülmek için kendimi zor tutuyordum.

VARTANYAN OKULU

En sonunda, nihayet buldum seni... Ne dediğimi anlamıyor musun?... Suriyelisin, öyle mi!... Ben de Arapça bilmiyorum. İngilizce biliyor musun?... Ben mi nereden biliyorum? İngilizce bildiğine göre, hikayemi anlattığımda anlayacaksın... Hikayemi sana neden mi anlatacağım? Onun hikayesini neden dinlediysen, ondan anlatacağım. Hem madem Türkçe bilmiyorsun onunla nasıl anlaştın? O İngilizce bilmez ki!... O kim mi? Geçen gün sana hikayesini anlatan okul, Nersesyan Okulu... Ben neden mi bahsediyorum? Yoksa sen o değil misin? Ama bana

elinde kameralarla gezen, saçını atkuyruğu gibi bağlamış biriyle konuştuğunu söylemişlerdi. Hem onun da yanında şişman biri varmış... Ne? Onun yanındaki Türkiyeli, senin yanındaki Iraklı mı? Demek ki birbirinizi tanıyorsunuz... Ortak bir çalışma mı yapıyorsunuz? Sakıncası yoksa bu çalışmanın konusunu öğrenebilir miyim?... Ne? Tarihi binaların fotoğraflarını mı çekiyorsunuz? O zaman tam yerine geldin. Benim de fotoğraflarımı çekmelisin!... Sana verilen listede yok muyum? Kim verdi sana o listeyi? Listeyi hangi kriterlere göre hazırlamış?... Onu görsem tanır mıyım? Nereden tanıyacağım ki!... Ara sıra buralarda köpeğini gezdiren, saçını atkuyruğu bağlayan biri ha!... Evet, anımsadım anımsamasına da benim yanımdan geçerken dönüp bakmaz bile! Merakımı mazur gör, siz atkuyruklular ve şişmanlardan oluşan bir çete misiniz, nesiniz?... Binaların eski hali ile günümüzdeki durumunu yansıtan bir fotoğraf sergisi açacaksınız, öyle mi? Ya onlar bu duruma nasıl dönüştürüldüler, sorusu sorulduğunda ne cevap vereceksiniz?... Bilmiyor musun? Gel o zaman, benim hikayemden başlayalım. Ben sana anlatayım, sen de diğerlerine anlat. Ne dersin?... Yemek yemeye mi gidiyordun? Bak, ileride bir Suriye lokantası var. Felafeli iyi diyorlar... Zaten oraya mı gidiyordun! Yemekten sonra gelersen hikayemi anlattırır.

Demek merak edip geldin... Ben anlatırken fotoğraflarımı mı çekmek istiyorsun? Tabii ki çekebilirsin. Hazırsan başlayayım.

Ses kayıt cihazını açmayı unutma... Beni yanındaki arkadaşın dahi duymuyor mu?... Ses kayıt cihazıyla ne mi kaydedeceksin? Sen çektiğin fotoğrafları ona gösterirken, o dinlediğinde duyacaktır... Fotoğraflara bakan diğer kişiler de duyabilecek mi? Onun yolunu da o bulsun! Haydi, sen fotoğraflarımı çekmeye başla, ben de anlatmaya başlayayım.

Gördüklerin seni yanıltmasın; yıkık dökük, virane görünüşüne bakıp da bana ne anlatabilir diye düşünme! Bir zamanlar

ben bu kentine eğitim hayatına damga vurmuş, anlı şanlı bir okuldum. Adımı da Ermeni milletinin en önemli kahramanlarından biri olan Aziz Vartan'dan almıştım... Aziz Vartan kim mi?

O zaman sana önce Ermenilerin İseviligi, yani Hristiyan inancını nasıl ve ne zaman benimzediklerini anlatayım.

Aziz Krikor Lusavoriç'ten önce Hristiyanlık Ermenistan'da İsa'nın iki havarisi Aziz Thaddeus ve Aziz Bartholomeus tarafından vaftiz edilmiş olsa da, birçoğu hâlâ pagan putlarına tapıyordu. Ancak MS 301'de Ermenistan'ın din değiştirmesinden, MS 406'da Ermeni alfabesinin icadından ve Ermeni İncil'inin Aziz Sahag, Aziz Mesrob ve öğrencileri tarafından tercüme edilmesinden sonra Ermenistan dini ve kültürel olarak bağımsız hale geldi. Politik açıdan ise MS 387'de Pers ve Bizans arasında iki devlete bölündü.

Ermenileri Pers-Zerdüş dinine dönmeye zorlamak için Pers kralı, egemenliği altındaki tüm Hristiyanlara yeni dinlerini terk etmelerini ve Mazdeizm'i, yani Zerdüştlüğü kabul etmelerini emretti. Ermeni liderler, din adamları ve iktidardaki prensler Hristiyan inançlarını değiştirmek gibi bir niyetleri olmadığında ısrar ederek bu kraliyet kararına cesur bir cevap verdiler. Pers kralına şöyle bir mektup yazdılar:

"Dinimiz, şartlara göre değiştirebileceğimiz bir giysi değildir... Din konusunda bizi serbest bırakırsanız ordunuzda size sadakatle hizmet eder, vergilerimizi sadakatle öderiz. İradenizi bize dayatmaya çalışırsanız, acı çekmeye, işkenceye ve hatta ölmeye hazırız. Ancak önceden bilmelisiniz ki yeryüzünde bizi dinimizi değiştirmeye zorlayacak hiçbir güç yoktur çünkü sadık olma ahdimiz insanla değil, Yüce Tanrı ile dir."

Bu mektubu alan Pers kralı öfkeleni ve bu cesur davranışa şiddetle karşılık verdi. Direniş ezmek ve Ermenistan'ı zorla kendi inancının hâkim olduğı topraklara dönüştürmek için 220.000 kişilik güçlü bir ordu gönderdi.

26 Mayıs 451'de Avarayr alanında, Tghmout nehri yakınında, Komutan Vartan Mamikonian'ın önderliğinde askerler, çiftçiler,

rahipler, prensler ve hatta prenslerin eşleri ve kızlarından oluşan 66.000 kişilik Ermeni ordusu kurtuluş miğferini ve ruhun kılıcını kuşanarak, yani Tanrı kelamu ile silahlanmış olarak, istilacı Pers ordusunu bekledi.

Vartan Mamikonyan, soylu bir Ermeni ailesinden geliyordu ve nüfuzlu Mamikonyan Hanedanı'nın başıydı. Komutan, Perslerin ordusunun sayıca üstün ve fil sürüleriyle donanımlı olduğunu çok iyi biliyordu. Ancak Tanrı'ya tevekkül etti ve onurlu ölümü putperestliğe ve köleliğe tercih etti.

Savaştan bir önceki gün Ermeni askerleri geceyi dua ve takvayla geçirdiler. Bütün ordu dua etti. Kilisenin başı Gatoğigos Hovsep din adamlarıyla birlikte oradaydı. Din adamlarının en azımlısı Rahip Ghevont (Leontius), Komutan Vartan Mamikonian ile birlikte askerlere hitap ederek onları cesaretlendirdi.

Sabaha doğru Pers ordusu harekete geçti. Ermeniler düşmana büyük kayıplar verdirdiler. Savaş sadece bir gün sürdü ve 1.036 Ermeni hayatını kaybetti. Perslerin kaybıysa 3.000'den fazlaydı. Avarayr savaşı Komutan Vartan'ın şahadetiyle sona erdi. Ermeniler savaşlarını sürdürmek için kalelerine ve ulaşılmaz dağlara çekildiler. Avarayr'da Vartan ve yoldaşları askeri bir yenilgiye uğramış, savaşı kaybetmişlerdi ama inançlarını koruyarak Mesih'in gerçek tanıkları olmuşlardı. Persler Ermenileri Tanrılarını terk etmeye zorlayamayacaklarını anlayınca, sonunda Ermenistan'ı pagan dinine çevirme planlarından vazgeçtiler. Ermenilerin askeri yenilgisi, Mesih'e sarsılmaz inançları sayesinde kurtuluşlarının nişanesi oldu.

Her yıl, Büyük Oruç'tan önceki Perşembe günü, Ermeni Kilisesi, tarihinin en önemli olaylarından birinin yıldönümünü kutlar, yani Avarayr savaşında şehit olan yiğit savaşçıları anar. Ayrıca bu savaş Hristiyan inancını savunmak için yapılan ilk savaşlardan biri olarak kabul edilir.

Ermeni tarihiyle ilgili bu kısa bilgiden sonra hikayemi anlatmaya başlayabilirim.

Gerçek anlamda eğitim hayatım 1882 yılında başlamış olmasına rağmen, ben Nersesyan Okulu gibi harala gürele, aman bir okulumuz olsun da nasıl olursa olsun anlayışıyla kurulmamıştım. Nereden baksan kurucularımın yirmi-yirmi beş senelik çalışması sonunda, gerçek anlamda modern eğitimin gereksinimlerine cevap verebileceklerine inandıkları anda milletimin hizmetine sunulmuştum... Bir okulun faaliyete geçmesi nasıl mı yirmi beş yıl sürer? Şöyle: Çocuklar için Nersesyan Okulu kurulmuştu kurulmasına da, okul çağını geçmiş gençler bu okuldan yararlanamıyorlardı. Atölyelerde, dükkânlarda çalışan bu gençlerin de okuma yazma ve ana dillerini öğrenmeleri gerekmez mi diyerek on beş-yirmi kişi bir araya geldi, Eğitim Severler Topluluğu'nu kurdu ve o gençlerin eğitimi için 1858 yılında Akşam Okulu adıyla bir okul açtı. Gençler haftada üç gün iş saatlerinin dışında bu okula gelerek okuma yazma ile ana dillerini öğrenmeye başladıklarında benim de temelim atılmış oldu. Daha sonra bu topluluk bir kütüphane oluşturduğunda da adını Eğitim Sever Tankaran Topluluğu olarak değiştirmişti. Bu topluluk sayesinde gençlerde milli bir bilinç uyandırılmaya çalışılıyordu.

1867 yılı Antep Ermenileri için tarihi bir yıl olmuştu. O yıl Anteb'de ilk defa Vartanants Günü kutlaması yapılmıştı. Hem de ne kutlama! Milli ve yurtsever tonda konuşmalar yapıp, şarkılar ilahiler söylenmişti. Kutlamaya katılan Ermeni ve Türk Antebli-ler ilk defa bir org görmüş, onun sesiyle tanışmışlardı. Bu org o gün için özel olarak Maraş'tan getirilmişti. Ve o günden sonra topluluğun adı bir kez daha değiştirilerek Aziz Vartanants Tankaran Topluluğu olmuştu. Alınan kararla üç beş kişinin eline bakmamak için üyelere haftada en az bir metelik bağış yapma zorunluluğu getirilmişti. Topluluk toplantılarında ve günlük hayatta mümkün olduğu kadar Ermenice konuşulması ve okuma yazma bilmeyenlerin haftada üç gün Akşam Okulu'na gelmeleri tavsiye edilirken, bir yandan da kız çocukları için bir okul açıl-

masını amaç edinmişlerdi. Ayrıca bağışlarla yeterli kaynak oluşturabilirlerse kendi okullarını açarak yetim ve yoksul çocukların ücretsiz olarak okutulmasını hedefliyorlardı.

1874 yılına gelindiğinde topluluk kızlar için bir okul açamamıştı, ama ilkokul seviyesinde Vartanants Mesrobyan Mezunları Okulu'nu Mahalli Konsey'in emriyle Nersesyan Okulu'nun sınıflarından birinde açmıştı. Yıllık ücreti 2 meci diye olan bu okulun ilk yıl 30 öğrencisi vardı. İkinci yıl öğrenci sayısı ikiye katlandığında okul Kilise Mahallesi'nde kiralanmış bir eve taşınmıştı... Kilise Mahallesi nerede mi? O zamanlar bu bölgeye Kilise Mahallesi derlerdi. 200 metrelik mesafe boyunca Apostolik Ermenilerin, Katolik Ermenilerin ve Protestan Ermenilerin kiliseleri vardı. Bundan dolayı bölge bu adla anılırdı.

Bu okulun eğitim programında Ermenice, Türkçe lisan eğitimi, matematik, fen bilgisi ve Fransızca dersleri vardı. Okulun öğrencileri elle yazılmış *Trakhd* -Cennet- adında, Yurtsever Dergi alt başlıklı aylık bir gazete dahi çıkartmışlardı. Elyazısı bu gazetede milli, eğitici ve öğretici konular ile sağlık konularını içeren yazılarda iki lisan -Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe- kullanılıyordu. Elle çoğaltılan günlük 15-20 kopyadan aylık 1 meci diye gelir elde ediliyordu. Topluluk okul bünyesinde gelir elde etmek için 1878 yılından itibaren Pazar Konferansları ve zaman zaman da tiyatro akşamları düzenlerdi. Bunların haricinde 1 metelik bağışlardan biriktirilen 400 Osmanlı altınıyla bir kooperatif kurularak üç mahallede (Eblehan, Balıklı ve Kalealtı) topluluk üyelerinin -ki sayısı 300'ü aşmıştı- alışveriş yapabilecekleri üç mağaza açılmıştı. Bütün bunlara rağmen, bir yandan yeni kilisenin bir yandan kız okulunun yeni binasının yapımının çakışmasıyla topluluğun etkinliği zayıflamış ve Vartanants Mesrobyan Okulu kapatılmıştı.

6 Ocak 1882 günü senin için geçmişte kalan bir gün. Ermeniler için geçmiş günlerde kalan Noel bayramı. Ama benim gayri

resmi doğum günüm. O gün, Noel ayından sonra Aşotlu tüccar Kalusd Ağa Ğazaryan, Tankarancı Khaçer olarak tanınan bakkal Khaçer Boğaryan, terzi Hagop Terzibaşyan, kuyumcu Garabed Nazaryan, tüccar Garabed Yağsızyan, memur Bedros Bastacıyan, terzi Hovhannes Yağubyan ve öğretmen Vahan Kürkcüyan Vartanats Kütüphanesi'nde toplanmış, gelenek olduğu üzere memleketin ileri gelenlerinin evine bayram ziyaretine gitmek için terzi Krikor Yağubyan'ın gelmesini bekliyorlardı. Onu beklerken de aralarında çocukların ve gençlerin eğitiminin öneminden konuşuyorlardı. Terzi Krikor'un gelmesiyle ilk durakları Khelok Ammi'nin, yani Kevork Sülahyan'ın evine gitmişlerdi. Kahvelerini içerken söz dönüp dolaşıp Fransiskan rahiplerin, halkın deyiimiyle Beli Kendirililerin açtığı okula gelmişti. Orada, Ermeniliğe tamamen yabancı bir şekilde 200 kadar çocuğun eğitildiğinden, çocukların milli ve dini bilinçten yoksun kalmasından dert yanıyorlar, ama ne yapılması gerektiği konusunda bir fikir öne süremiyorlardı. İçlerinden en genç olanı, o zamanlar on dokuz yaşında olan Kürkcüyan Vahan, bir köşeye oturmuş, sessizce ve saygıyla büyüklerinin söylediklerini dinliyordu. Bir dinledi, iki dinledi, baktı ki hepsinin şikâyet etmekten, dert yanmaktan başka bir şey söyleyeceği yok, gençliğin verdiği ataklıkla, *"Tophuluğun ilkokulunu yeniden açmalıyız"* dedi. Ama saygısızlık ettiğini düşünerek utancından pancar gibi kızarmıştı. Khelok Ammi, onu baştan ayağa süzüp, *"Güç meselesi!"* diye cevap verdi. İşte tam o anda bakışlar Kalusd Ağa'ya çevrildi, herkes onun ne diyeceğini merak ediyordu. Kısa süren sessizliği *"Düzenli bir okul açmak için kaç kuruş gerek?"* sorusu bozdu. Soruyu soran Kalusd Ağa'ydı. Herkes şu gerek, bu gerek falan demeye başladığında o *"Toplam ne kadar gerek, onu söyleyin"* dedi. Hesap kitap yapıldı, öğrenci başına yıllık 2 altından en az 4.000 kuruşa bu işin altından kalkılabileceğine karar verildi. Bunun üzerine Kalusd Ağa, *"Eğer yıllık 4.000 kuruşla bu işin üstesinden gelinecekse ben 1.000 kuruş ödüyorum, kalanını da ortaktan alırım"* dedi.

Bir alkış koptu, hazırlıklara hemen başlanmasında hemfikir olundu.

Kurulmamla ilgili en ilginç olaylardan biri Noel ertesinin ilk Pazar günü, kilisede yaşanmıştı. Pazar ayininden sonra Kahana Movses geleneksel duyurularda bulunduktan sonra, müjdeli haberi, yani benim kurulduğumu bildirmiş, eğitim programım ve kabul şartlarımla ilgili açıklamaları yapmıştı. O sırada, eski kilisenin vaftiz havuzlarının yanında duranlardan biri -ki o zamanlar alafranga tarzda giyinen erkekler elbiseleri kırışmasını diye ayini ayakta takip ederlerdi- alkışlayarak "*Mucize! Mucize!*" diye haykırmıştı. Doğal olarak tüm bakışlar ona yöneldiğinde, Hovhannes Efendi Kürkcüyanof hatasını anlayıp mahcup bir şekilde gülümseyerek halkı selamlamıştı. Dostu Nigoğos Ağa'ya söylerken duymuştum neden birdenbire öyle bağırdığını. Meğer ders programım açıklanırken uygulamalı ders anlamına gelen *İraki-dutyun* kelimesini adalet anlamına gelen *İravakidutyun* olarak anlamış. Haklıydı da. Antep gibi bir yerde çocuklara adalet dersi verilmesi kelimenin tam anlamıyla mucize olurdu. Hem de II. Abdülhamit döneminde.

Şubat ayının ilk günü kilisenin büyük bahçesinin dibindeki binarın bana tahsis edilen üst kat odalarından birinde 20 öğrenciyle Vartanyan Okulu olarak eğitime başladım. Maraşlı Baron Hamparsum ilk müdürüm olmuştu. O, artık adından mı yoksa müziğe olan yeteneği ve ilgisinden mi bilmem, öğrencilerime bir şarkı öğretmişti -"*Sevgili yoldaş, öldüm, fakat ruhum huzurlu*". Öğrencilerim bu şarkıyı her sabah duadan sonra söylerlerdi. İlk yıllarımda öğretmenlerimin bazıları sembolik bir ücret alırlardı, ama çoğu gönüllü olarak çeşitli konularda ders verirdi.

İki yıl sonra kütüphanenin olduğu binaya taşındığımda öğrenci sayım 100'ü geçmişti. Yıllık 4.000 kuruşluk bütçeyi de katbekat aşmıştım. Daha o yıl bütçem 17.000 kuruşu geçmişti ve bunun büyük kısmını da ortağından ümidini kesen Kalusd Ağa

karşıliyordu. Adım İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerde duyulup oralarda yayınlanan gazeteler benden bahsetmeye başladıklarında kuruluşumun üzerinden daha üç yıl bile geçmemişti. Bu durum benim ne kadar dikkat çekici, ne kadar önemli bir okul olduğumun kanıtıydı. Değil Anteb'de neredeyse Kilikya'da, hatta Anadolu'da benim eğitim programımın yanına yanaşabilen milli bir okul yoktu... Abartıyor muyum? Ben olanı biteni söylüyorum. Abartmam için bir sebep de yok. Bir okul düşün, hem de ilkokuldan sonra altı senelik lise seviyesinde eğitim veren bir okul. Ve o okulun eğitim müfredatında Ermenice, Türkçe, Fransızca ve İngilizce dil dersleri, fen bilgisi, matematik, tarih, coğrafya, felsefe, müzik, resim, beden eğitimi ve kaligrafi dersleri olsun. Bunlar yetmiyormuş gibi bir de Mecelle, yani Osmanlı Hukukuna giriş dersi olsun, muhasebe ve ticaret hukuku dersleri verilsin, üzerine bir de krapar, yani eski Ermeniceden çeviri dersi konulsun. Bunun dışında, Ermeni ve Avrupalı notalarla bestelenen eserleri seslendiren bir korusu olsun. Tiyatro topluluğu olsun ve bu topluluk ilk tiyatro oyununu (*Bakire Santukhd*) kendi bahçesinde kurulan bir sahnede, 1885 yılında başarıyla sergilesin; üstelik kadınların kızların sahneye çıkmasının yasak olduğu bir dönemde Bakire Santukhd rolünü erkek bir öğrenci oynasın. Yine o sene on beş günde bir yayınlanan *Mentor* adında bir dergi çıkartsın (ki bu dergi bir yıl sonra İstanbul'da bastırılıp getirmenin zorlukları ve sansür belası nedeniyle kapanmak zorunda kalmıştı). Bunlar benim gerçeklerim! Nesini abartacağım ki!

Altı yıl sonra ilk altı mezunum hayata atılmışlardı. Bu ilk altı mezunum benim için çok önemli kişilerdi. Ne de olsa ilk göz ağrılarımdı. Ama onların içinde iki kişi var ki hem öğrencilik dönemlerinde hem de mezun olduktan sonra bu şehrin toplumsal hayatına damga vurmuşlardı: Armenag Nazaretyan ve Tatul Küpelyan. Bunlar ilk mezunlarım arasında parlayan iki yıldız idiler.

Armenag, meşhur Nigoğos Ağa'nın oğluydu. Daha öğrencilik yıllarında krapar ve modern Ermeniceye hâkimiyeti, edebiyata olan ilgisi ve yeteneği takdire şayandı. Türkçe sahneye konan *Bakire Santukhd* oyununda Bakire Santukhd rolünü o kadar gerçekçi oynamıştı ki hem Türklerin hem de Ermenilerin beğenisini kazanmıştı. Mezuniyetinden sonra çeşitli gazetelerde şiirleri, makaleleri yayınlanmış yetenekli bir yazardı. Bende öğretmen ve müdür olarak görev yapmış, Mahalli Konsey üyesi olmuş, politikayla aktif olarak ilgilenmiş, önce Taşnaksutyun'a, daha sonra Hınçak partilerine üye olmuş, 1909 yılına kadar ticaretle uğraştıktan sonra Halep'e, oradan da Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmişti. Armenag Nazaretyan ile ilgili ayrıntılı bilgilere merak ediyorsan internet arama motorlarından ulaşabilirsin. Zira onun Anteb'de ve daha sonra başka yerlerde yaptıklarını anlatmaya kalksam saatlerce beni dinlemek zorunda kalırsın.

Gelelim Tatul Küpelyan'a. Unutulan değerlerden biriydi benim kaderi kara yavrum. Üç-dört yaşında hem babasını hem de annesini kaybedip dört kardeşiyle öksüz ve yetim kalmıştı. Dört kardeşi dört aile evlatlık edinmişti. Onun kısmetine de Sahag Küpelyan düşmüştü. Nerses Boyacıyan vaftiz adıydı. Tatul ismini bende öğrenciyken almıştı. Bu o yıllarda eğitim gören gençler arasında yaygın bir durumdur. Cin gibi bir çocuktur. Meraklı biriydi; milli değerlere bağlı olmanın ilerici ve devrimci fikirleri öğrenmeye ve benimsemeye engel olmadığını kanıtıydı. Sosyalizm ve astroloji en çok ilgisini çeken konulardı. Astrolojiye o kadar meraklıydı ki öğrencilik yıllarında mektuplaştığı ünlü Fransız astrolog Camil Flammanion ile bizzat tanışmak için, mezun olduktan üç-beş sene sonra Fransa'ya gitmiş, ondan altı ay özel dersler aldıktan sonra geri dönüp gelmişti. Hem doğal yeteneği hem de müfredatındaki hitabet dersleri sayesinde çok iyi bir hatip olmuştu. Ayrıca İstanbul'daki Ermenice gazetelerde makaleleri yayınlanacak kadar iyi bir yazardı. Onun en büyük özelliği

haksızlık ve adaletsizliğe karşı ödün vermeksizin mücadele etmesiydi. Fikirleri sosyalizmden çok anarşizme yakın olsa da haksızlıklara, adaletsizliklere ve katliamlara karşı örgütlü mücadeleyi savunan biri olmasından dolayı 1903 yılında Taşnaksutyun'a katılmış, sonuna kadar da onun Anteb'deki sesi olmuştu. Onun Pazar konferanslarında yaptığı konuşmalar dinleyenleri güldürürken düşündürürdü. Özellikle Taşnaksutyun'a katılmasından sonra yöneticilerimle ters düşmüş, mezun olduğu ve kısa bir süre öğretmenlik yaptığı okulunda adeta istenmeyen adam ilan edilmişti. Anteb'de öğretmenlik yapmak için Mahalli Kurul'a yakın olmak zorundaydın. Onunsa kimseye eyvallahı olmadığından öğretmenliği bırakıp ticarete atılmış, manusa ticaretiyle uğraşmaya başlamıştı... Manusa ne mi? Anteb'de 19. yüzyılın ortalarından itibaren el tezgâhlarında beyaz ve renkli eğrilmiş pamuk ipliğinden dokunan kumaşa "manusa" veya "alaca" denirdi. Bu kumaşları dokuyanlara dokumacı, alıp satanlara da manusacı denirdi. Onun cin gibi, yeniliklere açık biri olduğunu söylemiştim: 1911 yılında en yakın arkadaşı Khoren Varjabedyan ile birlikte Anteb'e ilk defa tipo matbaayı getirenler de onlardı.

Gerçi o günlerde Tatul'u ancak yarımından geçip giderken görüyordum. Ama Pazar konferanslarında yaptığı konuşmalar kulağıma kadar geliyordu. Taşnakları Nersesyan Okulu'ndan attıkları günlerde Halley kuyruklu yıldızının dünyadan çıplak gözle görülecek olması vesilesiyle bir konuşma yapmış, sonra da sözü dönüp dolaştırıp politikacılara, daha doğrusu kişisel ikbalini milletin menfaatlerinin üzerinde gören politikacılara getirmiş ve "Politikacı milleti utandır mı? Utanmaz! Dün ibadethanede, bugün kahvehanede, yarın meyhanededirler! Kuyruklu yıldızlar gelip geçer de ..." diyerek sözlerini tamamlamıştı.

Tatul ve Armenag'dan ne kadar bahsetsem haklarını teslim etmiş olmam. İkisinin de toprağı bol olsun diyerek hikâyeme devam edeyim.

Açılışının üzerinden dört yıl geçmişti. Temeli 1874 yılında atılan yeni kilisenin inşaatı devam ediyordu. Bu büyük kilisenin yanında da kızlar için bir okulun yapımına başlanmıştı. Ama ne kilisenin ne de okul binasının yapımı tamamlanabilmişti. Bu arada da Atenagan Topluluğu bir yetimhane kurmuştu ve oradaki çocuklar için de bir okul açmak istiyorlardı. İşte bu topluluğun yöneticileri o okul için Nersesyan Okulu'nda veya eski piskoposluk binasında kendilerine bir oda verilmesini Mahalli Konsey'den istemişler, fakat istekleri kabul olmamıştı. Bunun üzerine aralarında topladıkları parayla halk arasında Hasırlı Dua Evi olarak bilinen binayı kiralayarak burayı okul niyetine kullanmaya başlamışlardı. Benim hizmete girdiğim yıl Gatoğigos Mıgırdiç Keyfsizyan Anteb'e gelmişti. Onun Nigoğos Ağa'yla, dolayısıyla da Mahalli Konsey'le arası iyi değildi. Beni de kuranlar onlar olduğundan benden hazzetmezdi. Atenagancılar ona olanları anlattıklarında Mahalli Konsey'e nispet yaparcasına kendilerini desteklemiş ve 1886 yılında Atenagan Okulu'nun açılmasına ön ayak olmuştu. Onların binası o zamanlar benim kirada bulunduğum binadan daha güzel ve daha büyüktü. Bunun üzerine Mahalli Konsey kızlar için yapılmakta olan binayı bana tahsis etmeye ve bir an önce inşaatın tamamlanmasına karar vermişti... Kızlar okulu mu? Kızlar zaten 1878 yılından beri kilisenin, yani eski kilisenin üst katındaki odalarda açılan Milli Hayganuşyan Okulu'nda eğitim görüyorlardı. Orası onlara yeter de artar diye düşünmüşlerdi.

1901 ve 1902 yıllarında arasında yeni binam tamamlanana kadar eğitime ara vermek zorunda kalmıştım; ama öğrencilerim o yıllarda eğitimlerine Nersesyan Okulu'nda devam etmişlerdi. 1902-1903 eğitim yılına yeni binamda, yani şu an içinde bulunduğum binada başlamıştım. Ama ne başlama! Bir kere benim diğerleri gibi öyle hallo cello bir okul olmadığımı cümle âlem bilsin diye lise bölümüme kayıt olmak isteyen öğrenciler bir sınava girmek zorundaydılar. Eğer öğrenci, Ermerice -okuma yazma ve

konuşma-, Osmanlıca -okuma-, tarih, matematik, hukuk -olay ve kanunun açıklanması-, fen bilgisi, coğrafya -memleketin doğal bölümleri-, yazı ve müzik derslerinde yapılan sınavda başarılı olursa kayıt yaptırmaya hak kazanıyordu; fakat ailesi yıllık ücretimi (iki altın lira) peşin yatırırsa. Ve bunlara ilaveten her öğrenci, ona her sabah duadan önce okulda olmasını, pazar ve bayram günleri okula gelerek yoklama defterini imzaladıktan sonra hemen kiliseye gitmesini, okulda sadece Ermenice konuşmasını, okul arkadaşlarına sevgiyle davranıp onlarla iyi geçinmesini, yöneticinin izni olmadan farklı bir işle uğraşmamasını, okulun bütün görevlilerine saygı göstermesini, okulda ve günlük hayatta kendisini ve elbisesini temiz tutmasını, herkese kibar ve saygılı davranarak toplum içinde örnek bir insan olmasını ve buna benzer daha birçok şeyi şart koşan bir taahhütnameyi imzalamak zorundaydı; ayrıca velisinin de kendisine kefil olması gerekiyordu. Ne de olsa Kolej örnek alınmıştı. Benim ondan neyim eksikti ki!

Bu arada memlekette bölünmüşlük azmış gibi bir de Vartanyancılar ve Atenagancılar türemişti. Lakin bunların rekabeti, çekişmesi sadece eğitim içindi; bu sayede de memlekette eğitimin kalitesi her geçen gün yükseliyordu.

Öğrencilerim kimler miydi? Yıllık ücretimden az çok tahmin etmişsindir öğrencilerimin zengin, hali vakti yerinde ailelerin oğulları olduklarını. Her sene aralarına iki-üç gariban zanaatkâr evladı da (masrafları Mahalli Konsey tarafından karşılanarak) katılırdı ama büyük çoğunluğu zengin çocuğuydu. Şöhretim öyle artmıştı ki Kilikya bölgesinin en iyi milli okullarından biri olmuşum. Bölgenin çeşitli yerlerinden babalar çocuklarını bana gönderirlerdi.

Sen sormadan ben söyleyeyim, mezunlarımdan büyük kısmı armut dibine düşer misali mezuniyetten sonra ticaretle uğraşarak tüccar oldular, işadamı oldular. İçlerinden avukat, doktor, öğretmen, mühendis, akademisyen olanlar da vardı, ama onlar azınlıktaydılar.

Ben öyle Nersesyan Okulu gibi değildim. Bende öyle kavga gürültü olmazdı. Kurallar vardı. Öğretmeni olsun, idarecisi olsun, öğrencisi olsun kurallara uymak zorundaydı. En ufak bir kural ihlali yapan, kim olursa olsun, kulağından tutulduğu gibi kapımın dışına konurdu. Sırtımı Mahalli Konsey'e dayamıştım, sorunlarım anında çözülmüştü. Ne de olsa onların gözbebekleriydim.

I. Dünya Savaşı'na kadar tabiri caizse bir elim yağda bir elim balda hayatımı sürdürmüştüm. Savaşın yıkım, felaket, kan ve gözyaşı olduğunu biliyorduk bilmesine de en azından cephelerden uzaktık, bununla teselli buluyorduk. Lakin 1914-1915 eğitim yılını tamamlamak üzereydim ki sürgüne gönderilen Ermenilerin içler acısı hallerini görenlerin gelip anlattıkları durumun vahametini anlamama yetmişti. Ben anlamıştım anlamasına da Anteb Ermenileri ne yazık ki anlamak istememiş, kafalarını devekuşu misali kuma gömmüşlerdi. 1915 yılının Temmuz ayının sonlarında öğrencilerim, öğretmenlerim ve onların aileleri kafiller halinde Arap çöllerine sürgüne gönderilmeye başlanmıştı. Hem de ilk gönderilen kafiller benim yakın çevremde olanlardı; zira onlar Anteb Ermenilerinin önde gelenleriydi. Böylece o kadar övündüğüm yeni binamda sadece 12 sene okul olarak hizmet verebilmiştim.

Savaşın ne menem bir şey olduğunu sana anlatacak değilim. Senin acıların taze ve bizzat yaşayarak gördün. Savaş demek senin de bildiğin gibi muhacirlik demekmiş. Benim ailelerimin sürgününden bir yıl sonra Türk muhacirler getirilmiş, sağıma soluma yerleştirilmişlerdi. Onların ne yiyeceklerini, nasıl yaşayacaklarını düşünen yoktu. Başlarını sokacak bir ev verip, haydi nasıl yaşarsanız yaşayın, demişlerdi. Kış geldiğinde, geceleri sağımdan solumdan balta sesleri, keser sesleri gelmeye başladığında ne olduğunu anlayamamıştım. Hava soğudukça bu sesler daha da artmış ve gece gündüz devam eder olmuştu. Bir süre sonra o zavallı muhacirler yerleştikleri evin yakınındaki başka

bir eve geçtiklerine anlamıştım nelerin olup bittiğini. Meğer zavallılar soğuktan donup ölmek için o evlerde tahta namuna ne varsa yakıp ısınmış, bir evin ahşap aksamını bitirdiklerinde bir başka eve geçmişler. Böylelikle kışı bitiren Türk muhacirler başka diyarlara doğru yola çıktıklarında etrafımdaki evlerin büyük çoğunluğunu sadece üst üste konulmuş taşların oluşturduğu harabelere dönüştürmüşlerdi.

Acılı dört yılın sonunda savaş bitmiş, İngiliz işgal dönemi başlamış, sürgüne gönderilen Anteb Ermenilerinin hayatta kalabilenleri yurtlarına yuvalarına dönmeye başlamışlardı. Tanıdığım birilerini gördüğümde sevinçten deliye dönüyor, bir an önce yeniden okul olarak hizmet vereceğim günleri sabırsızlıkla bekliyordum. Bir de duydum ki mezunlarımdan Kevork Sarafyan Atenagan Okulu'nda çocuklara ders vermeye başlamış. Neden ben değil de o, diyerek hasedimden kudurmuştum. Ama sonra, bu bir avuç öğrenciye o küçük bina yeterli, ileride sayıları arttığında nasıl olsa bana gelirler, diyerek kendimi teselli ettim. Meğer boşuna ümitlenmişim. İngilizler gitti, Fransızlar geldi. Fakat adımı sanıyı anan olmadı. Çünkü insanlar önce iş aş, sonra da hayatta kalma kaygısına düşmüşlerdi.

Antep Türkleri Fransızların vatanlarını işgal etmesinden hoşnut değillerdi, onları bir an önce geldikleri gibi göndermenin yollarını arıyorlardı. Bunun üzerine bir de Ermeniler el konulan mallarını talep etmeye başladıklarında kızılca kıyamet kopmuş, ben de gerçekleri anlamıştım.

İster inan, ister inanma ama ilk silah sesini duyduğumda benim de defterim dürülecek demiştim kendi kendime. Nitekim öyle oldu.

Nasıl mı? Savaş öncesi yaşananlara kısaca değineyim ki durumu daha iyi kavrayasın. Aslına bakarsan, her şey İngilizlerin gidip Fransızların gelmesiyle başlamıştı. Türkler, İngilizlerin yerine Fransızların gelmesinden memnun değillerdi. Bir de üstüne

üstlük işgalci Fransız kuvvetlerinin içinde Ermeni lejyon askerlerinin bulunmasını hiç hoş karşılamamıştılar... Neden mi? Çünkü onların intikam duygusuyla hareket edeceklerinden endişe ediyorlardı... Ermeni lejyon askerleri neden mi öyle davransınlar? Çünkü hem savaş öncesi yaşanan katliamlardan hem de sürgün döneminde yaşananlardan dolayı. Her neyse, her ne kadar İngilizlerin şehri Fransızlara teslim törenine kentin Müslüman idarecileri ve ileri gelenleri katılmış olsa da, işgal kuvvetleri komutanı Yarbay Flie Saint Marie'nin Sarı Hastane'de Anteb halkına seslenmek amacıyla yaptığı toplantıya Müslümanlardan katılan olmamıştı. Ermeniler ise Fransızları kurtarıcı olarak gördüklerinden o toplantıya coşkuyla katılmışlardı. Hele Yarbay'ın uzun konuşmasında, *"Ermeni ve Müslüman, acı çeken halklara birlikte huzur içinde yaşamaları için barışı getirdim. Bu barışın sembolü elimde tuttuğum bayraktır; onu Fransa'dan getirdim. Yönetimim altında mutlu ve huzurlu olacaksınız"* demesini Ermeniler çılgınca alkışlamışlardı. Sürgün yıllarında hayatta kalabilen Ermenilerin anavatanlarına geri dönüp gelmeleriyle huzurları kaçan kentin ileri gelenleri, bu toplantıyı vesile ederek, Müslüman halkı Ermenilere karşı kıskırttılar; önce Ermenilerin hesabını görürlerse Fransızları başlarından def etmenin daha kolay olacağının propagandasını yapıyor, iki toplum arasında zaten hiç de az olmayan düşmanca duyguları daha da kıskırtarak yangına körükle gidiyorlardı. 1920 yılının Ocak ayından itibaren tüm kent diken üzerindeydi. En ufak bir kıvılcımın onulmaz yaralar açacağı biliniyordu. Ve o kıvılcım 1 Nisan sabahı bir Müslüman'ın tüfeğinden fırlayan mermi ile yangına dönüştü ve tüm kenti sardı.

Bu yangın on bir ay sürdü. Gece gündüz tüfeklerin, patlayan bombaların seslerini duydum. Özellikle son aylardaki yoğun bombardımanın kentin doğu kesimini harabeye çevirmesini, yaralıların yükselen feryatlarını duymamak, görmemek için neleri feda etmezdim. Ama elimden bir şey gelmedi. Hele o tam cephe

hattında kalan Nersesyan Okulu'nun sıkılan her mermiyle, atılan her bombayla günden güne eriyip bittiğine tanık olmanın bana o kadar acı vereceğini hiç düşünmezdim.

On bir ayın sonunda silahlar sustu. Savaş sona erdi... Nasıl mı sona erdi? Savaş döneminde sadece silah zoruyla kenti ele geçiremeyeceğini anlayan Fransızlar kenti dört taraftan kuşatmış, kendilerine karşı direnenlerin dış dünya ile bağlantılarını kesmişlerdi. Özellikle de General Goubeau birliklerinin gelmesinden yani 20 Kasım'dan sonra kuşatma daha da sıklaşmış, kente dışarıdan cephane ve erzak getirmek imkânsızlaşmıştı. Buna rağmen Müslüman halk direnişini Şubat ayına kadar sürdürebilmişti. Bombalarla, mermilerle ölmeyip şans eseri hayatta kalabilenler birer ikişer açlıktan ölmeye başlamıştı. Bir ara açlığa çare olur diye kayısı çekirdeği unundan yapılan ekmekler halka dağıtılmıştı dağıtılmasına da o ekmekten yiyen 50-60 kişi zehirlenip ölmüştü. Doktorlar bu ekmeklerin yasaklanmasını istemiş, ama halk hayatta kalma umuduyla onları yemeye devam etmişti. O çekirdekler de bittiğinde direnişi yönetenlerin önünde iki yol kalmıştı: Ya halkın açlıktan ölmesi pahasına direnişe devam edeceklerdi ya da Fransızlara teslim olacaktlardı. İkinci yolu tercih ettiler ve teslim oldular. Böylece de silahlar sustu.

Savaşın bitmesine sevinmeyen yoktu. Ama bu savaşın nelere mal olduğunu, ne kazanıp ne kaybettiklerini düşünen de soran da yoktu. Sanki bir kasırga gelip geçmişti. Benim gördüklerimi onlar görmüyor gibiydi. Kentin doğusu harabeye dönmüştü, yüzlerce masum insan hayatını, kolunu, bacağına, gözünü kaybetmişti. Ama kimin umurunda! Olan olmuş, biten bitmişti.

On bir aylık savaşın ardından gelen on bir aylık Fransız yönetimi nispeten huzurluydu ama, aması vardı. Hükümetler anlaşmış, Fransızların gideceği tarih belli olmuştu. Ama asıl mesele hallolmamıştı... Asıl mesele de ne mi? Sürgünde hayatta kalabildikleri yetmemiş gibi anavatanlarına geri dönen Ermenilerdi asıl mesele. Hayatta kalabilmek, anavatanlarında yaşayabilmek için

Fransızlardan medet ummaları, onlarla işbirliği yapmak zorunda kalmaları onların bu topraklarda yaşamaya hakları olmadığıın kanıtıydı. Ve Ermenilerin de Fransızlar gibi bu kentten atılmaları gerekti... Kimler mi söylüyordu bunları? Tabii ki onların mallarında mülklerinde gözü olanlar. Nitekim allem ettiler güllem ettiler, Ermenileri bu kentten kovdular. Ben de defterimin dürüldüğünü anladım.

Fakat kurulmama vesile olan Vahram Kürkcüyan gibi hayalperest olmamdan dolayı yine de içimde bir umut vardı. Nasıl olsa kentin doğu kesimi harabeye döndü, halkın okul binasına ihtiyacı olacak, beni de en yakın zamanda okul olarak kullanmaya başlarlar diye hevesleniyordum. Aslına bakarsan hayalperest değil de salak olduğumu anlamam yaklaşık on yılını almıştı. Şöyle ki; nereden baksan yaklaşık on yıl boyunca, ha bugün ha yarın diyerek karşımdaki harabelere bakıp durmuştum. Benim yanıma ne gelen vardı ne de giden. Derken günlerden bir gün kerli ferli sekiz-on kişinin dışarıdan sağıma soluma baktıklarını gördüm. O an bendeki sevinci görecektin. Bu kadar beklediğime değdi, beni yeniden okul olarak kullanmaya karar vermiş bunlar, diyerek sevindim. Ama içeri girip de şurayı yıkalım, buraya takviye yapalım, tarzında konuştuklarını duyduğumda işin içinde bir gariplik olduğunu sezmiştim sezmesine de ne olduğunu anlayamamıştım.

İki-üç gün sonra, yirmi beş-otuz amele kazmaları, kürekleri, balyozlarıyla sabahın köründe gelip kapımın önünde beklemeye başlamışlardı. Onların gelmesinden bir-iki saat sonra da otuzlu yaşlarda biri, ardına taktığı yedi-sekiz kişiyle, ellerinde çantalar ve dosyalarla gelmiş, bekleyen amelelere başlarını çevirip bakmaya tenezzül bile etmeden kapımı açıp içeri girmişlerdi. Yıllardır kapalı kalmıştım. Her tarafım toz içindeydi, sağımdan solumdan örümcek ağları sarkıyordu. O, otuzlu yaşlarda olan kişi, üstünün başının kirlenmemesi için doğrulayıp bahçeye çıktı, diğerleri de arkasından. Onunla gelenlerden ikisi kocaman bir kâğıt

ruloyu onun önünde açtıklarında aralarında bir buçuk-iki metre mesafe vardı. Ve o sağında solunda toplananlara o kâğıdın üzerinde bir şeyler göstererek, şurayı yıkacaksınız, buraya kolonlar, ayaklar koyacaksınız, diyerek yarım saatten fazla talimatlar verip gitti. O biraz uzaklaştığında kapının önünde bekleyen amelelerden biri, *"Bu da kimdi böyle? Alafranga mı, ecnebi mi ne?"* diye sordu. Yanındaki arkadaşı, *"Bunun babası"* dedi, *"harpten önce Suburcu'nda küçük bir dükkânda tütün satardı. Bildin mi? İşte onun oğlu. Harpten sonra hükümet onu Almanya'ya okumaya göndermiş. Üç-dört sene orada ne okuduysa okuyup, geri dönüp gelmiş, Almanya'dan ithal edilen suni gübreleri sattığı bir dükkân açarak ticarete başlamış. Halk Fırkası'na üye olduktan sonra da hükümet burayı ona vermiş ki iplik fabrikası açsın, hem de para pul istemeden."* Bu cevap diğer ameleleri sinirlendirdi: *"Bize başımızı sokacak ev vermeyen hükümetin, buna bu koca binayı veren hükümetin ben..."* dedi ama sözünün arkasını getiremedi; amele başının *"Kesin sesinizi de yüklenin eşyaları, içeri girin, çalışma vakti"* diye çıkışmasıyla herkes içeri girdi.

Günlerce kırıp döktüler. O güzelim sınıflarını yıktılar. Sağımı solumu, altımı üstümü çimento dedikleri harçla doldurup kapladılar. Bir aya kalmadan beni kendimi tanıyamayacak hâle getirdiler. Sonra makineler geldi. Onları alt katıma yerleştirdiler. Her tarafıma üstü iplik kaplı bakır teller döşediler. Makineler bu tellerin içinden geçen cereyanla çalışacakmış. Yıkıp dökmeye başladıklarından altı ay sonra makineler kurulmuş, pamuk bal-yaları istif edilmişti, o "cereyan" dedikleri şeyin gelmesini bekliyorlardı. Bir ay böyle beklemeyle geçti. Bu süre boyunca o otuzlu yaşlardaki kişi birileriyle gelir, onlara böbürlenerek makineleri gösterir, şöyle iyi iplik yapacak böyle kaliteli iplik yapacak amma şu cereyanı bir türlü bağlamadılar, her geçen gün milli servet kaybı, diye dert yanardı. Bir sabah üç kişi geldi, içerideki tellerin ucunu dışarıdakilere bağladı. Sonra *"Cereyan geldi!"* diye bir ses duydum. İçeride çalımından geçilmeyen biri, teknisyenmiş, bir kutunun üzerindeki düğmelerden birine bastı ve her taraf ıslıl ıslıl

aydınlandı. Teknisyen daha sonra makinenin başına geçip bir kolu indirdi ve ortalığı yüzlerce çekicin bir örsün üstüne aynı anda inmesi gibi takır tukur sesler kapladı. Yarım saat kadar sonra kolu kaldırdı, sesler kesildi, ama ben de bu arada sağır olmuşum.

Ve aylardır beklenen gün geldi, kapımın önünde memlekette ne kadar kodaman varsa toplanmış, birinin gelmesini bekliyordular. O kısa boylu, otuz yaşlarındaki genç, elindeki bastonunu yere sinirli sinirli vurarak ve yüzünde zoraki bir gülümsemeyle ikide bir kolundaki saate bakıp duyulur duyulmaz bir sesle “*Nerede kaldı bu adam?*” diye söylenerek kalabalığın arasında dolaşıyordu. Sonunda yaklaşan bir otomobilin sesiyle rahatlayıp hızlı adımlarla sokağın başına yöneldi, kalabalık da onun arkasından yürüdü. Meğerse beklenen Vali beymiş. Kapımın önüne geldiğinde beyefendinin eline bir makas tutuşturdular ki açılış kurdelesini kessin. Ama o elinde makas yüksek sesle konuşmaya başladı:

“Arkadaşlar! Eskiden milletlerin büyüklüğü memleketlerinin genişliği, okuryazarların sayısı ve nihayet silah kuvvetiyle ölçülürdü. Asrımızda milletlerin büyüklüğünün ölçüsü sanayisidir! Milletler çalışan ve sanat işleyen kollarının kuvveti nispetinde büyük sayılırlar. Hatta yalnız kol kuvvetinin fazlalığı büyüklüğe kafi değildir. Sanayinin programlı olarak bir milletin kendi ihtiyaçlarına yeter bir halde olması lazımdır! İtalyan milleti, İtalyan ekmeğinin yarısını yiyor; Türk milleti, Türk ekmeğinin tamamını yemektedir. Türk şekerî Türkiye ihtiyacının ancak üçte birine yetiyor. Pamuklu mensucat sanayi Türkiye için başlıca ehemmiyet arz eden fevkalade bir sanat şubesidir. Bugün açmaktan zevinç duyduğumuz müesseselerimizin sayısı çoğaldıkça pamuklu sanayimiz de kendimize yeter olacaktır. Açtığımız bu müessese kendi mahsulümüz olan pamuklardan 350 balyasını işleyecek kabiliyettedir. Bu müessese Türk sermayesi ve tekniği ile çalışmaktadır! Onları yapan,

ezelden beri Arap örtüsünü bürünmekten uzak kalmış Türk aşiret kadınları ellerini makineye yakıştırmaya muvaffak olmuşlardır. Türk milletinin bütün ihtiyaçlarında kendine yeter olmak için savaşıyan kadın ve erkek işçilerimizin nasırlı ellerini takdis eder, bu müesseseyi başaran genç arkadaşımızın bu işi muvaffakiyetle tamama erdirmesini dilerim."

Bu konuşmayı bu kadar sene sonra dile getirmemin sebebini merak ettin, değil mi? O dönemde kentin en yetkili mülki amirinin ne kadar yeterli olduğunu anlamana yardımcı olmağtı amacım.

Bu konuşmadan sonra geçmiş günlerimi düşündüm. Eğer okul yıllarımda Armenag Nazaretyan Hoca -ki Ermenice ve Osmanlıca dersleri verirdi- öğrencilerine bir müessesenin açılış töreni nedeniyle bir konuşma hazırlamalarını ödev olarak verseydi ve bir öğrenci buna benzer bir konuşma hazırlasaydı ona sadece, *"Haydi yavrum, sen ilkokula geri dön"* derdi. Neden mi? Sanat ile zanaat arasındaki farkı bilmeyen bir öğrencinin lise seviyesinde eğitim görecekti kapasitede olmadığından.

Lakin beni en çok hayrete düşüren ise, *"Bu müessese Türk sermayesi ve tekniği ile çalışmaktadır!"* sözü olmuştu. Sen Ermeninin okuluna Almanın yaptığı makineleri kur, İtalyan'ın ürettiği elektriği çek; sonra da Türk sermayesinden ve tekniğinden bahset. Olacak iş değil! Daha bu sözlerin şokunu atlatmadan, bir de zamanın başarılı girişimcisinin, valinin açılış konuşmasından sonra kasılarak, *"Bu müessesede ellisi kadın olmak üzere altmış amele kullanılacaktır!"* dediği anda kopan alkış tufanı karşısında insan olsam eminim ki küçük dilimi yutardım. Hadi o bilmeyebilir, ya da heyecanından öyle diyebilir, ama ya diğerleri? Amelerin masa sandalye, kazma kürek, pense tornavida gibi alet edevat türünden eşya olmadığını, insan olduğunu ve gönül rızasıyla, yazılı veya sözlü akitle iş yapan bir insan olduğunu hiçbirini mi bilmiyor ya da bilmek istemiyordu? Şaşıp kalmıştım.

Ve o gün Türk tekniğinin ne kadar trajikomik bir tarım olduğunu, muhterem valinin kurdeleyi kesip kapımdan içeri adımını

atmasıyla birlikte makinelerin susup her yerimin zifiri karanlık içerisinde kalmasından anlamıştım. Elektrik kesilmişti. Muhteşem Türk tekniği iki kabloyu birbirine düzgün bir biçimde bağlamayı beceremediğinden... Davetliler bunun üzerine ceplerinden çıkarttıkları çakmakları ve kibritleri -çakmakların taşları ve kibritler o zaman Suriye'den kaçak geliyordu- yakarak kendilerini bahçeme zor atmış, kendileri için hazırlanan pastaları, limonataları ve Türk likörünü yiyip içmeye başlamışlardı. Bir saat kadar sonra kopan teller birbirine bağlanıp makineler çalıştırıldı, ben de böylece resmen iplik fabrikası olarak faaliyete geçmiş oldum.

O tarihten itibaren yirmi sene kadar, içinde makinelerin, kadın ve erkek işçilerin çalıştığı bir bina olarak hizmet verdim. Bu arada da o genç girişimci, partisi sayesinde aldı yürüdü; belediye, karşımda harabeye dönmüş evleri partinin devreye girmesiyle yıktı, elde edilen araziye fabrikasını büyütmesi için bizimkine tahsis etti. O da Almanya'dan getirttiği makinelerle fabrikasını büyüttü, "kullandığı" amelelerin sayısını artırdı. Beni de alt katımdaki pencerelerime duvarlar örerek depo olarak kullanmaya başladılar.

Zaman hızla akıp geçti. Elli seneye yakın depo olarak kullanıldım. Bu arada sahibim el değiştirdi. Ben de bu süre zarfında kimsenin nazarı dikkatini çekmeyen, sıradan, çirkin görünümlü, eski bir binaya dönüştürüldüm. 2000'li yılların hemen başında kentin artan araç trafiğine sözüm ona çare olması için İnönü Caddesi'ni Atatürk Bulvarına bağlamak amacıyla önümden geçen sokağı genişletmeye karar vermişler. Bunu duyduğumda "*Tarih tekerrür ediyor*" dedim kendi kendime. 1916 yılında da, yol açmak bahanesiyle, şimdiki Hürriyet Caddesi'nin olduğu yerde, sürgüne gönderilen Ermenilerin evlerini yıkmışlardı. Ve neredeyse 100 yıl sonra aynı şeyi benim bulunduğum bölgede yapmaya karar vermişlerdi. Kararı uyguladılar. Sokağın sağındaki solundaki, tarihe tanıklık etmiş onlarca evi yıktılar. Bu yıkımdan ben

de nasibimi aldım. Binamun yarısından fazlası yola gitti. Yaklaşık 10-15 yıldır kentin göbeğinde, yarısından fazlası çürüyüp yok olmuş bir azı dişi gibi bölgenin görünümünü bozmaktan başka hiçbir işe yaramayan bir yıkıntıyım.

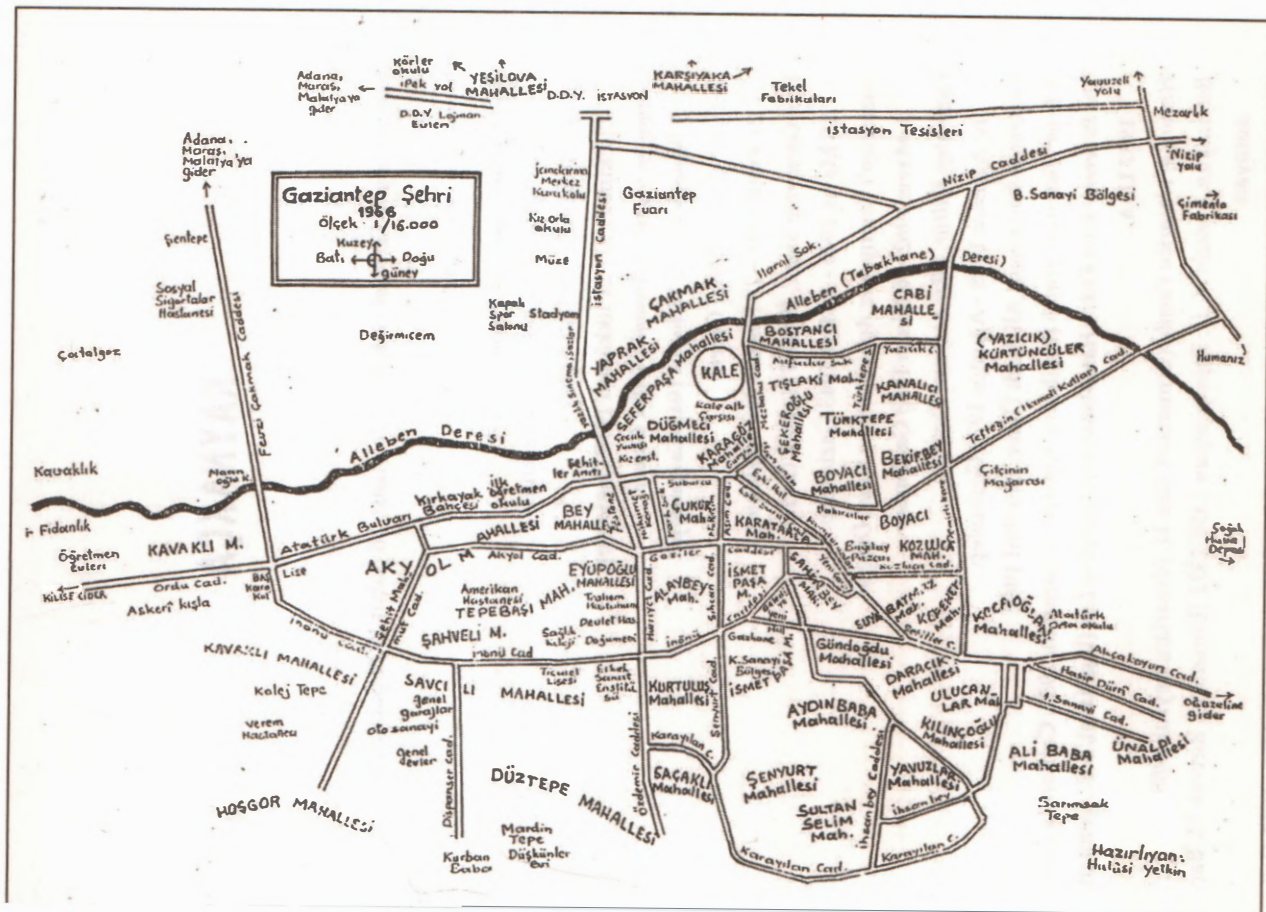
İşte görüyorsun. Bir zamanlar okul olduğuma bu hâlimle kimi inandırabilirim ki!

Kusuruma bakma, başını ağrıttım. Yeni bir ulus yaratmak amacıyla yola çıkanlar Anteb’de uzun süre bir sanayici sınıfı yaratmayı başaramamışlardı belki ama, en azından kendilerine göre başardıkları bir şey vardı: Benim gibi binaları yok ederek, dönüştürerek geçmişi unutturmayı denemişlerdi...

Başardılar mı?

Sanmıyorum.

Güneşi balçıkla sıvayamazsın!

KAYNAKÇA

Başpınar Aylık Edebiyat ve Kültür Mecmuası, 18 Şubat 1939-Şubat 1941 Gaziantep

Halkevi Broşürü, 1934, Gaziantep

Gazi Ayıntab Siyasî ve İktisadî Gazete

18 Eylül 1930 - 9 Ekim 1930 Gaziantep

Gaziantep Siyasî ve İktisadî Gazete

13 Ekim 1930 - 24 İlkânun 1939 Gaziantep

Gaziantep Siyasî ve İktisadî Günlük Gazete

3 İkinci kanun - 14 Eylül 1945 Gaziantep

Gaziyurt Günlük Siyasi Gazete

21 Eylül 1948 - 27 Nisan 1949 Gaziantep

Yeni Gaziantep Siyasî, İktisadî Haftalık Gazete

18 Mayıs 1940 - 1 Mart 1943 Gaziantep

Gaziantep'i Tanıtıyoruz Aylık Tarih ve Sanat Dergisi

1 Mayıs 1962 -30 Nisan 1963 Gaziantep

Gaziantep Kültür, Fikir ve Sanat Dergisi

10 Ağustos 1958 - Ağustos 1973 Gaziantep

Gaziantep Savunması, Ali Nadi Ünler, İstanbul 1969

A Brief History of Aintab (İngilizce), Kevork A. Sarafian, 1953, California USA

The Reverend Kara Krikor Haroutnian or A Guileless Life (İngilizce), B.B. Ajemian, 1987 USA

History of Nazarian Family (Ermenice), Elie H. Nazarian, Beyrut 1988

Batmutyun Ayntabi H. H. Taşnagsutyun 1898-1922 (Ermenice), Kevork H. Barsumyan

Batmutyun Ayntabi Hayots Cilt 1-2 (Ermenice), Kevork A. Sarafian 1953 California USA

MURAD UÇANER

HAFIZASINI KAYBEDEN KENT: ANTEB

Murad Uçaner, elinizdeki kitapta, Antep'teki tarihi mekanların doğumundan günümüze kadar geçirmiş olduğu dönüşümleri, kendi dillerinden, onları konuşturarak anlatıyor. Bu mekânların kendi özel yaşanmışlıklarının serencamını aktararak, son yüz yıl içerisinde kentin dokusunun/kimliğinin nasıl değiştirildiğini gözler önüne seriyor; böylece oralarda tecrübe edilen toplumsal ilişkiler repertuarını ortaya koyuyor; Antep'in kimliğine, karakterine ve tarihsel konumuna ilişkin ilginç bilgiler sunmanın yanı sıra kentin tarihine alternatif bir yaklaşım da getiriyor.

Bu mekanları gezerken karşınıza bir zamanlar Adil Bey ile ayakkabıcı Zadik'in Arasa Meydanı'ndaki pazar yerinde tavla oynadıklarını; Kara Nazar Ağa Hanı'nın önüne iskemlesini atmış, tütününü tellendiren Nigoğos Ağa'yı; Atatürk Bulvarı'ndan defalarca geçen Müslüman ve Ermenileri; Balıklı Çarşısı'nda alışveriş yapanları; Boyacı Camii'nden Cuma namazından çıkanları; Kendirli Kilisesi'nde Pazar ayininden çıkıp Kırkayak Parkı'na doğru yürüyen, iki dirhem bir çekirdek giyinmiş Ermeni aileleri; Amerikan Hastanesi'nin önünden eşeğinin sırtında geçen ve Merkezi Türkiye Koleji'ndeki dersine yetişmeye çalışan Alexan Bezciyan Hoca'yı; Aziz Meryem Ana Kilisesi'nin karşısındaki Kilikya Koleji'nin balkonundan Mardin Tepe'ye doğru seğırtten Armenag Camicyan'ı; Suburcu'dan aşağıya doğru inerken Şeyh Fethullah Camii'nde abdest alanları gözünüzde canlandırabilirsiniz.

Uçaner'in tarihi bilgiyle edebiyatı ve hikaye anlatıcılığını çok iyi harmanlayan üslubu elinizdeki kitabı tadından yenmez bir metne dönüştürüyor. Unutmanın ve unutturmanın alışkanlık haline geldiği bu topraklarda hatırlamanın, hatırlatmanın ve hafızayı canlı tutmanın gündelik bir yaşam pratiği haline dönüşmesine önemli katkı sunacak bir çalışma bu.

